

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗЛЕНКО СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 347.9

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ УЧАСНИКІВ СПРАВИ В
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

081 – «Право»
08 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ С. М. Зленко

Науковий керівник: **КУРИЛО Микола Петрович**, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Суми – 2026

АНОТАЦІЯ

Зленко С. М. Процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (галузь знань 08 – «Право»). – Сумський національний аграрний університет, Суми, 2026.

Дисертація є першим у сучасній українській правовій науці комплексним дослідженням проблематики розуміння сутності процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві в контексті практичної потреби у підвищенні ефективності судового захисту та забезпеченні справедливого вирішення спорів.

На базі існуючих наукових напрацювань та фактичної ситуації на практиці автором здійснено переосмислення сутності процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві, визначено їх сучасний зміст, призначення, сформульовано поняття.

В роботі наводиться історико-правовий контекст передумов формування процесуальних гарантій як правового інституту, зроблена спроба визначити внутрішню структуру процесуальних гарантій, окреслити принципову схему механізму їх функціонування. Автором також висвітлено окремі аспекти поточної проблематики функціонування процесуальних гарантій в цивільному судочинстві та сформульовано пропозиції і рекомендації спрямовані на забезпечення дієвості процесуальних гарантій прав учасників справи задля підвищення загального рівня якості цивільного судочинства.

Серед іншого, автором підкреслено, що процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві виникли задля підвищення рівня правового захисту особи, врівноваження можливостей учасників процесу в розрізі їх взаємних прав та обов'язків. Разом з тим двоїста сутність процесуальних гарантій наділила їх ознакою умовності, оскільки в ряді

випадків задля реалізації суб'єктивного права учаснику справи доводиться протидіяти намаганням іншого реалізувати власне право. Процесуальні гарантії, призначені для забезпечення можливості реалізувати особою суб'єктивне право, за замовчанням функціонуватимуть навіть в умовах зловживання ним, фактично перетворюючись на знаряддя «зловмисника», тобто будуть використані на зло, всупереч призначенню права.

З урахуванням викладеного, дослідником пропонується під процесуальними гарантіями прав учасників справи в цивільному судочинстві розуміти правові можливості в яких сформовано сприятливі умови для безперешкодної реалізації прав осіб через волюву свідому, передбачену законом взаємодію таких осіб між собою та з судом.

У роботі зазначається, що головними компонентами внутрішньої структури процесуальних гарантій є законодавство, а точніше закріплений у ньому інструментарій, та суб'єкти, які здійснюють його застосування на практиці, відповідно, зміст процесуальних гарантій являє собою єдність норм права і діяльність учасників справи по їх реалізації. Автор вказує, що особливості механізму функціонування процесуальних гарантій обумовлені тим, що останні не є автономною самопідтримуючою системою. Вона потребує ініціації з боку певного суб'єкта. При цьому вирішальним фактором ефективності функціонування процесуальних гарантій є дієвість суду, без якого наміри щодо застосування правових засобів у цивільному процесі будь-яким іншим учасником правовідносин позбавлені сенсу. Загалом же механізми функціонування процесуальних гарантій можна поділити на ті, які забезпечують встановлення режиму максимального сприяння правомірній добросовісній поведінці та ті, що передбачають ускладнення протиправної діяльності суб'єкта, встановлення несприятливих наслідків для нього за умови недотримання положень законодавства.

Аналіз сучасного цивільно-процесуального законодавства дозволив автору прийти до висновку про наявність ряду суттєвих недоліків у ньому, які негативно впливають на якість судочинства, ускладнюють досягнення

справедливості за наслідками вирішення цивільного спору. Зокрема, наведено обґрунтування недостатньої повноцінності сформульованого законодавцем переліку основних засад (принципів) цивільного судочинства через відсутність у ньому принципу справедливості, у зв'язку з чим, запропоновано доповнити частину третю статті 2 Цивільного процесуального кодексу України відповідним пунктом. Крім того, з метою повноцінної реалізації конституційних положень щодо судового контролю за виконанням рішень судів, аргументовано необхідність концентрації в органах системи правосуддя функцій щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням, оскільки ці функції є складовими частинами єдиного процесу поновлення порушеного права особи.

У кваліфікаційній праці набули також подальшого розвитку наукові положення про необхідність розширення можливостей для підвищення процесуальної активності суду на даному етапі розвитку цивільного судочинства; потребу широкого залучення громадян до здійснення судочинства як засобу, що сприятиме підвищенню рівня загальної довіри до системи правосуддя та створенню передумов для утвердження справедливості в суспільстві. Виходячи з цього, автором обґрунтовано необхідність подальшого удосконалення правил здійснення судочинства у цивільних справах. Серед іншого, аргументовано доцільність впровадження в Україні змішаної моделі цивільного судочинства, передбачивши право сторін спору на власний розсуд обирати формат відправлення правосуддя – професійним суддею чи судом присяжних, одночасно визначивши, що вирішення спору професійним суддею здійснюється за слідчим принципом; вирішення спору судом присяжних – змагальним. Дисертація також містить ряд додаткових пропозицій стосовно внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України.

На завершення автором особливо підкреслено, що якість стандарту правосуддя напряму залежить від здатності досягти справедливості. Чим більшим буде масштаб безпосереднього залучення громадян до здійснення

судочинства, тим рідше у суспільстві буде виникати відчуття несправедливості, а отже, підтримуватиметься режим гармонійного співіснування осіб з різним інтересами, що вкрай важливо саме під час війни.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані: у науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень актуальних проблем науки цивільного процесуального права, а також для продовження наукової розробки теоретичних положень щодо процесуальних гарантій у цивільному процесі та суміжних галузях юридичної науки; у законопроектній роботі – при напрацюванні змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України, Законів України «Про виконавче провадження», «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», «Про судоустрій і статус суддів»; у правозастосовній практиці – для використання судом при трактуванні цивільних процесуальних норм або обґрунтуванні судових рішень; у навчальному процесі – у ході викладання навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Актуальні проблеми цивільного процесу».

Ключові слова: справедливий судовий розгляд, правосуддя, цивільний процес, цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, процесуальні гарантії, учасники справи, ефективність судового захисту, справедливість, змагальність, рівність, рішення суду, виконання судового рішення, судовий контроль.

ABSTRACT

Zlenko S. M. Procedural guarantees of rights of participants in civil proceedings. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 – «Law» (field of knowledge 08 – «Law»). – Sumy National Agrarian University, Sumy, 2026.

The dissertation is the first in modern Ukrainian legal science to comprehensively study the issues of understanding the essence of procedural guarantees of rights of participants in civil proceedings in the context of the practical need to increase the effectiveness of judicial protection and ensure fair resolution of disputes.

Based on existing scientific developments and the actual situation in practice, the author has reconsidered the essence of procedural guarantees of rights of participants in civil proceedings, determined their modern content, purpose, and formulated the definition.

The work presents the historical and legal context of the prerequisites for the formation of procedural guarantees as a legal institution, an attempt is made to determine the internal structure of procedural guarantees, and outline the principle scheme of the mechanism of their functioning. The author also highlights certain aspects of the current issues of the functioning of procedural guarantees in civil proceedings and formulates proposals and recommendations aimed at ensuring the effectiveness of procedural guarantees of rights of participants in the case in order to improve the overall quality of civil proceedings.

Among other things, the author emphasizes that procedural guarantees of rights of participants in civil proceedings arose in order to increase the level of legal protection of the individual, to balance the opportunities of the participants in the process in terms of their mutual rights and obligations. At the same time, the dual nature of procedural guarantees endowed them with a sign of conditionality, since in a number of cases, in order to realize a subjective right, a participant in the case has to counteract the attempts of another to realize his own right. Procedural guarantees intended to ensure the possibility of realizing a subjective right by a person will function by default even in conditions of abuse of it, actually turning into a tool of the «attacker», that is, they will be used for evil, contrary to the purpose of the law.

Taking into account the above, the researcher suggests that procedural guarantees of rights of participants in civil proceedings be understood as legal

opportunities in which favorable conditions are formed for the unhindered realization of rights of individuals through voluntary, conscious, legally prescribed interaction of such persons among themselves and with the court.

The work notes that the main components of the internal structure of procedural guarantees are legislation, or rather the tools enshrined in it, and the subjects who implement it in practice, respectively, the content of procedural guarantees is the unity of legal norms and the activities of participants in the case to implement them. The author points out that the peculiarities of the mechanism of functioning of procedural guarantees are due to the fact that the latter are not an autonomous self-supporting system. It requires initiation by a certain subject. At the same time, the decisive factor in the effectiveness of the functioning of procedural guarantees is the effectiveness of the court, without which the intentions of any other participant in legal relations to use legal remedies in civil proceedings are meaningless. In general, the mechanisms of functioning of procedural guarantees can be divided into those that ensure the establishment of a regime of maximum promotion of lawful and conscientious behavior and those that provide for the complication of the unlawful activity of the subject, the establishment of adverse consequences for him in case of non-compliance with the provisions of the law.

The analysis of modern civil procedural legislation allowed the author to conclude that there are a number of significant shortcomings in it, which negatively affect the quality of judicial proceedings, complicate the achievement of justice in the consequences of resolving a civil dispute. In particular, the justification of the inferiority of the list of basic principles of civil proceedings formulated by the legislator due to the absence of the principle of justice in it is provided, in connection with which it is proposed to supplement part three of Article 2 of the Civil Procedure Code of Ukraine with a corresponding paragraph. In addition, in order to fully implement the constitutional provisions on judicial control over the execution of court decisions, the need to concentrate in the bodies of the justice system the functions of administering justice, executing court

decisions and controlling such execution is argued, since these functions are components of a single process of restoring the violated right of a person.

The qualification work also further developed scientific provisions on the need to expand opportunities to increase the procedural activity of the court at this stage of the development of civil justice; the need for broad involvement of citizens in the administration of justice as a means of increasing the level of general trust in the justice system and creating the prerequisites for establishing justice in society. Based on this, the author substantiated the need for further improvement of the rules for the administration of justice in civil cases. Among other things, the expediency of introducing a mixed model of civil justice in Ukraine was argued, providing for the right of the parties to the dispute to choose the format of the administration of justice at their own discretion – by a professional judge or a jury, while determining that the resolution of the dispute by a professional judge is carried out according to the investigative principle; the resolution of the dispute by a jury is adversarial. The dissertation also contains a number of additional proposals regarding amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine.

In conclusion, the author emphasizes that the quality of the standard of justice directly depends on the ability to achieve justice. The greater the scale of direct involvement of citizens in the administration of justice, the less often a sense of injustice will arise in society, and therefore, a regime of harmonious coexistence of persons with different interests will be maintained, which is extremely important especially in times of war.

The practical significance of the results obtained lies in the fact that the theoretical provisions, conclusions, proposals and recommendations presented can be used: in the scientific research sphere – for further research into current problems of the science of civil procedural law, as well as for the continuation of the scientific development of theoretical provisions on procedural guarantees in civil proceedings and related branches of legal science; in legislative work – when developing amendments and additions to the Civil Procedural Code of Ukraine, the

Laws of Ukraine «On Enforcement Proceedings», «On Bodies and Persons Carrying Out Compulsory Enforcement of Court Decisions and Decisions of Other Bodies», «On the Judicial System and the Status of Judges»; in law enforcement practice – for use by courts in interpreting civil procedural norms or substantiating court decisions; in the educational process – during the teaching of the academic disciplines «Civil Procedure», «Current Problems of Civil Procedure».

Keywords: fair trial, justice, civil process, civil proceedings, principles of civil proceedings, procedural guarantees, participants in the case, effectiveness of judicial protection, fairness, adversariality, equality, court decision, execution of court decision, judicial control.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Зленко С. М. До питання гарантування ефективності судового захисту прав осіб у цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2025. № 1. С. 14–21. DOI: 10.32782/2663-5666.2025.1.3.
2. Зленко С. М. До питання гарантування прав учасників цивільної справи в умовах змагального судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2026. № 1 (66). С. 137–142. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2026.22>.
3. Зленко С. М. Примус як цивільна процесуальна гарантія: декларована мета і реальна дієвість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2025. № 92. Ч. 1. С. 395–401. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.55>.
4. Курило М. П., Зленко С. М. До питання про актуальність судового контролю як цивільної процесуальної гарантії. *Нове українське право*. 2025. № 6. С. 40–48. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.6.5>.
5. Курило М. П., Зленко С. М. До питання про сутність поняття

процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2024. № 1. С. 14–20. DOI: 10.32782/2663-5666.2024.1.3.

6. Курило М. П., Зленко С. М. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 102–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/23>.

7. Roslon D., Lukianchenko D., Zlenko S., Kulibaba O., Akimov O., Akimova L. European standards of the rights of the parties to the case in the application of civil action enforcement measures and their implementation in Ukraine. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. № 2, special XXXVII. P. 12–21. DOI: <https://doi.org/10.33543/j.130237.1221>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Зленко С. М. Вмотивованість судового рішення як процесуальна гарантія права на перегляд справи. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки, м. Київ, 15 травня 2025 р. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 95–98.

9. Зленко С. М. Гарантуюча властивість принципів цивільного судочинства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 17–21 листопада 2025 р.). Суми, 2025. С. 542.

10. Зленко С. М. До питання дієвості процесуальних гарантій в цивільному судочинстві у протидії зловживанню правом. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 37–40. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-580-1-9>.

11. Зленко С. М. Збалансованість як властивість оптимальної моделі цивільного судочинства : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 13–17 квітня 2026 р.). Суми, 2026. С. 438.

12. Зленко С. М. Інститут присяжних як фактор демократизації судової системи. *Права людини та демократія* : зб. наук. ст. та тез за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої дню Європи, м. Харків, 08 травня 2026 р. Київ : Прецедент, 2026. С. 66–69.

13. Зленко С. М. Існуючі проблеми у дотриманні процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–16 травня 2024 р.). Суми, 2024. С. 646.

14. Зленко С. М. Роль принципів цивільного судочинства у гарантуванні права на справедливий суд. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 24 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 100–103. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-582-5-27>.

15. Зленко С. М. Справедливий суд в контексті процесуальних гарантій в цивільному судочинстві : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 18–22 листопада 2024 р.). Суми, 2024. С. 508.

16. Зленко С. М. Справедливий суд як фактор стійкості держави. *Studia Slobozhanica* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2026», м. Харків, 30 квітня 2026 р. Харків : ДБТУ, 2026. С. 76–78.

17. Зленко С. М. Судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільних справах як гарантія поновлення порушеного права : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–18 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 408.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	4
 РОЗДІЛ 1. Загальні науково-теоретичні підходи до дослідження процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві	
1.1 Передумови формування інституту процесуальних гарантій прав в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст	19
1.2 Онтологічні засади інституту процесуальних гарантій прав осіб ...	46
1.3 Огляд стану наукової розробленості проблеми процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві.....	61
1.4 Поняття, сутність, зміст, значення процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві в умовах сьогодення	74
Висновки до розділу 1	90
 РОЗДІЛ 2. Особливі характеристики інституту процесуальних гарантій	
2.1 Внутрішня структура процесуальних гарантій.....	94
2.2 Особливості механізму функціонування процесуальних гарантій прав учасників справи.....	110
Висновки до розділу 2	132
 РОЗДІЛ 3. Окремі теоретико-прикладні проблеми функціонування інституту процесуальних гарантій в цивільному судочинстві	
3.1 Співвідношення процесуальних гарантій прав з категорією обов'язку	135
3.2 Гарантування права на судовий захист: проблематика доконечної умови реалізації.....	163
3.3 Актуальні проблемні питання функціонування процесуальних гарантій в умовах змагальності судового провадження	184
3.4 Проблема сталої дієвості процесуальних гарантій в контексті потреби в утвердженні стандартів взірцевого правосуддя: чинники та перспективи	226
Висновки до розділу 3	238
 ВИСНОВКИ	242
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	246
 ДОДАТОК А.....	289

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

США – Сполучені Штати Америки.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

ЦК – Цивільний кодекс.

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Україна – країна з насиченою історією і непростю долею, яка відновила власну державність усього лише три з половиною десятиліття тому, з яких майже третину часу бореться за право бути присутньою на політичній мапі світу. У перші роки свого існування, проголосивши себе демократичною, соціальною, правовою державою, наша країна задекларувала стратегічний намір стати повноправним членом співтовариства де панують свобода, рівність і право. Першими кроками в даному напрямку було закріплення на конституційному рівні положень, які створили базові передумови для цього. Серед них наступні: права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24); права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55).

Ретроспективний погляд з позицій сьогодення на тенденції формування правової реальності дає підстави ставити питання про те що, нажаль, відсутність необхідного поступу у забезпеченні належного функціонування згаданих положень на практиці стало однією з передумов поточної трагічної ситуації в долі українського народу, формування реальних загроз існування державності. А отже, питання гарантування прав і свобод усіх без винятку учасників суспільних відносин, на наше переконання, було і залишатиметься одним з центральних у юридичній науці та є особливо актуальним саме зараз.

Передбачене статтею 55 Конституції України право на судовий захист реалізується у різних видах судочинства, та найбільш об'ємним з них є

цивільне, оскільки питома вага спорів, які охоплюються саме цією його галуззю є найбільшою серед всіх категорій судових справ. Так, згідно частини 1 статті 19 Цивільного процесуального кодексу України під цивільну юрисдикцію підпадають справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин... Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами. З наведених положень вбачається, що суб'єктний склад вказаних правовідносин є майже необмеженим, відповідно спір, який повинен вирішуватись у порядку цивільного судочинства, може виникнути буквально у кожної особи. Тому саме правила здійснення цивільного судочинства, з якого, до слова, походять усі цивілістичні процеси, мають бути модернізовані та доведені до взірцевого стану в першу чергу.

Очевидно, що звертаючись до суду за захистом своїх прав, особа розраховує отримати такий захист безперешкодно, ефективно та якомога швидше, тобто у розумний строк. Від того на скільки ефективно у процесуальному плані гарантовано права відповідних суб'єктів, що беруть участь у цивільній справі, безпосередньо залежить дієвість права на судовий захист, з яким наряду узалежнений авторитет права, легітимність органів системи правосуддя, шанобливе ставлення суспільства до держави в цілому. Значення останнього, в умовах існування безпосередніх загроз воєнно-політичного характеру, виходить на перший план через те, що стабільність у суспільстві є запорукою стійкості держави.

Нажаль, до сьогоднішнього дня існуючий порядок судового захисту прав у цивільних справах все ще не у повній мірі відповідає легітимним очікуванням учасників суспільних відносин, які такого захисту потребують. Статистичні відомості щодо результатів апеляційного перегляду та касаційного оскарження рішень судів у цивільних справах, оприлюднені

Верховним Судом, вказують на те що, щонайменше упродовж останніх п'яти років, кожне третє судове рішення скасовувалось. Іншими словами, третина судових рішень з тих, які пройшли повний цикл оскарження, мали вади, не відповідали завданням цивільного судочинства, а отже були несправедливими по суті або у процесуальному відношенні. Така негативна динаміка перегляду судових рішень зайвий раз підкреслює особливу проблемність існуючої процедури здійснення судочинства у цивільних справах. У зв'язку з цим є підстави вести мову про недостатню гарантованість цілої низки суб'єктивних прав осіб. В таких умовах у суспільній свідомості можуть посилюватись негативні тенденції щодо сумнівів у здатності держави забезпечити справедливе урядування, виникати критичні думки щодо того чи є підстави розраховувати на правосуддя, а отже і на захищеність власних прав і свобод. Закономірним наслідком цього може стати соціальна напруга, суттєве послаблення авторитету держави. В умовах поточної збройної боротьби українського народу за право мати власну державу, необхідність викорінення першопричин виникнення таких деструктивних явищ та думок набуває першочергового значення.

Правова держава апріорі має бути спроможна забезпечити справедливе урядування усіма її органами, в тому числі і судовими. Тому сьогодні, з урахуванням поточного історичного контексту, вкрай важливим є дослідження проблематики гарантованості як права на справедливий суд, з усіма його складовими, так і інших прав учасників цивільного судочинства.

Як відомо, сам факт наявності у особи суб'єктивного права ще не гарантує його безумовну реалізацію. Вона потребує додаткового встановлення відповідних гарантій, в тому числі, процесуальних. Саме гарантії процесуальні «оживляють» суб'єктивне право особи, роблять його реальним, а не ілюзорним. Від їх дієвості залежить ефективність судового захисту, перспективи справедливого вирішення спору.

Процесуальні гарантії прав осіб мають забезпечити реальність та дієвість суб'єктивних прав навіть в умовах недосконалості законодавства,

наявності прогалин, інших ускладнень та проблем правового характеру. Відповідно, примноження знань щодо процесуальних гарантій є одним з пріоритетів вітчизняної юридичної науки, отже зберігається потреба у ґрунтовному науковому дослідженні цього явища.

Концентруючись саме на сфері цивільних процесуальних правовідносин маємо відмітити, що динамізм розвитку суспільних відносин загалом обумовлює потребу перманентного оновлення процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві, в тому числі, шляхом переосмислення їх сутності, коригування (уточнення) призначення та змісту з урахуванням умов реальності, перспектив виникнення нових викликів.

На сьогодні у науці цивільного процесуального права в Україні комплексні дослідження тематики процесуальних гарантій прав учасників судової справи, які корелюються з поточними суспільними інтересами, сучасним праворозумінням і новітніми ідеями про справедливість, все ще в достатній мірі не здійснювались.

У попередні часи торкались окресленої тематики ряд зарубіжних та вітчизняних дослідників. Серед них німецький правник О. Бюлов, який одним з перших визначив суть цивільного процесу, суб'єктний склад учасників цивільних процесуальних правовідносин, їх правосуб'єктність, заклавши тим самим підвалини для подальших наукових пошуків в царині цивільного процесу, зокрема, в питаннях забезпеченості суб'єктивних прав. Неоціненним є внесок Є. Васьковського, у працях якого були сформульовані гарантії неупередженого і правильного відправлення правосуддя, визначено ряд принципів цивільного судочинства. Д. Чечотом було досліджено питання гарантій суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу загалом, які науковцем ототожнювались із засобами. А. Чернігівським, в умовах радянської правової реальності, було здійснено вузькоспеціалізоване дослідження процесуальних гарантій прав сторін при розгляді житлових справ в суді першої інстанції. Є. Пушкар торкався питання процесуальних

гарантій у своїй дисертації «Право на звернення до суду за судовим захистом». Найбільш комплексним дослідженням радянського періоду стала праця В. Захарова «Цивільні процесуальні гарантії суб'єктивних прав сторін і третіх осіб під час розгляду й вирішення цивільних справ», однак, цілком очевидно, що велика частина її положень втратила актуальність для нашого часу.

Серед українських процесуалістів, які тим чи іншим чином долучились до наукових пошуків у сфері цивільних процесуальних гарантій, варто згадати О. Захарову, О. Якименко, С. Бичкову, О. Бортнік, О. Зайцева, М. Коханську, В. Кройтора, Ю. Рябченка, М. Курила, В. Комарова, Р. Міліціанова, О. Перунову, М. Штефана, А. Колодія, І. Андронova, В. Кучера, М. Гетманцева, К. Куцик, Л. Корунчак, І. Лукіну, О. Рожнова, М. Мельника, Я. Мельника, І. Жукевича, Г. Тимченка, А. Штефан, О. Штефан, В. Бігуна, В. Мамницького, В. Притуляка, М. Ясинка та інших.

Аналогічної тематики, проте в інших сферах юридичної науки, торкались такі науковці як: О. Пабат, Л. Токмілова, Н. Буроменська, А. Полянський, В. Тертишник, М. Погорецький, Л. Удалова, Т. Заворотченко, Т. Степанова, О. Фрицький, В. Зуєв, інші.

Особливу цінність мають, через що і викликають підвищену цікавість в рамках даного дослідження, думки процесуалістів західної школи права XX-XXI століть: М. Каппелетті, Дж. Джекоб, Б. Гарт, Дж. Хазард молодший, Дж. Джолович, В. Габшайд, Дж. Мнукін, Дж. Роулі.

Балансуючи між вимогами рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях, затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 року, та потребою максимально повно і об'єктивно висвітлити спектр наукових доробок за обраною темою, вважаємо прийнятним вказати тут і про їх наявність у сучасній російській правовій науці. Водночас їх деталізацію свідомо не здійснюємо, оскільки визнаємо

обґрунтованою необхідністю утримуватись від популяризації надбань науки країни-агресора за поточних обставин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження здійснювалось в рамках науково-дослідницької роботи кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету «Науково-прикладні проблеми цивільного, адміністративного, кримінального, господарського права та процесу» (номер державної реєстрації 0121U107740).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка нових теоретичних положень, на основі вже накопичених наукових знань, про інститут процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві, з'ясування їх сутності та змісту в умовах сьогодення, визначення їх вад, оцінка функціональності, зокрема в умовах наявності недосконалостей законодавства, ускладнень і проблем правового характеру, ролі суб'єктивних факторів, що впливають з людської природи, визначення природи причин зниження рівня дієвості процесуальних гарантій з подальшим обґрунтуванням пропозицій теоретичного та практичного характеру щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства, спрямованих на підвищення ефективності судового захисту.

Для досягнення сформульованої мети визначено наступні завдання:

проаналізувати історичне підґрунтя виникнення та формування інституту процесуальних гарантій в цивільному судочинстві, його еволюцію в умовах панування різних світоглядних ідей, суспільного устрою, організації влади;

визначити середовище існування та функціонування процесуальних гарантій прав учасників справи та з'ясувати його основні характерні властивості;

з'ясувати стан наукової розробленості проблематики процесуальних гарантій, основні аспекти науково-практичних підходів до розуміння їх сутності та призначення;

визначити поняття, сутність, зміст і значення процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві в умовах сучасного праворозуміння та удосконалити дефініцію даного правового інституту;

розкрити питання внутрішньої структури процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві;

з'ясувати принципову схему механізму функціонування процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві;

встановити значення взаємодії та співвідношення в цивільному процесі процесуальних гарантій прав і процесуальних обов'язків, виявити ознаки наділення останніх гарантуючою властивістю;

проаналізувати теоретико-прикладну проблематику функціонування процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві в умовах змагального судового провадження в контексті спроможності реального забезпечення права на справедливий суд;

розробити концепцію оптимальної моделі справедливого цивільного судочинства, за якої можлива максимальна ефективність процесуальних гарантій;

сформувати науково обґрунтовані пропозиції та рекомендації спрямовані на забезпечення дієвості процесуальних гарантій прав учасників справи задля підвищення загального рівня якості цивільного судочинства.

Об'єкт дослідження. Суспільні відносини, що виникають при здійсненні судочинства у цивільних справах.

Предмет дослідження. Процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічну основу цього дослідження становлять філософські, загальнонаукові методи, а також спеціально-наукові прийоми та способи пізнання правових явищ.

Історико-правовий метод сприяв з'ясуванню подій минулого, етапів розвитку цивілістичної процесуальної думки, вивченню виникнення, еволюції, трансформації правових інститутів з урахуванням зміни світоглядних установок суспільства, змін законодавства та політичних систем у прив'язці до конкретних історичних епох (підрозділ 1.1, 1.3); *порівняльний метод* дозволив визначити недоліки вітчизняного законодавчого регулювання цивільних процесуальних правовідносин у порівнянні із закордонним цивільним процесом та шляхи можливого вдосконалення цивільного процесуального законодавства (підрозділи 3.1, 3.3, 3.4); *метод узагальнення та аналізу судової практики* сприяв виявленню загальних тенденцій розвитку доктринальних підходів Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини щодо визначеного автором переліку правових інститутів (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1, 3.2); *статистичний метод* сприяв виявленню загальних тенденцій стану здійснення судочинства у цивільних справах в Україні (підрозділ 1.2); *формально-логічний метод* сприяв формуванню належного понятійно-категоріального апарату у дослідженні (підрозділи 1.3, 1.4, 3.1, 3.3); *системний метод* дозволив виявити недоліки організації цивільного судочинства та правил його здійснення (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4); *діалектичний метод* застосовано з метою з'ясування внутрішньої структури процесуальних гарантій; визначення основних науково-теоретичних підходів до даного правового інституту, а також до інших пов'язаних правових категорій і явищ; при формулюванні авторських дефініцій в ході дослідження (підрозділи 1.2, 1.3, 1.4, 2.1, 3.1, 3.3); *логіко-семантичний метод* сприяв осмисленню наукових понять, юридичної термінології, дав можливість виявити недоліки окремих підходів до вивчення правових явищ, удосконалити їх дефініції, а також виявити вади та неузгодженості текстів законодавчих актів (підрозділи 1.3, 1.4, 2.1, 3.1, 3.3); *логічний метод* застосовувався з метою пізнання правової реальності, виявлення ключових ознак і властивостей окремих її явищ, аналізу причин внутрішньої дисгармонії певних систем та моделей,

напрацювання рекомендацій по покращенню їх функціональності, пропозицій щодо удосконалення законодавства (підрозділи 1.2, 1.4, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація є першим у сучасній українській правовій науці комплексним дослідженням проблематики розуміння сутності процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві в контексті практичної потреби у підвищенні ефективності судового захисту та забезпеченні справедливого вирішення спорів. В роботі сформульовано ряд суттєвих для науки цивільного процесуального права положень, висновків та рекомендацій, які і виносяться на захист:

вперше:

визначено, що процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві є правовими можливостями в яких сформовано сприятливі умови для безперешкодної реалізації прав осіб через волюву свідому, передбачену законом взаємодію таких осіб між собою та з судом;

аргументовано недостатню повноцінність сформульованого законодавцем переліку основних засад (принципів) цивільного судочинства через відсутність у ньому принципу справедливості;

доведено необхідність концентрації в органах системи правосуддя функцій щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням, оскільки ці функції є складовими частинами єдиного процесу поновлення порушеного права особи;

обґрунтовано доцільність запровадження в Україні змішаної моделі цивільного судочинства, передбачивши право сторін спору на власний розсуд обирати формат відправлення правосуддя – професійним суддею чи судом присяжних, одночасно визначивши, що вирішення спору професійним суддею здійснюється за слідчим принципом; вирішення спору судом присяжних – змагальним;

визначено примус на етапі виконання судового рішення у цивільній справі як діяльність спеціально уповноважених державою суб'єктів, яка ними здійснюється на завершальній стадії судового провадження та полягає у застосуванні особливих засобів правообмеження щодо зобов'язаної особи з метою фактичної реалізації приписів судового рішення;

удосконалено:

частину третю статті 2 ЦПК України пропозицією включити до неї додатковий пункт: «справедливість»;

зміст частини першої статті 367 ЦПК України пропозицією заміни словесної конструкції «в межах доводів та вимог апеляційної скарги» на «з урахуванням доводів та вимог апеляційної скарги»;

редакцію частини першої та абзацу першого частини другої статті 44 ЦПК України шляхом заміни на наступну:

«1. Учасники судового процесу та їхні представники повинні діяти добросовісно і сумлінно, використовувати надані їм процесуальні права з метою, з якою вони надані, не допускати суперечливої поведінки та зловживання процесуальними правами.

2. Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами діяння, що вчинені без дотримання положень частини першої цієї статті, зокрема:»;

частину сьому статті 81 ЦПК України пропозицією зміни її редакції на наступну: «Якщо поданих сторонами та іншими учасниками справи доказів не достатньо для з'ясування фактичних обставин справи, суд пропонує сторонам та іншим учасникам справи подати додаткові докази, встановивши строк для такого подання, або збирає їх за своєю ініціативою.», у зв'язку з чим частину десятю статті 84 ЦПК України після слів «яке значення мають ці докази, може» доповнити словами «зібрати їх самостійно або»;

дефініції:

принципів цивільного судочинства, під якими варто розуміти керівні вказівки-орієнтири для усіх без винятку суб'єктів цивільних процесуальних

правовідносин, які своїм існуванням сприяють підпорядкуванню процесуальній діяльності таких суб'єктів виконанню завдань судочинства;

процесуального обов'язку у цивільному судочинстві, який є діянням або їх сукупністю, що вимагаються законом або судом до вчинення у визначений спосіб та строк, спрямовані на задоволення власних інтересів його носія чи необхідні для забезпечення реалізації (захисту, відновлення) прав інших суб'єктів;

об'єктивної істини у судочинстві як сукупності необхідних і достатніх знань щодо обставин справи, набутих у передбачений законом спосіб, підтверджених належними та допустимими доказами, які дають змогу сформулювати несуперечливе ретроспективне уявлення про факти і події, які підлягають правовій оцінці шляхом повного і всебічного їх дослідження;

дістали подальшого розвитку:

теза про те, що широке залучення громадян в якості присяжних до здійснення судочинства, як засіб розмиття меж між владою і народом, сприятиме підвищенню рівня загальної довіри до системи правосуддя та забезпечуватиме її легітимність, стаючи ключовою передумовою для утвердження справедливості в суспільстві;

твердження про необхідність розширення можливостей для підвищення процесуальної активності суду на даному етапі розвитку цивільного судочинства;

наукове положення про те, що забезпечення належного своєчасного повного виконання обов'язків суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є гарантуючим фактором відносно суб'єктивних прав.

Особистий внесок здобувача. Основні положення та пропозиції дисертаційного дослідження сформульовані та обґрунтовані дисертантом самостійно. Конкретний особистий внесок здобувача наводиться для таких робіт:

Курило М. П., Зленко С. М. До питання про актуальність судового контролю як цивільної процесуальної гарантії. *Нове українське право*. 2025. № 6. С. 40–48. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.6.5>.

Особистий внесок здобувача: актуальність теми, аналіз наукових поглядів щодо суті судового контролю за виконанням судових рішень та його значення у забезпеченні виконання завдань цивільного судочинства, формування пропозицій щодо актуалізації цього інституту з метою покращення його дієвості як процесуальної гарантії, огляд зарубіжних систем примусового виконання судових рішень та еволюції такої системи в Україні, формулювання висновку про доцільність концентрації в системі органів правосуддя повноважень щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням.

Курило М. П., Зленко С. М. До питання про сутність поняття процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2024. № 1. С. 14–20. DOI: 10.32782/2663-5666.2024.1.3.

Особистий внесок здобувача: актуальність теми, аналіз наукових поглядів щодо процесуальних гарантій та окремих положень ЦПК України, визначення залежності рівня ефективності захисту власних суб'єктивних прав особою під час судового розгляду від неюридичних факторів, з'ясування призначення процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві та їх сутності, формулювання відповідної дефініції.

Курило М. П., Зленко С. М. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 102–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/23>.

Особистий внесок здобувача: актуальність теми, аналіз факторів, які впливають на трансформацію уявлень про справедливість, визначення формату закріплення справедливості як принципу у писаному праві, формулювання пропозицій щодо удосконалення процесуальних механізмів

утвердження справедливості під час та за результатами відправлення правосуддя і висновку про недосконалість системи передбачених у законі засад цивільного судочинства із вказівкою на потребу в законодавчому закріпленні принципу справедливості, як однієї з основних засад цивільного судочинства України.

Roslon D., Lukianchenko D., Zlenko S., Kulibaba O., Akimov O., Akimova L. European standards of the rights of the parties to the case in the application of civil action enforcement measures and their implementation in Ukraine. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. № 2, special XXXVII. P. 12–21. DOI: <https://doi.org/10.33543/j.130237.1221>.

Особистий внесок здобувача: аналіз доктринальних положень щодо підстав та процесуального порядку забезпечення позову, з'ясування сутності дискреційних повноважень суду під час вжиття заходів забезпечення позову та формулювання висновку про те, що інститут забезпечення позову є одним із способів захисту прав суб'єктів правовідносин, а отже і ефективність правосуддя у цивільних справах значною мірою залежить від реалізації особою права на забезпечення своїх вимог.

Результат спільної роботи було використано у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії Кулібаби О. О. (Кулібаба О. О. Забезпечення позову в цивільному судочинстві України : дис. ... доктора філософії : 081 «Право» ; Суми, 2024. 266 с.).

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація обговорена на засіданні кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету. Основні положення, висновки та рекомендації обговорювались на таких наукових конференціях: Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–16 травня 2024 р.); Всеукраїнська наукова конференція студентів та аспірантів, присвячена Міжнародному дню студента (м. Суми, 18–22 листопада 2024 р.); Науково-практична конференція викладачів,

аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–18 квітня 2025 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція до Дня науки «Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених» (м. Київ, 15 травня 2025 р.); Всеукраїнська наукова конференція студентів та аспірантів, присвячена Міжнародному дню студента (м. Суми, 17–21 листопада 2025 р.); XI Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 5 грудня 2025 р.); XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики» (м. Миколаїв, 24 грудня 2025 р.); Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 13–17 квітня 2026 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Слобожанський гуманітарій – 2026» (м. Харків, 30 квітня 2026 р.); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена дню Європи «Права людини та демократія» (м. Харків, 08 травня 2026 р.).

Публікації. Основні результати і висновки дисертаційного дослідження опубліковані автором у 17 наукових працях, з них 6 статей – у фахових наукових виданнях України категорії «Б», 1 стаття – у виданні, що індексується у міжнародній науково-метричній базі Web of Science, 10 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Практичне значення отриманих результатів. Викладені теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані: у науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень актуальних проблем науки цивільного процесуального права, а також для продовження наукової розробки теоретичних положень щодо процесуальних гарантій у цивільному процесі та суміжних галузях юридичної науки; у законопроектній роботі – при напрацюванні змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу України, Законів України «Про виконавче провадження», «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», «Про судоустрій і статус суддів»; у правозастосовній практиці – для використання судом при трактуванні

цивільних процесуальних норм або обґрунтуванні судових рішень; у навчальному процесі – у ході викладання навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Актуальні проблеми цивільного процесу».

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, переліку умовних позначень, трьох розділів, які об'єднують десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку А.

Загальний обсяг дисертації становить 291 сторінку, з них 245 сторінок – основний текст, 43 сторінки – список використаних джерел (338 найменувань) та додаток А – 3 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ УЧАСНИКІВ СПРАВИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1 Передумови формування інституту процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст.

Питання, дослідження якого здійснюється автором у цій роботі є невід'ємним елементом процесуальної діяльності щодо захисту цивільних (у широкому розумінні) прав, які порушені, не визнані або оспорюються. У свою чергу, така процесуальна діяльність є нічим іншим як складовою частиною унормованої за допомогою певних правил, складної багатоетапної процедури відправлення правосуддя. Розуміння цих фактів обґрунтовано спонукає нас почати дослідження питання процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві з історичного аналізу сутності судочинства як такого і цивільного судочинства, зокрема, а також еволюції уявлень щодо шляхів досягнення справедливості.

Судочинство як об'єкт наукового пізнання характеризується своєю безпосередньою залежністю від світогляду людей того чи іншого історичного періоду, суспільного устрою, організації влади, панування певних ідей. Будь-які зміни у таких інститутах неодмінно викликають коригування самої парадигми відправлення правосуддя, а отже, міркування автора будуть зумовлені не тільки правовими, а також політичним, географічним, релігійним, світоглядним контекстом конкретного часу.

Огляд окресленого питання в контексті вітчизняної історіографії слушним буде розпочати з часів княжої доби. Особливості тогочасного суспільного устрою, як вже зазначалось вище, безумовно впливали і на організацію судочинства, його зміст та принципи, визначали відповідні «процесуальні механізми».

Перша відома згадка про суд містилась у Статуті князя Володимира Святославовича «О десятинах, судах й людях церковних» (початок XI ст.) [136, с. 55]. У зв'язку з цим прийнято вважати, що саме укладенням цього Статуту було виокремлено функцію відправлення правосуддя як таку.

Згодом за часів князя Ярослава було прийнято найдавніший вітчизняний церковно-правовий кодекс [260, с. 258] «Устав князя Ярослава про церковні суди». У документі знайшла відображення спроба церкви досягти ефективних результатів у боротьбі з залишками язичництва [86, с. 64]. З цього моменту характерною особливістю судочинства у Київській Русі стає одночасне функціонування двох головних видів судочинства: світського і духовного [169, с. 11].

Примітним є те, що у політичних і релігійних трактатах справедливе судочинство відзначається як одна з найважливіших чеснот князя, поряд із захистом Руської землі й християнської Церкви. Особливо звертається увага на те, що це є особистим обов'язком князя. [248, с. 74]. З наведеного напрошується висновок про наявність уже в часи Київської Русі очевидних ознак формування певних принципів судочинства, зокрема, основоположного серед них – принципу справедливості.

Наступною важливою віхою розвитку права в українській історії є укладення зводу законів «Руська Правда». При чому, Лісна І. С. зауважує, що саме слово «правда» сприймалось як таке, що представляє правильність, а значить містить істину, домагається чесності та справедливості [136, с. 55].

Існує думка, що у «Руській Правді» відзначається спроба трансформації звичаїв у норми процесуального права. Однак все ж таки більшість науковців схиляється до того, що документ залишився збіркою тільки звичаєвого права [86, с. 65]. «Руська Правда» за своєю суттю була основним державним законом, який регулював суспільні відносини в Києво-Руській державі [24, с. 10]. Судовий процес почав набувати ознак змагальності. Кримінальне й цивільне правопорушення принципово не вирізнялося: і одне, й друге розглядалося як кривда, шкода [171, с. 92].

Таким чином, формування принципів, поява писаних правил, яким має підпорядковуватись ведення судочинства, закріплювала певні форми та процесуальні механізми здійснення цієї діяльності, що, у свою чергу, ставало передумовою для формування праобразу того явища, яке в умовах сучасності прийнято іменувати процесуальними гарантіями. Разом з тим принциповими особливостями судочинства цього періоду були усність, посередницька роль суду у справі та відсутність чіткого розмежування між кримінальним і цивільним судочинством. Останній фактор визначав універсальність процесуальних заходів і засобів судочинства загалом.

Надалі доречним би було виділити часи Галицько-Волинського князівства як хронологічно наступного історичного періоду розвитку права і правосуддя на українських землях. Однак, у зв'язку з надзвичайною скупістю відомостей про правові джерела цього періоду, ми обмежимося лише означенням декількох аспектів. В цілому, на нашу думку, слушним буде звернути увагу в першу чергу на те, що принципово визначних змін у нормативному забезпеченні правосуддя на території Галицько-Волинського князівства не відбулось. У цій державі в основному збереглася правова система, що функціонувала на Русі [69, с. 43]. Але одночасно при цьому у князівстві почало набувати поширення німецьке (магдебурзьке) право, що беззаперечно вплинуло на розвиток права на українських землях в історичній перспективі.

Притримуючись хронології розвитку процесуальних відносин та права загалом на українських землях, видається слушним окреслити в загальних рисах особливості наступного етапу. Ним є період упродовж якого частина земель сучасної України входила до складу Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Саме тут, на думку багатьох дослідників, давньоруські традиції збагатилися європейським досвідом і, як наслідок, стали основою т. зв. західноруського права, що згодом цілком природно трансформувалося в українське право козацько-гетьманської доби [248, с. 96].

У зв'язку з історичною значущістю цього періоду та наявністю великої кількості першоджерел для його дослідження, дозволимо собі зупинитись на ньому детальніше.

Вже на початку цього періоду простежується вплив досвіду Галицько-Волинського князівства в частині застосування до відповідних правовідносин німецького права. Так, на певному етапі на українських землях, які перебували у складі Королівства Польського, судова влада у більшості міст за німецьким правом складалася із Ради та Лави [137, с. 131]. Юрисдикція останньої охоплювала кримінальні справи. Цивільні ж справи було віднесено до компетенції Ради. Водночас особливо складні резонансні злочини або ж цивільні правопорушення Лава аналізувала на спільних засіданнях з Радою [137, с. 131].

Примітним є той факт, що за словами польського науковця Станіслава Кутржеби, до XIV століття польське судочинство розвивалося виключно через звичаї [326, с. 59]. Відповідно, звичаєвим продовжувало залишатись і судочинство на українських землях, що були під владою польського короля.

М. Бедрій, висловлюючи думку щодо функціонування звичаєвого права на різних історичних етапах, загалом зазначав про те, що незважаючи на створення окремих законодавчих можливостей регулювання суспільних відносин за допомогою звичаїв, усталених практик, принципів права, судових рішень тощо, ці форми права все ще не набули значного поширення у правозастосуванні у зв'язку з відсутністю належних судових механізмів, які могли б такі норми апробувати та захищати від порушень [16, с. 302]. Така думка згаданого дослідника спонукає нас до роздумів щодо можливості пов'язання факту зародження інституту процесуальних гарантій із фактом існування обов'язкових правил відправлення судочинства в принципі. Логіка існування та функціонування процесуальних гарантій однозначно передбачає наявність саме чітких усталених правових механізмів які безпосередньо або опосередковано забезпечують можливість реалізації як права особи так і дотримання принципів права і судочинства.

Повертаючись до огляду судочинства на українських землях, що увійшли до Королівства Польського, слід відмітити, що таке судочинство уже відправлялось за участю присяжних. При чому за неналежне виконання обов'язків передбачалось застосування до присяжних санкцій, зокрема, штрафу. Особливо слід відмітити той факт, що систематичне порушення обов'язків призводило до втрати посади та громадянства міста [248, с. 100]. Такий підхід до судочинства у тогочасній Польщі дозволяє обґрунтовано припустити про суспільне усвідомлення неабиякої важливості справедливого вирішення спорів між громадянами та укріплення відповідних принципів.

Після повного зрівняння українських земель з польськими у XV столітті судочинство почало розрізнятись за галузями. Цивільні справи між представниками шляхти розглядали суди городоцькі та підкоморські [169, с. 16]. Крім цього упродовж цього періоду наряду із зазначеними судами діяли і інші, повноваження та юрисдикція яких залежали, зокрема, від територіального критерію, належності до конкретного суспільного стану потенційних учасників процесу, а також духовні суди. Мав місце також поділ судів на інстанції за правом перегляду рішень інших судів. З позицій сьогодення можна сказати, що виникає певний праобраз принципу і права на оскарження судового рішення, які, у свою чергу, потребували і певних процесуальних гарантій, які вірогідно, у своєрідній формі вже мали місце.

Дослідники історії розвитку судочинства на українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, виділяють внутрішню періодизацію цього періоду. І хоча єдиного підходу щодо відповідних часових рамок у науковому середовищі немає, прийнятною для даного дослідження видається періодизація, запропонована С. Г. Ковальновою, яка виділяє три етапи.

Перший етап охоплює період від другої половини XIV до початку 70-х років XV століття і характеризується, на думку дослідниці, запозиченням Великим князівством Литовським судової системи Київської Русі і збереженням її протягом названого періоду [93, с. 37,38].

За словами А. Яковліва до цього, на початку XVI ст., роль судових органів в українському процесі була зведена до мінімуму, до певного контролю над виконанням сторонами процесуальних правил та обрядів й до одержання гривни на користь князя й судових поплатків на користь суду. Судові органи лише «допомагають» сторонам і за це одержують винагороду «от всѣх тяж, кому допоможуть» (арт. 99 «Руської правди») [298].

Другий етап припадає на останню третину XV – 60-ті роки XVI століття, тобто від ліквідації удільної системи і утворення централізованої держави до судової реформи 1564–1566 років. Протягом цього періоду ранньофеодальна монархія трансформується у станово-представницьку, інтенсифікується процес консолідації станів [93, с. 38]. На цьому етапі судочинство починає зазнавати змін, зокрема, змінюється система судів. Також на цей період припадає прийняття у 1529 році Статуту Великого князівства Литовського (Перший Литовський; Старий). В історіографії Статут вважається першим у Європі кодифікованим зводом законів, який містив у собі приписи для багатьох галузей права, зокрема, і цивільно-процесуальних відносин.

Статут 1529 року, серед іншого, містив у собі окремий розділ «Про суддів». Приписи цього розділу у певному сенсі можна розцінювати також як процесуальні правила відправлення правосуддя, оскільки ними встановлювались основоположні принципи вирішення спорів і розгляду справ та у загальних рисах окреслювався хід процесу вирішення спору.

Найперше правило, закріплене у зазначеному розділі Статуту, зобов'язує осіб, які на той час відправляли правосуддя, судити підданих тільки за цими законами, які надані всім підданам Великого князівства. Одночасно положення документу містили застереження відносно наслідків відправлення правосуддя інакше як за нормами Статуту. Скривджений вироком суду, який було відправлено не за законом, мав право звернутись з відповідною скаргою як до Великого князя так і до інших високих органів влади або посадових осіб. Якщо факт неправильного судочинства знайде

своє підтвердження передбачалась відповідальність безпосередньо судді в частині відшкодування збитків і витрат та анулювання вироку. Але якщо відповідність закону винесеного вироку буде підтверджена то той, хто звернувся з відповідною скаргою має сплатити судді гроші в якості компенсація за спричинену образу.

Також Статут містив і положення, які у сучасному розумінні можна сприймати як певний вид гарантії обов'язковості виконання судового рішення, встановивши чотиритижневий строк сплати присудженого за рішенням. У випадку відмови відповідача від своєчасної сплати коштів передбачено було введення позивача у володіння маєтком і людьми відповідача в тій мірі, яка б відповідала розміру шкоди (артикул 1).

Варто зауважити, що усвідомлення законодавцем недосконалості положень Першого Литовського Статуту, передбачило надання суддям права вирішувати спір на власний розсуд по їх совісті, покладаючись на Бога, винести вирок у відповідності до здавна усталених звичаїв. У подальшому відомості про такі випадки повинні були бути доведені до вищих органів влади для вирішення питання про доповнення писаного закону такими звичаєвими правилами (артикули 25, 26). З цього приводу обґрунтовано висловились О. В. Сокальська зазначивши, що у сфері права до другої половини XVI сторіччя правовий звичай відігравав дуже поважну роль. У багатьох випадках закон черпав свої визначення зі звичаєвого права; звичай конкурував із законом та доповнював його [238, с. 85].

Положення Статуту також врегульовували, хоча й на примітивному рівні, питання доказів і доказування, одночасно передбачаючи звичну для того часу нерівність між шляхтичами та простими людьми щодо юридичної значимості їх свідчень як доказів у справі (артикули 23, 24).

Ростислав Лашенко у свій час відмічав, що введення в життя Литовського Статуту в редакції 1529 р. безумовно складало з себе для свого часу в Великому князівстві Литовському дуже видатне явище, бо до цього моменту у Великому Князівстві не було ще загально-зобов'язуючого кодексу

діючих законів, і поодинокі землі, що входили до складу держави Литовсько-Української, правувалися в більшості – «водле обичая давнього» – по своїх місцевих звичаях станів [129, с. 4].

Разом з тим далеко не всі сучасні українські дослідники поділяють захоплення цим фактом. О. В. Сокальська вважає, що прогресивні положення Статуту 1529 р. щодо принципів судочинства й засад діяльності судів залишилися мертвою буквою [238, с. 48]. За її словами судові привілеї та порядок судочинства викликали багато нарікань: до великого князя надходили численні петиції від шляхти з вимогами упорядкувати судовий процес, зменшити судові збори та запровадити нові виборні суди [238, с. 48]. Особливо негативним явищем відмічено те, що формальна рівність усіх підданих «так вбогих яко и богатых, котрого роду або стану были бы» перед законом («пысаным правом мають сужоны быти»), проголошена Статутом 1529 р. (вступ та арт. 9 розділу I), не була реалізована на практиці навіть у межах одного стану [238, с. 90].

С. Г. Ковальова, характеризуючи загалом другий етап розвитку судочинства на українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського, вказує на те, що як у ранньофеодальній, так і в станово-представницькій монархії судова функція влади поглиналася адміністративною, отже, у державі не існувало судової влади як окремої владної гілки. Спеціальних судових установ до судової реформи 1564–1566 рр. у державі створено не було, суд і судочинство не відігравали помітної ролі в державному житті князівства і не впливали ані на внутрішню, ані на зовнішню державну політику [93, с. 39]. Відправлення суду, підсумовує названа науковиця, об'єктивно було скоріше джерелом прибутку, ніж засобом забезпечення порядку в державі або впливовим владним чинником [93, с. 39].

Ряд дослідників зазначають, що з першої половини XVI сторіччя у Великому князівстві Литовському помітно посилюється роль шляхти, яка почала все активніше домагатись рівності із магнатами у правах, зокрема і в

галузі судівництва. На сеймах 1547, 1551, 1554 років представники шляхетства порушували питання про скасування судових привілеїв магнатів і створення шляхетських судів, що зрештою стало передумовою подальшої судової реформи 1564–1566 рр. На Віленському сеймі 1565–1566 рр. було вирішено поділити Велике князівство Литовське на 30 судових повітів і в кожному повітовому центрі утворювалось три типи судів: земські – для розгляду цивільних справ, гродські – кримінальних, підкоморські – земельних [248, с. 107]. Таким чином відбувся розподіл судових справ за предметною юрисдикцією.

Найбільш змістовним і цікавим для дослідження у розрізі обраної теми є наступний – третій етап розвитку судоустрою Великого князівства Литовського, який за С. Г. Ковальновою розпочався із проведенням судової реформи 1564–1566 років.

Перш за все, примітним є те, що Другий Литовський Статут 1566 р. законодавчо закріпив початок виокремлення судової влади в державі як системи спеціальних інституцій [248, с. 107]. У документі цілий окремий розділ присвячено судочинству та судоустрою. Розділ 4 «Про суддів та про суди» складається з семидесяти статей (артикулів) та регулює питання обрання (призначення) суддів, їх склад, повноваження, порядок застосування законодавства, процес відправлення правосуддя, правосуб'єктність учасників справи, види доказів та порядок доказування тощо. Як за обсягом так і за змістом розділ, що стосується судочинства, є очевидно прогресивнішим у порівнянні з Першим Литовським Статутом. Серед іншого, документ закріплював принципи суддівської діяльності, встановлював процесуальні механізми які, зокрема, можна розглядати як процесуальні гарантії.

За статтею (артикулом) 1 розділу 4 Другого Литовського Статуту суддя, підсудок, писар зобов'язувалися виконувати свої обов'язки не зважаючи на вищий або підлий стан, на достоїнства і посади, на багатого або вбогого, на приятеля кривного, ані на неприємця, на тутешнього, ані на гостя не дивлячись, ні за приязню, ні за важністю, ні з остраху, ні за обіцянки і

подарунки, ані сподіваючись пізнішого подарунка або якої винагороди, і без упередженості до сторони, і не побоюючись насильства, помсти, погрози, але самого Бога і його святу справедливість і право посполите і сумління своє перед очима маючи [248, с. 107, 108].

Також документом встановлювались і заходи щодо забезпечення судочинства: з'явлення звинуваченого до суду, дотримання порядку в суді, недоторканності учасників судового процесу [248, с. 109]. Положеннями Другого Литовського Статуту вводилось в обіг поняття правової допомоги як виду професійної діяльності, запроваджувався інститут судового представництва. Запроваджувались інші прогресивні тогочасні новели.

Одночасно особливості станового розподілу суспільства все ж таки не дозволили реально втілити в життя принцип рівності перед судом. Пільги, імунітети, привілеї певних категорій осіб нівелювали саму ідею рівноправ'я, єдності права, а так само і практики його застосування. Поступом у цьому відношенні, у порівнянні з нормами Першого Литовського Статуту, можна вважати закріплення Другим Литовським Статутом рівності права в межах певного привілейованого стану. Відповідно, обсяг прав особи, як учасника судового процесу, перебував у безпосередній залежності від соціального статусу, походження, статі, національності та інших характеристик і обставин.

Право шляхти судитися «своїм судом», згодом «одним судом з панами і магнатами», яке було юридично оформлене Литовським Статутом 1566 р., означало зрештою створення шляхетської республіки і в кінцевому підсумку встановлення всевладдя шляхти в державі. Серед інших, його характерними ознаками були конфліктність та агресія, а насильство, за висловом М. Блока, перетворилося на класовий привілей [248, с. 118].

З прийняттям Третього Литовського Статуту у 1588 році принципової зміни підходу до питань рівності у правах не відбулось. Розділ 4 «Про суддів та про суди» збільшився у обсязі до ста п'яти статей (артикулів) та являв собою більш модернізований за змістом варіант попереднього Статуту.

Аналіз змісту Статуту 1588 року дозволяє констатувати, що загалом судочинство того періоду мало ознаки змагальності та диспозитивності. Уся робота зі збирання доказів для доведення вини кривдника лежала на потерпілому, тобто «отримання справедливості» вважалося приватною справою [242, с. 340].

З урахуванням того, що природа судової влади характеризується через соціальні відносини, детерміновані суспільним уявленням про право і правосуддя [248, с. 114], задля кращого розуміння історичного контексту формування судочинства тих часів декілька слів зазначимо і, власне, про свідомість представників суспільства цього періоду.

Внутрішня неузгодженість тогочасного права створювала передумови для неоднозначного його тлумачення та, відповідно, породжувало на цій основі спори. Додатково на це накладались особливості свідомості та уявлень про справедливість, коли істиною вважали те, що було доведено в суді нерідко через клятви і присяги, дотримання ритуалів [248, с. 115]. Властивим для тогочасної особистості був «перехідний» характер правової свідомості, коли влада Божого суду ще цілком складала конкуренцію судовій владі соціуму [248, с. 114].

Названі фактори у сукупності формували відповідний загальноприйнятний стандарт поведінки. Публічні погрози, насилля з боку представників шляхти були нормою, чим підкреслювалась їх власна безкарність та неспроможність офіційного правосуддя чи супротивника відповісти на публічний виклик чи насильство [62, с. 242]. Юрій Зазуляк зазначає, що публічні погрози та артикуляція суміжних емоційних почуттів набували сенсу насамперед як невід'ємна складова правничої системи та судового процесу, який регулював практику ворожнечі [62, с. 240]. Дуелі протиставлялося право як спосіб відновлення справедливості [241, с. 76]. Ментальні підвалини представників шляхетства зумовлювали ставлення шляхтича до офіційної судової процедури як такої, що може зашкодити його «добрій славі» [248, с. 119]. Перебування великої частини тогочасного

суспільства під впливом зазначених установок призводило до ситуації за якої саме право мати право мало бути підкріплено практичною можливістю та волею вдатись до насилля, а судовий формат вирішення суперечок не завжди схвалювався представниками шляхти. Більше того, процес замирення після конфлікту або суперечки також часто-густо супроводжувався застосуванням сили на певному етапі. В таких умовах, інститут процесуальних гарантій як явище реальності тогочасним суспільством не міг розглядатись як необхідність в принципі. Однак описаний період історичного розвитку не пройшов безслідно та, зрештою, його досягнення створили передумови для поступової трансформації як свідомості так і уявлень про право, судочинство, справедливість.

Поступово, починаючи з останньої третини XVI ст., у суспільстві все більше схвалення здобуває позиція християнина, який ліками на свої кривди вважає звернення до права; шляхетні обивателі Речі Посполитої замість хапатися за зброю мають шукати справедливості у суді [241, с. 58]. Дуель, як спосіб вирішення суперечки вже за нормами Третього Литовського Статуту ставиться поза законом (розд.11, арт.14 «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку»).

Завершуючи опис періоду перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої зазначимо, що саме звідси бере свій початок процес формування козацького права, самоврядування та судочинства. Унаслідок «козацької реформи» 1568–1572 рр. польський король вивів козаків з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядкувавши їх напряду великому коронному гетьману Речі Посполитої, а «старшим і суддею» над козацтвом призначив українського шляхтича [248, с. 111].

Період козацької доби в українській історіографії становить особливий інтерес для дослідників, оскільки з ним справедливо асоціюється відновлення вітчизняної державотворчої традиції. Розвиток права і судочинства упродовж цього періоду характеризується запровадженням демократичних інститутів.

Віктор Тімашов зазначає, що матеріальною основою козацького права стали специфічні суспільно-економічні відносини, що склалися в Запорізькій Січі, а юридичним джерелом – норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, норми звичаєвого права українського народу та запозичення з правових норм і традицій інших народів [256, с. 117]. Дослідники відмічають, що засноване на цьому праві судочинство здійснювалось на засадах виборності суддів, гласності судового розгляду, змагальності і рівноправ'я, безпосередності та неперервності судового розгляду. При цьому і формально, і реально в судочинстві реалізувалася правова рівність, яка полягала у відсутності привілеїв чи обмежень прав за ознаками етнічного або ж соціального походження, віросповідання, майнового стану, місця народження і проживання, особистих заслуг та авторитету, посадового становища тощо [248, с. 145]. Все це стало можливим через те що, власне, носіями судової влади формально визнавались всі січовики [229, с. 45]. Козаки не визнавали дії Литовських Статутів та Магдебурзького права на своїй території, а правосуддя відправлялося згідно зі старовинними звичаями, словесним правом і здоровим глуздом [226, с. 152].

Нестабільна суспільно-політична ситуація на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, у кінці XVI ст. – першій половині XVII ст., яка стала наслідком міжкласового протиборства за права та привілеї між представниками заможних верств суспільства, не сприяла поступу судочинства і права. Заручниками ситуації все частіше ставали представники міської бідноти, селянства, кріпосні, які час від часу намагались протистояти утилкам у силовий спосіб. Саме у цей період така протидія починає набувати ознак системності та організованості, а способи боротьби досягають піку жорстокості. Логічним наслідком стає переростання локальних бунтів та повстань у масштабніше явище, яке у вітчизняній історіографії прийнято іменувати національно-визвольною війною українського народу. Її початок у

1648 році вважається також відродженням української державності як Гетьманщини.

Для окреслення загального стану тогочасної правової реальності видається доречним навести думку харківської науковиці Т. Матвєєвої, яка відмічає зміну самої суті права після національно-визвольної війни українського народу [144, с. 37]. Змін зазнали норми ряду галузей права, зокрема і щодо станової належності осіб. Суспільство, поділене на класи, продовжувало своє існування. Привілейованість вищих класів була однією з основних особливостей права цієї історичної доби.

Одночасно вважаємо доречним звернути увагу на те, що тогочасна збройна боротьба різної інтенсивності практично виключає можливість вести мову про правосуддя як спосіб вирішення спорів в принципі. Відповідно, детальний аналіз цього періоду в контексті даного дослідження не є необхідний. Обмежимося тільки згадкою про те, що на початку періоду Гетьманщини мала місце ситуація за якої окремі нагальні питання, пов'язані з діяльністю судової влади, врегульовувалися Гетьманськими універсалами [226, с. 152].

Загалом, на нашу думку, є підстави погодитись з підходом деяких дослідників в тому, що відносна стабілізація ситуації розпочалась після підписання у 1667 році Андрусівського перемир'я. Припинення активної фази збройного протиборства призвело до активізації суспільних відносин, фактичне відновлення ролі судочинства у суспільстві як способу вирішення суперечок. Судова система починає набувати ознак сталості, формується ієрархічна структура органів правосуддя.

Разом з тим варто відмітити, що тогочасне законодавство було вкрай невпорядкованим. Загалом у часи Гетьманщини конгломерат правових норм, запозичених із правових систем Литви, Польщі, Німеччини, а в останній період – Російської імперії, не сприяв однотипності їх застосування відповідними державними органами [69, с. 175]. При цьому ще певний час судова функція залишалась невідділеною від адміністративної.

Заслуговує на увагу діяльність у сфері упорядкування судочинства наказного гетьмана Лівобережної України Павла Полуботка. Б. Стецюк відмічає, що з часів П. Полуботка розпочалось зміцнення законності слідчих і судових органів, а також усієї судової системи Гетьманщини [245, с. 282]. В царині процесуального права було введено письмове протоколювання [245, с. 283].

Фактично вже з 1723 року запроваджується замість усного, канцелярське судочинство...заготовлялися по справі окремі виписки з посиленням на норми права, тобто повністю здійснювався суд за формою [172, с. 106]. Судочинство здійснювалось у відповідності до принципів виборності суддів, диспозитивності, публічності, безпосередності, формалізму.

У продовження варто також згадати і діяльність Данила Апостола. «Інструкція о судах 13 июля 1730 года» введена ним в дію констатувала підтвердження права українського народу бути за звичними порядками, які були передбачені в пунктах гетьмана Богдана Хмельницького; судді мали бути вихідцями з цього ж народу, а народ не повинен піддаватись «неправому суду» [32, с. 8]. Суддя, за приписами інструкції, мав бути людиною розумною, «добронравною», безсторонньою й добрим знавцем прав [32, с. XIV].

Примітним є те, що згадана вище інструкція визнавала Литовський Статут за єдиний кодекс, де треба шукати відповідних норм [32, с. XVI]. Джерелами ж процесуального права були, серед іншого, збірники німецького права, передовсім «Саксон» і «Порядок» [169, с. 80].

За великим рахунком «Інструкцію о судах 13 июля 1730 года» також можна вважати тогочасним процесуальним кодексом, тобто документом який забезпечував реалізацію приписів матеріального права у спірних відносинах. Відповідно, процесуальні норми, які містилися в інструкції, формували певну систему процесуальних гарантій для учасників судових справ, а отже її

запровадження було одним з етапів розвитку сучасного інституту процесуальних гарантій.

Разом з тим варто згадати також про те, що на частині території сучасної України діяло також і Соборне уложення 1649 року. Загалом це був закон, який остаточно закріплював феодальне право, за яким народ судили за порушення царської волі та закону [115, с. 561]. Однак деякі його положення на той час були досить прогресивними і також вплинули на подальше формування принципів процесуального права. Так, відповідно до норм уложення суд отримав право розглядати кримінальні та цивільні справи відносно усіх верств населення без жодних виключень, було унеможливлено розгляд справ суддями, які мали зацікавленість у результатах їх розгляду [237, с. 34]. Тут доречним буде підкреслити, що у подальшому процес поширення на українські землі російського законодавства все частіше супроводжувався виданням таких юридичних актів, за допомогою яких створювалися спеціальні для цієї території норми матеріального і процесуального права, специфіка яких виявлялася в застосуванні тих звичаїв чи порядків, які склалися в Україні історично і не могли бути уніфіковані за допомогою російського права [144, с. 37].

В той же час на території Запорізької Січі продовжувало діяти звичаєве право, яке передбачало застосування принципово інших правил і порядків регулювання суспільних відносин, ніж на решті українських земель. Очевидно, це було обумовлено специфікою суспільного життя Запорізької Січі, яке було зумовлене здебільшого військовою демократією [115, с. 562].

Неможливо обійти увагою знаковий документ доби Гетьманщини, який став визнаною пам'яткою розвитку правової думки українського народу – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – «Права...»). Цей документ так ніколи і не набув чинності, однак вплив на формування правових традицій мав величезний. За замислом тогочасної імператриці цьому документу мала відводитись роль єдиного кодифікованого

нормативно-правового документу для населення українських земель, які перебували у складі Російської імперії.

Одним з підходів до формування змісту документу, який вважали оптимальним його розробники, зводився до модернізації Нового Статуту Великого князівства Литовського шляхом врахування приписів уже чинних на той момент у Гетьманщині особливих нормативних актів.

Багаторічна робота над «Правами...» завершилась укладенням повноцінного кодексу законів, які регулювали усі галузі права, в тому числі, процесуального. Варто зауважити, що традиційне для українського народу звичаєве право стало одним з основних джерел кодексу. Норми цього права були настільки авторитетними і досконалими, що їх неможливо було витиснути із системи чинного права у Гетьманщині [164, с. 445].

Вкотре за історію українського права, під впливом норм звичаєвого права у кодексі фіксувався принцип справедливості або ж совісності, який проявлявся в наступному: «судді, дотримуючись справедливості, мають судити по совісті й за прикладом інших християнських прав, а також «раніше вирішуваних цим же правом»; якщо закону не було, то можуть судити і «по добрих звичаях через довгий час уживаних, які закону Божому, цивільним правам і чистій совісті не суперечать, бо такі звичаї силу права мають» [23, с. 46].

Однак, незважаючи на те, що на думку сучасних науковців «Права...» є одним з найцінніших документів-пам'яток українського права, оскільки він був досконалішим за всі існуючі тоді правні книги [164, с. 445], правляча верхівка Гетьманщини вважала, що Статут Великого князівства Литовського 1588 р. краще регулював їх права і свободи, ніж новостворений Кодекс [164, с. 443]. Наведене в черговий раз підкреслює особливість історичної доби, в контексті якої формувалось право. Однією з основних функцій останнього, у свою чергу, було забезпечення прав і свобод привілейованого прошарку суспільства за рахунок звуження прав інших. При цьому відхід від правових

традицій Запорізької Січі, принципів демократії, свободи волевиявлення ставав все більш очевидним і незворотним.

На той період особисто вільними вважались тільки козаки, однак і на них поширювались грошові збори на утримання полкової і сотенної адміністрації, військової музики, сторожів, пошти, збори з тютюнових ділянок і пасік [172, с. 16]. З часом землевласники намагалися перетворити всіх селян та бідних козаків у підданих, повністю їх закріпачити [172, с. 16]. А. Пащук стверджує, що одним із засобів досягнення цієї мети було саме правосуддя [172, с. 17].

Щоправда за гетьманства Кирила Розумовського зазначені тенденції на нетривалий час послабились. Однією з перших сфер, у якій новий гетьман почав впроваджувати зміни, стала система органів правосуддя. За його вказівкою відтепер у Генеральному суді окрім двох Генеральних суддів, було заведено неодмінно по одному виборному од кожного полку [13, с. 319]. Крім того судді, підсудки і земські писарі (секретарі) обиралися вільними голосами з шляхти того повіту, до якого належав суд [13, с. 319]. Виборність суддів та інших судових урядовців свідчить про наявність повністю сформованої у суспільній свідомості українців того часу розуміння концептуальної засади судочинства. У сучасному розумінні виборність суддів є одним з елементів принципу справедливого судочинства. Запроваджені за Розумовського зміни в системі судових органів та пов'язане з цим коригування процесуального законодавства фактично призвели до зміни структури тогочасного українського суспільства, оскільки відбулось офіційне підтвердження належності усього українського козацтва до шляхетського стану [165, с. 172]. Як наслідок основоположний принцип суспільного устрою козацтва, закладений одночасно із заснуванням Січі, – «рівні серед рівних» – втратив свою актуальність в умовах невійськового устрою, а з часом і зовсім був забутий.

Загалом судова реформа гетьмана Розумовського не тільки декларувала незалежність судової гілки влади, але й передбачала відмову від наявної в

Російській імперії судової практики та норм права [17, с. 9] і, як наслідок, Гетьманщина отримала простішу, професійнішу та ефективнішу систему судових установ [248, с. 162].

Підсумовуючи огляд доби Гетьманщини варто все ж зауважити, що у цей період відбувається помітне розуміння ваги судового процесу. Не зважаючи на збереження в основному диспозитивності сторін, суд є вже у великій мірі диспонентом процесуальних дій і чимало дій започатковує сам *ex officio* (офіційна засада) [169, с. 73]. Для тогочасного судового процесу були вже притаманні публічність, диспозитивність, пріоритетність процедури, змагальність, інстанційність та ієрархічність судових інстанцій. Ці прогресивні підходи та принципи випереджали час. До них російська юстиція звернеться більш ніж сто років по тому [248, с. 163].

З ліквідацією Гетьманщини завершився етап відносно автономного існування української державності. В нових умовах козацька старшина намагалась максимально зберегти своє привілейоване становище та прагнула юридичного визнання власного особливого статусу. Зрештою, внаслідок комплексу заходів царського уряду на українські землі була поширена загальноросійська система адміністративно-політичного управління, українські поміщики злилися в один стан з російським дворянством [87, с. 383].

Особливості здійснення судочинства та структури судових органів на українських землях у складі Російської імперії зберігались майже до середини XIX сторіччя. Остаточна синхронізація як структури органів судової системи так і правил вирішення спорів на українських землях з рештою територій імперії відбулась внаслідок судової реформи 1864 року.

Вважається, що найпершим прихильником реформи був безпосередньо Російський імператор. Очевидно, що до того часу вади та неефективність попередньої системи судоустрою та правил правосуддя стали занадто очевидними та вже перестали задовольняти вимогам нових більш розвинених суспільних відносин. Бездіяльність у цьому випадку, очевидно, спровокувала

б гальмування прогресу у більшості сфер суспільного життя. Цитуючи у своєму дослідженні зміст царського указу, Івано-Франківський дослідник О. Ковалишин зазначає, що завданням судової реформи є «встановити суд швидкий, правий, милостивий, рівний для всіх підданих, піднести судову владу, дати їй відповідну самостійність і взагалі затвердити у народі... повагу до закону...» [92, с. 167]. Конкретно щодо вирішення цивільних спорів слушною є думка Г. Лаврика про те, що на той час припав момент коли концепція ліберального цивільного процесу і пов'язане з нею уявлення про процес як про «поєдинок між рівними» остаточно продемонстрували свою неспроможність, і цивільна процесуальна наука звернулася до концепції «соціального цивільного процесу» [127, с. 26]. В цьому контексті загальний концептуальний підхід до тогочасного цивільного процесу зводився до посилення ролі судді, унеможливлення або, принаймні, скорочення випадків зловживання правами під час вирішення спору, обмеження свавілля сторін, визнання їх процесуальної рівності незалежно від різниці у становій належності.

Можна з упевненістю відмітити, що з прийняттям у 1864 році Судових статутів на території Російської імперії епоха середньовічного правосуддя завершилась. Остаточно були розділені кримінальний і цивільний процеси. Статут цивільного судочинства 1864 року був уособленням європейського, а саме французького бачення цивільного процесу як в інституційному плані так і у питанні правил вирішення спорів. Цивільний процесуальний кодекс Французької республіки 1806 року став базою та взірцем для розробників російського Статуту цивільного судочинства.

За приписами Статуту мирові судді стали виборними, запроваджено принцип незмінюваності суддів, рівноправ'я сторін. Відповідно, були введені в дію переважна більшість сучасних принципів цивільного судочинства: змагальності, гласності, диспозитивності, рівності, безпосередності. Змінився також і формат доказування у цивільному процесі. На заміну формальному доказування введено сучасне правило оцінки судом доказів на підставі

внутрішнього переконання. Запроваджено також і інші новели, зокрема, повноцінний інститут забезпечення позову, різні види провадження.

Загалом є всі підстави погодитись з думкою О. Ковалишина відносно того, що з аналізу окремих цивільно-процесуальних інститутів Статуту цивільного судочинства 1864 року вбачається їх спроможність забезпечувати такий рівень захисту цивільних прав та інтересів, який не поступався ефективності захисту, що забезпечується сучасними цивільно-процесуальними інститутами [92, с. 173].

Паралельно зі змінами в царині судочинства на українських землях, що входили до складу Російської імперії, аналогічні процеси мали місце і на території Австрії (Австро-Угорщини), у складі якої на той час також перебували українські землі.

У серпні 1895 року австрійським парламентом було прийнято закон «Про судовий процес у цивільних справах». Зі вступом його в дію відбулось впровадження в цивільний процес буржуазно-демократичних принципів судочинства: усності, гласності, змагальності [69, с. 210]. Також було закріплено право вільного подання доказів.

Наступного 1896 року законодавцем було прийнято закон «Про виконавче розслідування та безпеку» (Виконавчий статут). Обидва згадані закони разом із законом про правило юрисдикції у цивільних справах від 01 серпня 1895 року і становили безпосередньо Цивільний процесуальний кодекс Австро-Угорської монархії 1895 року.

Професор Г. Лаврик підкреслює: науковці звертають увагу на те, що цивільно-процесуальне право Австрії регулювало форму державного нагляду за приватним правом, судове здійснення об'єктивного приватного права з метою захисту приватно-правових інтересів [127, с. 25-26]. Цей же професор також відмічає, що розробник Цивільного процесуального кодексу Австро-Угорської монархії 1895 року Ф. Кляйн звернувся до категорії «цілей цивільного судочинства» і запропонував розуміти під цивільним процесом не тільки абстрактний, індиферентний для суспільства конфлікт двох

індивідуальних суб'єктів права, але й явище масового порядку, яке має величезне суспільне значення [127, с. 26].

Саме такий підхід вивів на новий рівень розуміння значення цілей (завдань) у науці цивільно-процесуального права. У такому випадку логічним видається припущення про трансформацію уявлень і щодо значення принципів цивільного судочинства, а отже і про тісно пов'язаного з ними інституту процесуальних гарантій.

Подальший хід історії призвів до низки визначальних подій континентального масштабу. За наслідками Першої світової війни припинили своє існування як Російська імперія так і Австро-Угорська монархія. На фоні цього відбулись утворення нових державно-політичних суб'єктів та, що природно, зміни у відповідних правових системах.

Суцільна плутанина, нестабільність та короткостроковість «панівних владних структур» того часу на українських землях, позбавляє можливості здійснити дослідження проблематики гарантій у цивільному процесі та стан цивільного судочинства загалом. Отже, доречним видається перехід одразу до радянського періоду історії нашої держави, як такого, що характеризується тривалістю та внутрішньою еволюційністю, зокрема і у сфері права.

Революція та зміна внаслідок неї суспільного, політичного, державного устрою мали прямий та безпосередній вплив на судочинство в країні. Попередні порядки були скасовані в принципі як елементи буржуазної системи і тільки в особливо виняткових випадках суди могли керуватися законами повалених урядів, за умови, що вони не були відмінені революцією та не суперечили революційній совісті і революційній правосвідомості [97, с. 15].

Однак революція відмінила майже все. Інший суспільно-економічний устрій, реалії політичної системи потребували нової, відмінної від буржуазної, системи регулювання суспільних відносин. У хвилі «першої кодифікації» радянської доби, у 1924 році було прийнято перший Цивільно-

процесуальний кодекс УСРР. Документ проголошував принципи диспозитивності, рівності сторін перед судом і законом, рівноправності сторін у процесі, активності суду, що розглядав справу, змагальності, гласності, національної мови судочинства, усності, безпосередності, безперервності [97, с. 16]. Відповідно до кодексу сторони надавали докази у справі, але суд для з'ясування важливих обставин справи міг здійснити їх витребування [286, с. 84]. Крім того ЦПК УСРР досить детально регулював порядок позовного розгляду справ, представництва у суді, строків, виклику до суду, питання витрат і штрафів, оскарження й перегляд судових рішень тощо [286, с. 84].

Як вбачається, за формальними ознаками Цивільно-процесуальний кодекс УСРР від 1924 року загалом мав навіть деякі ознаки демократичності та, за умов реального дотримання його приписів, міг би вважатись «збіркою прогресивних новел» для часів після кількарічного періоду «революційної доцільності». Однак, суцільний контроль «народної влади» над усіма сферами життя в умовах пріоритетності державних інтересів не могли залишити простір для реальних гарантій незалежності таких же «народних суддів» та справедливого і об'єктивного судочинства. Мабуть, символом цього часу є єдина непорушна гарантія – гарантія законного права втручатися у будь-які суспільні відносини всупереч інтересам і правам окремої особистості.

Цивільно-процесуальний кодекс УСРР від 1924 року суттєво підвищив роль прокурора та суду у цивільному процесі. В. Комаров у своєму дослідженні, цитуючи зміст однієї з ухвал цивільної касаційної колегії Верховного Суду УСРР, зазначає: «будучи, як і кожен суд, судом класовим, радянський суд має своїм завданням встановлення матеріальної правди, всіляко здійснюючи класовий підхід. Останній полягає в тому, що судом захищаються інтереси пролетаріату і селянства як класу, захищаються інтереси пролетарської держави. При зіткненні ж інтересів робітників і селян між собою суд захищає інтереси економічно слабшої сторони. Класовий

підхід полягає в тому, що не індивідуальні інтереси представника пролетаріату і селянства охороняються, а охороняються інтереси всього класу. Суд класовий протиставляє інтересам окремого пролетаря інтереси класу в цілому, і тільки в разі зіткнення індивідуальних інтересів, як зазначено вище, охороняються інтереси не класу, а економічно слабшої сторони» [97, с. 17].

У 1929 році було прийнято новий Цивільно-процесуальний кодекс УРСР, який фактично, з незначними відмінностями, дублював попередній кодекс.

Прийняття у Радянському Союзі Основ цивільного судочинства Союзу РСР у 1961 році дало поштовх до розробки нових процесуальних кодексів і у союзних республіках. Результатом такої роботи в Україні стало прийняття у 1963 році Цивільного процесуального кодексу УРСР. Даний варіант кодексу з наступними змінами та доповненнями продовжував діяти навіть в часи незалежної України і втратив чинність тільки 01 січня 2005 року. Цей кодекс ще не закріплював можливостей захисту в суді демократичних свобод, та все ж це був законодавчий акт, який відтворював соціально-економічний устрій тодішньої держави з її адміністративно-командною системою управління [115, с. 564].

Дослідники відмічають, що у порівнянні з ЦПК 1924 р. та 1929 р. ЦПК 1963 р. був значно досконалішим законодавчим актом як з точки зору юридичної техніки так і змісту його інститутів та окремих норм [293, с. 365].

Через ряд причин до більш детального аналізу окремих положень ЦПК 1963 р. ми вважаємо за доцільне звернутись далі у цьому дослідженні, а у цьому місці, в якості загальної ілюстрації особливостей і духу цього закону, процитуємо первісну редакцію статті 2: «Завданням радянського цивільного судочинства є правильний та швидкий розгляд і вирішення цивільних справ з метою охорони суспільного і державного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, захисту політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових і охоронюваних законом інтересів

громадян, а також прав і охоронюваних законом інтересів державних установ, підприємств, колгоспів та інших кооперативних і громадських організацій.

Цивільне судочинство повинно сприяти зміцненню соціалістичної законності, відверненню правопорушень, вихованню громадян у дусі неухильного виконання радянських законів і поважання правил соціалістичного співжиття» [273].

За приписами кодексу суд оцінював докази керуючись законом та соціалістичною правосвідомістю (стаття 15) [273].

Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу УРСР 1963 року, виданий у 1973 році, містив небезпідставне твердження авторів про те, що кодекс закріпив і ряд демократичних принципів. Автори коментаря до таких принципів відносили участь у розгляді справ народних засідателів, колегіальний розгляд і вирішення справ, виборність суддів і народних засідателів [274, с. 10]. Аргументів проти такого твердження неможливо віднайти. Сполучені Штати Америки – країна, яку прийнято вважати взірцем демократії та верховенства права, у найвищий ступінь возвела участь громадян у відправленні правосуддя. Виконання функцій присяжного у американській судовій системі є обов'язком громадянина за загальним правилом. Тож, у цьому контексті, варто відмітити очевидну прогресивність радянського процесуального закону середини ХХ сторіччя. До подібної системи сучасне українське судочинство тільки починає наближатись.

Ще однією яскраво вираженою особливістю ЦПК 1963 року була активність у цивільному процесі прокурора із широкими повноваженнями. Серед науковців сучасності має місце усталена думка, яка полягає у негативній оцінці такої ситуації. Та все ж, в розвиток наукової дискусії, цікавим видається міркування над роллю інституту прокурорського нагляду за законністю судового рішення. З одного боку, він є очевидно несумісним з принципом незалежності суду, з іншого – в умовах однорівневої системи

оскарження судового рішення прокурорський нагляд можна розцінити як додаткову гарантію законності судового рішення.

Ризикнемо припустити, що такий підхід не виглядає шкідливим у державі де судову владу не виокремлено в самостійну гілку влади, оскільки політично-доцільним було визначено інший підхід до державобудування, який передбачав систему «галузей державної діяльності», зокрема в судовій сфері [27, с. 4].

У 90-ті роки минулого сторіччя вищезгадана система припинила своє існування, а новий курс мав своїм орієнтиром загальну демократизацію держави і суспільства. У новій українській державі цей процес йшов подекуди незграбно та безсистемно. Законодавство радянської доби, «заточене» на інші завдання, ситуативно змінювалось під впливом нових реалій. Законодавцю доводилось «наздоганяти» суспільні відносини, які у своєму розвитку породжували нові форми і способи взаємодії. Розпочався процес докорінного переосмислення уявлень про право, як в об'єктивному так і суб'єктивному значенні, та його призначення.

Судово-правова реформа початкового періоду незалежності України мала на меті удосконалити форми судочинства, змінити структуру органів системи судочинства, визначити новий зміст їх існування.

Одним із результатів згаданої реформи став новий Цивільний процесуальний кодекс України 2004 року. До моменту вступу його в силу продовжував діяти ситуативно модернізований Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 року. Змінені завдання цивільного судочинства, серед іншого, передбачали справедливість та неупередженість замість правильності, своєчасність замість швидкості.

Загалом новий кодекс став помітно демократизованим, хоча дещо таки залишилось успадкованим від попереднього. Зокрема, у кодексі зберігся принцип законності, в той час як навіть згадки про верховенство права не прослідковувалось. На цьому етапі розвитку цивільного процесу «європеїзація» виявилась далеко неповною.

З метою виправлення ситуації у 2006 році була схвалена Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Тут вперше офіційно з'являється згадка про «верховенство права» та «справедливий суд» як кінцеву мету реформи судочинства. Хоча задекларована мета так і не була досягнута, тон було задано стратегічно вірно. Минуло десять років до того моменту, коли у 2016 році принцип верховенства права під час відправлення правосуддя було закріплено на рівні Конституції України. Одночасно та згодом було внесено ряд суттєвих змін у відповідні процесуальні кодекси. Як наслідок, на сьогоднішній день сучасна редакція Цивільного процесуального кодексу України справедливий розгляд справи визначає завданням цивільного судочинства, а верховенство права одним з його принципів. Крім того, кодекс закріплює низку інших демократичних принципів, наділяє учасників справи широкими правами, встановлює певні гарантії їх реалізації.

Однак, незважаючи на беззаперечний прогрес у формальній площині, ситуація на практиці далека від ідеальної. Об'єктивні та суб'єктивні фактори спричиняють неможливість втілення приписів кодексу у повній відповідності до його призначення за задумом законодавця. Поширеною залишається практика зловживання правами та використання судового спору як засобу легалізації благ або привілеїв.

Загалом існуючий негатив в царині цивільного судочинства не є наслідком лише недосконалості закону, системи органів правосуддя. Безперервне упродовж двох десятиліть реформування і першого, і другого дає точковий ефект.

Удосконалення будь-якої системи неможливе без визначення факторів її надійності. Ідентифікація цих факторів стає першим кроком до побудови загального уявлення про проблему, яка позбавляє можливості досягти бажаного результату. Ситуативне, точкове «латання» має поступитися стратегічному плануванню заснованому на тверезих оцінках та холодному

розрахунку. Правова визначеність має стати непорушним базисом будь-якої модернізації неналежним чином функціонуючої системи.

1.2 Онтологічні засади інституту процесуальних гарантій прав осіб.

Починати аналіз питання онтологічних засад вважаємо доречним зі з'ясування стратегічної мети або стану до яких мають легітимно прагнути учасники цивільно-правових відносин в ході участі у судочинстві. Або, іншими словами, яке благо вони бажають здобути, до чого зводяться їх очікування. Не доводиться сумніватись у тому, що у даному конкретному випадку названі особи мають обґрунтовані сподівання на справедливий суд як процес, який на фінальній стадії забезпечить справедливе вирішення наявного спору. Відповідно, учасники цивільного судочинства і, в першу чергу, сторони спору і прагнуть саме справедливості.

Отже, у загальному, справедливість як цінність і благо є головною легітимною ціллю учасників цивільно-правових відносин в ході здійснення судочинства. Цілком природно, що в силу особливостей людської природи справедливість завжди сприймається суб'єктивно, виходячи з власного світогляду, переконань, уявлень, знань. У переважній більшості випадків справедливим вважатиметься тільки те рішення, яке винесено на власну користь. Значно менша частка судових рішень може визнаватись справедливими сторонами спору, які зазнали програшу у справі, за умови переконливості рішення в силу належної вмотивованості, наведення відповідних аргументів тощо.

З метою ілюстрації поточної ситуації у вітчизняному цивільному судочинстві звернемо увагу на один параметр статистичних відомостей, офіційно оприлюднених Верховним Судом. Опрацювання оприлюднених аналітичних оглядів стану здійснення цивільного судочинства приводить до висновку, що упродовж останніх п'яти років за результатами касаційного перегляду судових рішень судів першої та апеляційної інстанцій кожне третє

судове рішення було скасовано. Таким чином по суті третина судових рішень з тих, які пройшли повний цикл оскарження, мали вади, не відповідали завданням цивільного судочинства, а отже були несправедливими по суті або у процесуальному відношенні [120, с. 102]. За наведених обставин неможливо прийти до висновку, що такий стандарт правосуддя може відповідати очікуванням суспільства щодо утвердження справедливості. Та і взагалі, як наслідок, можуть бути породжені сумніви в тому, що законодавство держави є правильно та справедливо упорядкованим [120, с. 102].

Тут вважаємо доречним приділити увагу визначенню джерела походження справедливості як правової категорії. Очевидно, що справедливість у первісному розумінні не є правовою категорією, хоча б тому, що у філософському відношенні право не вважається найпершим за часом виникнення явищем у спільноті людей. Право як інструмент регуляції суспільних відносин виникло суттєво пізніше саме тому, що вже існували об'єкти, які потребують упорядкування.

У суспільстві існує небезпідставне переконання, що поняття справедливості за своїм походженням стоїть в одному ряду з поняттями «добро», «чесність», «совість» тощо. Цілковито очевидно, що названі категорії – категорії моралі. Така логіка спонукає нас дійти висновку про походження правової категорії «справедливість» зі сфери моралі.

Слід також особливо відмітити універсальність та ефектність згаданої категорії яка полягає у здатності поширюватись на різні сфери, впливаючи при цьому на формування принципових ідей та основоположних підходів.

З метою формування уявлення про спектр змістовних варіантів поняття «справедливість» проведемо загальний огляд розмаїття відповідних визначень та тлумачень.

Згідно визначення, що міститься у великому тлумачному словнику сучасної української мови, «справедливість» - об'єктивне, неупереджене ставлення до кого-, чого-небудь; людські стосунки, дії, вчинки, які

відповідають морально-етичним і правовим нормам. Одночасно у словнику «справедливість» тлумачиться і як властивість за значенням «справедливий». «Справедливий», який діє на підставі об'єктивних фактів, позбавлений упередження; протилежний до «несправедливий» [36, с. 1376].

Ціцерон, коментуючи думки багатьох філософів, а особливо Платона і Арістотеля, одночасно погоджувався з ними та зазначав, що справедливість є чеснотою, гідної найвищої похвали, оскільки вона віддає кожному своє та зберігає рівність між усіма [275, с. 103].

Справедливість розцінюється як така, що становить основу і сенс усіх чеснот, бо, за висловом Ціцерона, справедливість не шукає ні нагороди, ні плати: до неї прагнуть заради неї самої [275, с. 176].

Вияв справедливості Ціцерон бачив у витлумаченні права, оскільки приватні люди шукали звичайно правосуддя [275, с. 133]. А воно (правосуддя) кожному воздає належне [275, с. 375].

Шарль Луї де Монтеск'є визначав справедливість як відносини відповідності, що в дійсності існують між двома речами; це відносини, які, не залежачи від того, хто їх розглядає – Бог, ангел чи людина, є завжди незмінними [329, с. 200].

За І. Кантом ідея справедливості виникає з почуття рівності, як ідея примусу, а так само і ідея зобов'язання [324, с. 91]. Не буває нічого більш обурливого ніж несправедливість; у порівнянні з цим усі інші неприємності, з якими ми стикаємось – це ніщо [324, с. 91].

Американський дослідник XX століття Джон Роулз виклав власне бачення справедливості у своїй «Теорії справедливості». Він, серед іншого, переслідував мету представити концепцію справедливості, яка узагальнює та переносить на більш високий рівень абстракції знайому теорію суспільного договору, яку можна знайти у Локка, Руссо та Канта [330, с. 10].

Джон Роулз, також вважав справедливість першою чеснотою соціальних інститутів [330, с. 3]. Одним з варіантів розуміння справедливості у дослідника був «справедливість як чесність». Роулз зазначає, що у

справедливості як чесності початкова позиція рівності відповідає стану природи в традиційній теорії суспільного договору [330, с. 11]. Вона (справедливість) починається з найзагальнішого вибору, якій можуть зробити люди разом, а саме, з обрання перших принципів концепції справедливості, які саме і повинні регулювати критику та реформування інститутів. Тоді, вибравши концепцію справедливості, можна припустити, вони повинні вибрати Конституцію та законодавчий орган для прийняття законів тощо, і все відповідно до принципів справедливості, які були узгоджені спочатку [330, с. 11].

Одночасно Джон Роулз зазначав, зокрема, що справедливість можна розцінювати як певний вид рівності і тоді справедливість вимагає щоб закони та інститути застосовувались рівно однаково до представників класів, визначених ними [330, с. 51].

Схожу думку висловлює і знаний український процесуаліст В. Кройтор. Він також стверджує, що у найбільш спрощеному вигляді – справедливість є рівністю [110, с. 225]. Наводячи подальші міркування з такого твердження, науковець вказує на те, що вона (рівність) - визначальна категорія для розуміння справедливості [110, с. 225]. Одночасно дослідник зауважує, що в даному контексті не йде мова про абсолютну (фактичну) рівність. Рівність як властивість справедливості має сприйматися тільки як формальна (формально-правова) рівність, яка націлена на подолання фактичної нерівності, що існує в реаліях [110, с. 225].

Колега і сучасник В. Кройтора Ю. Чалий у своїх міркуваннях також схиляється до ототожнення справедливості з рівністю. Дослідник стверджує, що формальна рівність (справедливість) досягається шляхом надання суб'єктам рівних правових можливостей, закріпленням загальнообов'язковості (рівності) дії правових приписів, встановленням єдиного (рівного для всіх) масштабу оцінки поведінки суб'єктів [277, с. 70]. У своєму дослідженні Ю. Чалий також підкреслює, що справедливість одночасно є засобом і метою правового регулювання [277, с. 68].

Сучасні українські науковці В. Трубніков і О. Скакун обґрунтовано вважають, що справедлива людина зобов'язана враховувати інтереси суспільства. Але справедливість припускає і відповідальність суспільства перед особою, яка також має право оцінити громадські порядки в певних ситуаціях як несправедливі. Інакше кажучи, справедливість є міра відповідності між змістом того або іншого вчинку і його оцінкою в громадській думці. Недаремно справедливість часто зіставляють з об'єктивністю, тобто такою оцінкою різних дій, відносин, розподілів, при якій не виділяється, абсолютизується чий-небудь інтерес (іншої приватної особи, соціальної групи тощо) [262, с. 15].

Принцип справедливості вимагає, щоб ми ставилися до інших так, як бажаємо, щоб вони ставилися до нас самих [262, с. 15].

Відомий український правник сучасності Сергій Головатий вважає, що у сучасному світі прагнення до справедливості мільйонів людей у всьому світі виражає поняття «верховенство права» [42, с. 615].

Зрештою, Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 про справедливість висловився так: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки... У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом... Справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість» [223].

Цілком слушною є також думка про те, що на загальне уявлення про справедливість чи несправедливість, а також на критерії їх оцінювання істотно впливають всі еволюційні та трансформаційні процеси всередині суспільства [50, с. 82]. Інакше кажучи, розуміння справедливості узалежене від конкретного історичного, соціокультурного та політико-правового контексту і від суспільного буття, що невинно змінюється [50, с. 82].

До речі, представниками наукового середовища відмічається цікавий ефект з приводу змістовного наповнення правового поняття справедливості. Сперечаючись століттями у пошуках істини у цьому питанні та зазнаючи невдач до сьогоднішнього дня з приводу формулювання єдино прийнятного поняття справедливості, питання про заперечення її існування в принципі так і не поставало.

Завершуючи короткий огляд уявлень про справедливість наведемо ще один контрастуючий варіант. Один з представників американської наукової юридичної спільноти Джеффрі Хазард молодший на початку ХХІ століття щодо справедливості міркував наступним чином: «Справедливість це ідеальна форма міжособистісних стосунків. Цей ідеал виражається в різних формулах: життя, свобода та прагнення до щастя; свобода, рівність та братство; з кожного по його можливостям – кожному за його потребами; належний процес та рівний захист з боку закону тощо» [317, с. 1739-1740]. Цікаво, що зі змісту наведених формул вбачається відверта їх схожість з постулатами країни недобудованого комунізму. Приймавши таке бачення справедливості мимоволі виникають думки про повну відповідність де-юре її засадам суспільно-політичної та правової систем СРСР. І хоча система варіанту «всім все» визнана порочною та нежиттєздатною, все ж таки, на наш погляд, не варто повністю «списувати» усі без винятку її надбання. Принаймні, на такі думки наводять міркування сучасного американського правника.

Отже, як вбачається «перетікання» моральної категорії у сферу права безумовно збагатило юридичну науку необхідною, інтуїтивно зрозумілою категорією. Однак, незважаючи на тривалий еволюційний період, упродовж якого відбувалось як осмислення так і застосування в тій чи іншій формі, поняттю справедливості до цього часу так і не знайшлося конкретного однозначного визначення. Відсутність чіткого визначення призводить до довільного тлумачення, підміни змісту поняття в залежності від обставин, породжує ускладнення в ході використання у практичній площині. Визнаючи

ці обставини доводиться констатувати: багатогранність, складність та в певній мірі утопічність поняття «справедливість» роблять практично неможливим надання йому досконалого та прийнятного з юридичної точки зору визначення, яке б можна було законодавчо закріпити [120, с. 105].

Такі об'єктивні ускладнення видаються більш ніж серйозними з огляду на те що, як зазначав Арістотель: «правосуддя є мірилом справедливості» [12, с. 18]. Воно (правосуддя) «заточене» на справедливість. Несправедливе правосуддя – не правосуддя. Досягти справедливості – ось вища мета будь-якого правового впливу [277, с. 68]. Цей постулат, серед іншого, актуальний і особливо затребуваний відносно впливу, що здійснюється за допомогою судового рішення, оскільки саме суд у змозі нав'язати свою волю конкретним учасникам правовідносин.

Справедливість тотожна праву, а закон – ні. Більше того, останній іноді може бути й несправедливим [223].

Право покликане забезпечити в суспільстві не короточасне перемир'я, а довготривалий правопорядок і виконуючи це завдання воно (право) виражає міру свободи людини, але свободи не будь-якої, а певним чином визначеної та забезпеченої [145, с. 104, 105].

З викладеного випливає логічний висновок: правосуддя, для того щоб таким бути, повинно бути буквально «зануреним» у справедливість або ж просякнуте дійсним правом, що за суттю одне й те саме. Воно має бути у змозі нівелювати «перекоси», негативні наслідки дії несправедливого закону. Якщо ж за певних обставин уявлення про право у суспільній свідомості і особливо серед тих, хто відправляє правосуддя та займається нормотворчою діяльністю, буде спотворено, ми опинимось у ситуації законного безправ'я. Недопущення такого варіанту розвитку подій є суттю ідеї свободи яка має панувати в умовах демократичного суспільно-політичного устрою.

Право, а в даному контексті закон, як одна з його форм, має бути спорядженим необхідним знаряддям для гарантованості забезпечення реальності суб'єктивних прав осіб навіть в умовах процесуальних

недосконалостей. Ця потреба обумовила появу специфічного правового інституту, який у сучасній юридичній науці прийнято іменувати процесуальними гарантіями.

Можна вести мову про те, що процесуальні гарантії у цивілістичному процесі взагалі з'явилися у правовому полі задля підвищення рівня правового захисту особи, врівноваження можливостей учасників процесу в розрізі їх взаємних прав та обов'язків.

Справедливе вирішення спору як завдання цивільного судочинства може бути виконано тільки за умови наявності можливості реального застосування прав, в даному випадку процесуальних. Матеріальне ж право в принципі не володіє дієвістю такого обсягу аби бути спроможним «захистити» себе за допомогою виключно власних приписів.

В ідеальному варіанті інститут процесуальних гарантії має своїм призначенням створення таких умов за яких зазіхання на права має бути безглуздом, зважаючи на неминучість швидкого та невідворотного поновлення таких прав або ж придушення самої спроби порушення. При чому ці умови мають бути спрямовані і на суд в тому числі.

Інституційно суд є владою. Владні повноваження, якими він наділений дозволяють йому нав'язувати власну волю іншим учасникам судового процесу в його ході. Будь-який припис закону, в тому числі і такий, що містить у собі гарантію, зрештою підлягає застосуванню саме судом безвідносно того на кого такий припис первісно скеровано. Об'єктивно, в силу особливого статусу, суд може мати схильність до зловживання владою, нехтування власним процесуальними обов'язками. Особливу небезпеку становить те, що це може статись в умовах, коли кожен учасник судової справи правомірно розраховує на адекватну реакцію з боку суду на неправомірну або ж недобросовісну поведінку інших учасників цієї ж справи. Віра в непогрішність суддівського розсуду формує у учасників справи впевненість в невідворотності настання негативних наслідків для винної особи у такій ситуації. Проте, суддівський розсуд, цілком залежний від

особистості конкретного судді, під впливом певних обставин може «дати збій». Оцінюючи факти за власним переконанням суд не зобов'язаний намагатись догодити очікуванням конкретного учасника справи. Отже свідомість конкретного судді зі сформованим суб'єктивним уявленням про справедливість прямо і безпосередньо впливає на перспективу справедливого вирішення спору, тобто на виконання завдання цивільного судочинства.

В розвиток тези про ключову роль суду зазначимо, що в цілому стан захищеності прав учасника справи не може зазнати змін внаслідок порушень процесуальних правил, вчинених іншими особами, за умови надання судом таким діянням своєчасної вірної оцінки та вжиття ним відповідних заходів реагування. У цьому, зокрема, буде проявлятися дієвість тієї чи іншої процесуальної гарантії.

Взагалі інститут процесуальних гарантій у цивільному судочинстві є явищем суперечливим та неоднозначним який до того ж ще і не є дослідженим глибинно та комплексно. В цьому контексті наведемо критичну думку науковця-правника Я. Мельника, який зауважує, що на даний час видається можливим вести мову про певну декларативність інституту гарантій у цивільному судочинстві загалом [149, с. 68]. На підтвердження такої думки він зауважує, що невизначеність інституту забезпечення судом захисту і охорони прав, свобод та інтересів, очевидно, підтверджує природу появи в системі цивільного судочинства інститутів зловживання правом, судових помилок чи то інших процесуальних ускладнень, які виникають під час розгляду й вирішення цивільної справи [149, с. 68]. Адже в такому разі, резюмує дослідник, цінність питання про дієву реалізацію в цивільному судочинстві наданих законом учасникам процесу гарантій нівелюються через їх декларативність [149, с. 68].

Погоджуємось з тим, що постановка питання саме таким чином й справді є актуальною. Розмірковуючи над цим визначимо: якщо певне явище або об'єкт матеріального світу існує – то очевидно, що існує хтось, конкретний суб'єкт, який має з цього вигоду або користь. Або ж навпаки:

потерпає від існування або функціонування такого явища або об'єкту. У спробі з'ясувати коло відповідних суб'єктів, їх якісні параметри та принагідно оцінити справедливість вищевикладеного судження Я. Мельника про декларативність інституту процесуальних гарантій звернемось до загальної характеристики суспільства як такого, оскільки закон, за своєю суттю, саме і є регулятором відносин між його членами.

Суспільство, за визначенням великого тлумачного словника сучасної української мови, – це сукупність людей, об'єднаних певними відносинами обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ [36, с. 1417]. Науковці-соціологи не обмежуються тільки таким розумінням суспільства і розглядають його у різних проекціях. За актуальним прикладом звернемось до міркувань польського соціолога сучасності Пйотра Штомпки. У своїй праці останній констатує наявність семи точок зору на суспільство. В контексті нашого дослідження ми згадаємо лише три. Одна з них полягає в тому, що суспільство – це лише мережа соціальних зв'язків, тобто форм і схем соціальних відносин [291, с. 38]. Згідно іншої – суспільство – це матриця значень, символів і правил, що їх визнає громада, які накладають свій відбиток на соціальні дії [291, с. 38]. Відповідно до третьої – суспільство – це безнастанно мінливе поле, сповнене соціальних подій [291, с. 38]. Науковець одночасно додає, що наша особистість є немовби записом досвіду, знання, вмінь, почерпнутих із контактів з іншими людьми [291, с. 39].

Співставивши сутність особистості за Штомпкою із критичним висловлюванням Я. Мельника щодо наявності в системі цивільного судочинства інститутів зловживання правом, судових помилок та інших процесуальних ускладнень, ми можемо обґрунтовано стверджувати, що природа згаданих негативних явищ у цивільному процесі це прямий наслідок прояву досвіду, знання, вмінь конкретних особистостей почерпнутих із контактів з іншими людьми. Відповідно, суспільство, в якому це можливо має особливе (можливо хибне) уявлення про благо, порядок, призначення

права і безсумнівно справедливість, прагнучи при цьому останньої в першу чергу. Однак, з високою долею вірогідності можна припустити, що в умовах неможливості сформулювати загальноприйнятне визначення абсолютної справедливості уявлення про неї у кожної особи своє власне – часом свавільне, спотворене. Якщо уявити такий факт як можливу реальність – хто в цих умовах авторитетно зможе вказати на «недолік» суспільної свідомості? Питання риторичне. Разом з цим, беззаперечним є те, що реальний зміст поняття «справедливість» і визначатиме потребу та конфігурацію тих чи інших «гарантій».

Очевидно і зрозуміло, що юридичні гарантії у цивільному процесі встановлює держава. Саме держава володіє найбільшим арсеналом правових засобів, якими вона може оперувати для забезпечення виконання певних обов'язків і реалізації встановлених прав [30, с. 16].

Говорячи про українські реалії згадаємо, що Україна свого часу проголосила себе демократичною та правовою державою. П. Рабінович вказує на те, що концепція правової держави зумовлюється тим, що вона концентрує, втілює прогресивні здобутки людства у державно-правовій сфері [207, с. 27]. За словами науковця, правова держава – це держава реальних прав людини [207, с. 28]. Він же однією з основних ознак правової держави вважає притаманність усім громадянам високої культури права, зокрема їх обізнаність із життєво необхідними юридичними законами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті [207, с. 31-32].

Загалом підкреслимо, що ідея правової держави обов'язково містить соціальний компонент. Така держава в ідеалі підпорядковується інтересам суспільства, ним управляється, її діяльність спрямовується на задоволення запитів і потреб членів суспільства. Іншими словами, повноважні органи державної влади забезпечують регулювання суспільних відносин таким чином, щоб установлені правила якомога краще відповідали побажанням суспільства.

Якщо виходити саме з такого концептуального розуміння сутності правової держави, доводиться визнавати наявність підстав розцінювати згадані Я. Мельником інститути зловживання правом, судових помилок, інших процесуальних ускладнень, що виникають під час розгляду та вирішення цивільної справи не як незапланований (небажаний) результат недосконалості закону, а навпаки.

По суті сама наявність у законодавстві великого масиву диспозитивних норм, що надають суб'єктові повну свободу вибору способів реалізації суб'єктивного права, від початку створює передумови для зловживань [281, с. 441]. Очевидно, що велика кількість диспозитивних норм створена на благо та покликана розширити правові можливості для суб'єктів щодо належної реалізації власних прав та свобод, формуючи таким чином відповідні гарантії. Однак так само очевидним є і те, що в умовах не сформованої у громадян високої культури права ці ж обставини несуть потенційну загрозу для прав, свобод та інтересів особи.

Факт полягає у тому, що нічим не обмежена реалізація прав і свобод одного громадянина неминуче призведе до обмеження прав і свобод інших громадян, до конфлікту між ними [281, с. 441]. Легально зловживаючи правом, суб'єкт може безкарно обмежувати (ускладнювати) можливість реалізації прав і законних інтересів інших осіб [281, с. 443]. Саме в цьому полягає підступність проблеми: відсутність ознак протиправності у діяннях суб'єкта виключає можливість автоматичного застосування заходів протидії. Об'єкт, на який можна скерувати заходи протидії, відсутній в принципі. Протидія законній діяльності вважатиметься неправомірною.

Н. Буроменська, досліджуючи поняття і правову природу принципу зловживання правом визначила, що у публічно-правових відносинах зловживання правом полягає у здійсненні права суб'єктами таких правовідносин всупереч змісту права та його соціальному призначенню, внаслідок застосування якого суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин, діючи як в межах формально-

правомірної поведінки, так і за її межами, всупереч принципу верховенства права та утвердження правової держави [29, с. 10].

Зловживання правом у сфері приватного права, на думку згаданої науковиці, полягає у здійсненні суб'єктивного права всупереч істинному змісту права та його призначенню, внаслідок застосування якого, суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин, діючи як в межах формально-правомірної поведінки, так і за її межами, всупереч принципу верховенства права та утвердження правової держави [29, с. 10].

Погоджуючись з думкою Н. Буроменської відмічаємо головний критерій явища зловживання правом: здійснення права всупереч змісту права та його призначення.

У науковому середовищі існує обґрунтована думка, що зловживання правом є соціально-правовим феноменом, який обумовлено деформаціями правосвідомості. Їх є декілька та всі вони спотворюють правові установки населення, їхні почуття і переконання в правовій галузі, втручаються в правовий світогляд, правову ідеологію громадян, руйнуючи основи державного устрою [258, с. 57]. Деформації правосвідомості є перекрученим відображенням правової реальності, що має наслідком хибні установки та вибір неправильних моделей поведінки [143, с. 64].

Принагідно вважаємо за доцільне відмітити, що сама проблема зловживання правом не є виключно проблемою сучасності. Вона відома ще з часів римських юристів, які фіксували випадки реалізації суб'єктивного права не заради задоволення законних інтересів, а виключно з метою завдання шкоди зобов'язаній особі [253, с. 17].

Є підстави вважати, що глибинна сутність окресленої проблематики криється у суттєвих розбіжностях між реальними і декларованими цілями певного суб'єкту. Також у загальному мова може йти про розходження індивідуальних цілей уповноваженої особи з соціальними цілями, яких прагне досягти законодавець [253, с. 17].

Для деяких видів деформації правосвідомості особи характерна впевненість останньої в тому, що всі інші суб'єкти та інститути правової системи повинні «обертатися» навколо неї, підпорядковуватись її інтересам. Суб'єктивне право у такому випадку розглядається індивідом як засіб задоволення лише своїх потреб, а правоохоронна система – як інструмент, покликаний захищати виключно його інтереси [56, с. 140].

Незалежно від чийось бажань, як у минулому так і в наш час, особи з подібними поглядами є частиною реальності. Вбачається, що викорінити такі погляди і підходи не видається можливим, а отже, залишається тільки прийняти цей факт як специфічний елемент середовища буття.

Виходячи з відсутності об'єктивної можливості протидіяти такому злу, одночасно наполягаючи на існуванні процесуальних гарантій, які мають забезпечити реальність відповідних прав осіб, ми мимоволі опиняємось у пастці. Процесуальні гарантії конкретного суб'єктивного права особи можуть у будь який момент стати зняряддям «зловмисника». Їх використання всупереч духу закону, принципам та призначенню права породить у перспективі шкідливі наслідки для інших осіб. Достатньо обґрунтованим буде виглядати припущення щодо того, що такі наслідки йтимуть у розріз із закріпленими у законі завданнями судочинства. Однак при цьому формально законність дотримана.

Напрошується висновок про те, що існування так званої «правової аномалії» у вигляді зловживання правом тільки частково пов'язано з недосконалістю закону. Все ж таки, на нашу думку, першочерговими чинниками у цьому плані є рівень правової культури, стан правової свідомості і сумління членів суспільства. А ці параметри, у свою чергу, не піддаються законодавчому коригуванню.

Таким чином правова реальність завжди буде характеризуватись присутністю в ній довільного тлумачення справедливості, деформацій правосвідомості та породженими ними негативними явищами, зокрема зловживання правом. Саме таким було є і буде середовище буття

суб'єктивних прав осіб та відповідних гарантій їх реалізації. Дієвість і результативність останніх доречним буде визначати співвідносячи їх з дійсними намірами суб'єкта. У будь-якому випадку наявність наслідку застосування певного інструменту є підтвердженням факту його реального існування. Тим самим питання щодо декларативності знімається.

Процесуальні гарантії прав осіб – це як зброя: в руках охоронця – засіб захисту, в руках правопорушника – знаряддя злочину. Застосування зброї відповідно до її призначення передбачає завдання шкоди. В першому випадку – порушнику, зриваючи його протиправні наміри; в другому – чесній людині, порушуючи її законний інтерес.

Стан свідомості визначає наміри та межі допустимої поведінки особи. Деформована свідомість дозволяє суб'єкту спрямувати доступне йому законне знаряддя на зло. Таким чином критичну важливість мають вади виконавця діянь. Значення недоліків інструментарію мізерне. Іншими словами, ключовим є питання не щодо призначення гарантій, а щодо намірів їх користувача.

З урахуванням незмінної недосконалості людської природи, спираючись на описані вище сучасні реалії є підстави припустити, що дійсне устремління частини українського суспільства (можливо найбільш активної) щодо досягнення справедливості є прихованим і зводиться до «права безперешкодно і безкарно ігнорувати право іншого». На жаль внаслідок безперервного реформування системи вітчизняного судочинства протягом декількох десятиліть «справедливості» не стало більше, а «верховенство права» і досі не працює [43, с. 80].

Таким чином питання буття процесуальних гарантій в українському цивільному процесі видається неймовірно цікавим для дослідження. Його предмет багатогранний та багаторівневий. При цьому проблеми дієвості, ефективності процесуальних гарантій – питання іншого порядку.

1.3 Огляд стану наукової розробленості проблеми процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві.

Як вже зазначалось у вступі об'єктом дослідження автора є суспільні відносини, що виникають при здійсненні судочинства у цивільних справах. Універсальним регулятором відносини між членами цивілізованого суспільства є право. Воно по суті обслуговує той чи інший соціальний інтерес [145, с. 104]. Ієрархічна структура таких інтересів, розуміння їх сутності визначають зміст відповідних гарантій якими мають забезпечуватись інтереси суспільства.

Розкриваючи питання наукової розробленості проблеми гарантій у цивільному процесі, на нашу думку, слід також в загальних рисах виокремити визначальну особливість закону як інструменту регуляції. В контексті даної тематики нас, в першу чергу, зацікавило питання його надійності. Звернувшись з метою з'ясування даного аспекту до наукових праць з юриспруденції ми не виявили відповідних напрацювань. Їх відсутність, а так само і відсутність категорії «надійність закону» у науці про право спонукає нас звернутись до наукових надбань в галузі інженерії.

Використавши технічну термінологію визначимо, що в загальному розумінні надійність – це здатність пристрою, системи або певної одиниці виконувати функцію або певні функції, які від них вимагаються, без будь-яких збоїв у певних умовах для здійснення зазначеної кількості операцій [307, с. 17]; здатність продукту або системи працювати за призначенням (тобто без збоїв і в межах заданих меж продуктивності) протягом визначеного часу в умовах життєвого циклу [325, с. 4].

Запозичивши технічне визначення надійності, адаптувавши його до особливостей права як суспільного явища та з урахуванням знання про те, що закон (як форма права) є системою правових норм, об'єднаних певною метою, спробуємо визначити зміст надійності закону. На нашу думку надійність закону полягає у його здатності як системи ефективно та

безвідмовно виконувати функції за власним призначенням виключаючи при цьому можливість його недобросовісного застосування. У випадку з цивільно-процесуальним законом таким призначенням є завдання цивільного судочинства, відповідно, надійність відповідного процесуального закону визначається його спроможністю реально забезпечити справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [272].

Визначальною особливістю закону є те, що він людиною створений, людиною застосовується та функціонує завдяки їй, а також врегульовує її поведінку. На цій підставі приходимо до висновку, що вирішальним фактором надійності закону як регулятора суспільних відносин є сама людина. З урахуванням цього має право на існування думка про те, що загалом проблеми дотримання процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві лежать не тільки і не стільки у площині якості правових засобів, способів та інструментарію. Ключове значення для їх вирішення має розуміння природи вад та недоліків формування і функціонування державних інституцій, а також підвищення морально-правових стандартів у суспільстві, за яких справедливість має визнаватись чесною якою поєднує у собі доброчесність і мудрість [78, с. 646].

Переходячи безпосередньо до аналізу досягнень юридичної науки з питань процесуальних гарантій одразу зауважимо, що у зв'язку з недостатньою науковою розробленістю цього питання у вітчизняній цивілістиці, відсутністю фундаментальних глибинних та комплексних досліджень інституту процесуальних гарантій у цивільному судочинстві ми вимушено будемо звертатись і до наукових положень, напрацьованих внаслідок досліджень подібного предмету і в інших галузях права.

Починаючи з аналізу надбань цивільної процесуальної науки слід відмітити її відносну молодість. Серед науковців існує думка, що на території

нашої держави наука про цивільне процесуальне право з'явилась в якості повноправної наукової галузі тільки після запровадження Статуту цивільного судочинства 1864 року та Цивільного процесуального кодексу Австро-Угорщини 1895 року. Одночасно присутнє розуміння того, що саме західноєвропейські процесуальні школи і течії заклали міцний фундамент розвитку вітчизняної правової науки [116, с. 107].

Одним з перших процесуалістів у цивілістиці по праву вважають німецького юриста О. Бюлова. Сформульовані ним ідеї у фундаментальній праці «Вчення про процесуальні заперечення і процесуальні припущення (передумови)» 1868 року стали базисом для подальшого розвитку цивілістики як в імперський так і радянській періоди.

У першій же главі вчення він вперше визначив цивільний процес як правовідносини між сторонами і судом [308, с. 1]. Таким чином він визначив на багато років наперед суб'єктний склад ключових учасників правовідносин, що виникають в ході вирішення цивілістичних спорів. Крім того, вчений у передмові до вже згаданої праці підкреслив беззаперечну істину, яка, нажаль, зберігає свою актуальність і в наші дні, а тому видається особливо цінною для даного дослідження. О. Бюлов зазначив: «неясність змісту багатьох найважливіших фундаментальних процесуальних понять приховується за використанням недоречних понятійних конструкцій та термінології, яка вводить в оману» [308, с. V].

На підтвердження вищевикладеного та в розвиток цитати видатного вченого висловився і наш сучасник В. Кройтор підкресливши, що загалом функціональність права підвищується тоді, коли норми мають визначений зміст і є простими для сприйняття [110, с. 235].

Являючись наукою про поняття юриспруденція в першу чергу повинна прагнути до чіткості, ясності та однозначності тлумачення понять, якими вона оперує. У противному випадку сам факт варіативності тлумачень призведе до хибного розуміння суті як матеріального так і процесуального

компоненту права, а отже породжуватиме спори, гальмуватиме суспільний прогрес.

Як вже зазначалось вище вчення О. Бюлова стали базисом для подальшого розвитку цивілістики, а тому висловлені ним ідеї мали чималу кількість прибічників. Серед них польський і російський правознавець Є. Васьковський. В культурних державах, писав Є. В. Васьковський, перевірка правомірності пред'явлених громадянами один до одного вимог доручається спеціальним органам влади, які іменуються цивільними судами, а для їх діяльності встановлюють певні форми і правила, що утворюють організоване провадження, яке називається цивільним процесом [35, с. 3-4]. У своєму підручнику з Цивільного процесу від 1914 року загаданий правник достатньо ґрунтовно, як для того часу, висвітлив і питання гарантій неупередженого і правильного відправлення правосуддя. Концептуальне правило Є. В. Васьковським сформульовано так: «треба обставити діяльність суддів такими умовами які б, з одного боку, надавали б їм можливість правильно вирішувати справи, а з іншого боку, забезпечували б захист сторін від їх свавілля» [35, с. 142]. Продовжуючи міркування з цього приводу вчений підкреслював очевидну і актуальну по цей день істину, що навіть найідеальніший суддя не в змозі винести, за усього бажання, справедливе рішення, якщо у нього зв'язані руки недоцільними правилами провадження, що перешкоджають йому розкрити істину [35, с. 142].

Попередньо обґрунтувавши, у своєму дослідженні Є. В. Васьковський гарантіями неупередженого і правильного відправлення правосуддя визначив наступне:

- 1) раціональна система комплектування суддівського персоналу;
- 2) самостійність судової влади;
- 3) забезпеченість суддівської кар'єри, а саме: а) незмінність, б) раціональна система підвищень і нагород, в) не сумісність, г) раціональна система нагляду та відповідальності, д) матеріальне забезпечення;
- 4) колегіальний устрій судів;

- 5) інстанційна система;
- 6) усунення або самоусунення суддів від участі у вирішенні справ у яких вони особисто зацікавлені;
- 7) принцип гласності і загалом раціональна організація порядку судочинства [35, с. 30].

Зазначимо, що прагматичність і логічність даного набору гарантій за Є. Васьковським, виділена ним на початку XX сторіччя, дозволяє їм фактично у повній мірі бути базою для упорядкування сучасного судочинства. Однак невдовзі, у найближчому майбутньому, його напрацювання вже втратили актуальність, а запит на науковців з подібними підходами зник.

Докорінна зміна системи організації влади та суспільно-політичного устрою загалом призвели до зміни значення судочинства як владної діяльності. Відправлення правосуддя стало фактично одним з напрямків адміністративної діяльності і, відповідно, ні про яку незалежність судової влади, гласність тощо вести мову не доводилось.

В радянській юридичній науці останньої третини XX сторіччя, після прийняття нового ЦПК 1693 року, почали з'являтися нові напрацювання, зокрема, і щодо інституту процесуальних гарантій. Свій відбиток на дослідження і в цій галузі науки природно накладала панівна ідеологія, а так само і особливості правосвідомості тогочасного суспільства та правової системи загалом.

Цікавими для аналізу з позицій сьогодення видаються думки радянського правника Д. Чечота. По-перше, він обґрунтовано зазначив, що право є відображенням інтересів панівного класу у сфері економіки, політики та ідеології [280, с. 45-46]. Названі сфери, у свою чергу, власне всебічно визначають обличчя будь-якого суспільства [280, с. 45]. По-друге, ним було вдало сформульоване оригінальне та цілком прийнятне визначення гарантій суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу у загальному розумінні. Такими гарантіями дослідник запропонував вважати економічні, політичні, ідеологічні та юридичні засоби, які забезпечують постійне

вдосконалення змісту суб'єктивних прав та інтересів, їх реальне здійснення, а у необхідних випадках – ефективний захист [280, с. 45].

Вважаємо прийнятним погодитись з обома висловленими ним твердженнями, з одним лише коригуванням щодо першого: оскільки «панівний клас» як явище є нонсенсом у сучасному демократичному суспільстві то і право в такому суспільстві може бути відображенням компромісних інтересів усіх прошарків такого суспільства.

Безпосередньо юридичні гарантії Д. Чечот відносив до групи так званих спеціальних гарантій і розумів їх у звуженому варіанті відносячи до них виключно юридичні засоби, які забезпечують удосконалення суб'єктивних прав, їх здійснення та захист [280, с. 49]. Головною умовою реальності здійснення суб'єктивного права науковець вважав законодавче удосконалення змісту такого суб'єктивного права, а також інших прав, що знаходяться з ним в тісному зв'язку та взаємозалежності [280, с. 49].

Досліджуючи питання процесуальних гарантій прав сторін в суді першої інстанції у справах, що виникають з житлових правовідносин за ЦПК УРСР 1963 року, А. Чернігівський запропонував власне бачення цього інституту в умовах радянської правової реальності. За його визначенням під процесуальними гарантіями прав сторін при розгляді житлових справ в суді першої інстанції слід розуміти як процесуальні засоби, за допомогою яких реалізуються та захищаються права та законні інтереси сторін, так і засновану на законі діяльність суду і інших учасників процесу по захисту зазначених прав та інтересів [278, с. 4-5]. Коментуючи зміст даного визначення науковець особливо підкреслив, що названі засоби стануть реальною гарантією тільки за умови правильного їх застосування судом, а також при правильному використанні процесуальних прав учасниками процесу [278, с. 5].

Є. Пушкар в ході дослідження питання права на звернення до суду за судовим захистом констатує, що це право забезпечується рядом гарантій, серед яких ним особливо виокремлено процесуальні, які, у свою чергу,

включені до більш ширшої групи юридичних гарантій. Під юридичними гарантіями права на звернення до суду за судовим захистом дослідник розуміє сукупність правових засобів і способів, які забезпечують громадянам та організаціям реальну можливість здійснення закріплених за ними Конституцією демократичних прав і свобод. До них відносяться: а) норми права; б) правоохоронна діяльність [206, с. 30-31].

Цивільні процесуальні гарантії суб'єктивних прав сторін і третіх осіб під час розгляду й вирішення цивільних справ досліджував у 1980 році В. Захаров. Під такими гарантіями він розумів закріплені в нормах цивільного процесуального права засоби, покликані забезпечити на всіх стадіях цивільного процесу сприятливі умови для безперешкодного здійснення указаними особами наданих їм процесуальних прав [64, с. 11].

Згідно визначення, що міститься у юридичному енциклопедичному словнику 1987 року, процесуальні гарантії – це система правових засобів, встановлених законом для забезпечення належного відправлення правосуддя, здійснення задач судочинства у кримінальних та цивільних справах [294, с. 72]. Упорядники словника зазначають, що до таких гарантій відносяться весь комплекс демократичних принципів та інститутів, процесуальні форми і правовідносини, весь порядок судочинства, що має на меті встановлення істини у справі [294, с. 72]. Суворе дотримання процесуальних гарантій розглядалось як необхідна умова зміцнення законності у судочинстві [294, с. 73].

Майже ідентичне визначення міститься і у словнику 2007 року: «процесуальні гарантії – система правових засобів, встановлених для забезпечення належного здійснення правосуддя» [192, с. 486]. Далі так само вказується на те, що ці гарантії охоплюють весь комплекс принципів та інститутів, процесуальних норм і процедур, встановленого й реально забезпеченого кола прав та обов'язків осіб, що вирішують справу та інших її учасників [192, с. 486].

Досліджуючи питання процесуальних гарантій в цивільному процесі О. Захарова зазначила, що їх необхідно розглядати як підпорядковане, невід'ємне явище механізму правового регулювання при здійсненні цивільного судочинства. В цьому сенсі процесуальні гарантії – це визначена Конституцією, ЦПК, іншими Законами України система забезпечення виконання процесуальних норм органами судової влади, іншими особами для забезпечення реалізації права на судовий захист в порядку цивільного судочинства [65, с. 34].

У подальшому, згадана вище науковиця запропонувала дещо відмінне від попереднього варіанту визначення, зазначивши, що процесуальні гарантії в цивільному судочинстві – це система засобів забезпечення прав, обов'язків, відповідальності учасників цивільного процесу та суду [68, с. 49]. У свою чергу, на думку О. Захарової, безпосередньо практичне значення має поділ (класифікація) вказаних процесуальних гарантій на дві групи:

1) процесуальні гарантії, що безпосередньо визначені в нормі - гарантії, що безпосередньо визначені в нормі права і визначають організаційні принципи судоустрою, які розкривають сутність судової влади, побудову судової системи та її структуру, правосуб'єктність суб'єктів судової влади (визначені виключно в Конституції, законах України); функціональні, які визначають порядок здійснення судочинства в державі (визначені Конституцією і процесуальними кодексами);

2) гарантії, що виникають внаслідок реалізації учасниками цивільного процесу і суду власної правосуб'єктності, тобто ті, які виникають внаслідок процесуальної діяльності суду, учасників процесу і прямо не містяться в нормі права, а знаходять своє вираження в індивідуальних актах суду у конкретній цивільній справі [68, с. 48].

А. Полянський зауважує, що у визначеннях провідних українських науковців під процесуальними гарантіями мається на увазі сукупність встановлених законом норм щодо порядку розгляду справ у судових засіданнях, тих вимог, що висуваються до суддів та інших суб'єктів процесу

судочинства щодо забезпечення справедливого і неупередженого розгляду кримінальних, цивільних, господарських чи адміністративних справ [180, с. 47]. Дослідник зазначає, що поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, спрямованих на реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення. На його думку під процесуальними гарантіями варто розуміти засоби, що встановлені процесуальними нормами для здійснення завдань судочинства, насамперед захисту прав і законних інтересів осіб, що притягуються до юридичної відповідальності. Процесуальні гарантії є складовою частиною правового статусу особи, оскільки тільки за їх допомогою можна реалізувати права, свободи й обов'язки людини та громадянина. Вони покликані забезпечувати, гарантувати встановлене законом функціонування того чи іншого суспільного і правового інституту [180, с. 51].

Окреслюючи процесуальні гарантії правосуддя, О. Якименко звертає увагу на те, що з одного боку, ставлячи на меті сприяння реалізації функції правосуддя, вони одночасно виконують і характерну превентивну роль, тобто виступають надійним засобом від зловживань у процесі здійснення правосуддя (незалежно від того, хто виступає суб'єктом цих зловживань). З іншого боку, специфічною властивістю зазначених процесуальних гарантії є те, що вони доповнюють матеріальні гарантії здійснення правосуддя і забезпечують їх належне застосування [297, с. 50].

В. Тertiшник наголошує, що процесуальні гарантії — це не окремі розрізнені засоби, а цілісна система таких засобів, які в сукупності і забезпечують правосуддя. По суті, процесуальна форма і створює систему таких гарантії [251, с. 41].

О. Пабат, досліджуючи один з видів цивілістичного процесу — адміністративний процес, визначає процесуальні гарантії прав і свобод громадян як передбачені законодавством правові засоби та способи, що

забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод громадян і спрямовані на законний хід і результати процесу [167, с. 6, 15].

Досліджуючи питання сутності гарантій забезпечення процесуальних прав учасників адміністративного судочинства Л. Токмілова визначила, що гарантії процесуальних прав учасників адміністративного судочинства є системою соціально-економічних, політичних, юридичних заходів, яких спрямовано на забезпечення можливої або дозволеної поведінки особи під час її участі в адміністративному судочинстві для забезпечення приватних інтересів особи, з одного боку, та досягнення мети адміністративного судочинства – з іншого [259, с. 48].

М. Погорецький вважає, що кримінально-процесуальні гарантії слід визначити як визначені кримінальним процесуальним законом засоби та способи, спрямовані на реалізацію прав та обов'язків усіх суб'єктів кримінального процесу, забезпечення реалізації їх законних інтересів, а також на досягнення мети та виконання завдань кримінального судочинства [179, с. 16].

Л. Удалова, також висловлюючись щодо кримінально-процесуальних гарантій, вважає, що процесуальні гарантії являють собою передбачені кримінальним процесуальним законом засоби забезпечення завдань кримінального судочинства й охорони прав і законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь. [263, с. 23]. На думку науковиці до процесуальних гарантій відносяться: процесуальна форма; принципи кримінального процесу; процесуальні обов'язки суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності; заходи кримінально-процесуального примусу. Л. Удалова також притримується думки, що система процесуальних гарантій в цілому є загальною гарантією правосуддя [263, с. 23].

На думку Т. Заворотченко гарантії прав людини являють собою сукупність сприятливих умов та засобів, які забезпечують належну реалізацію прав і свобод людини й громадянина [59, с. 96]. Також загадана науковиця диференціюючи гарантії вказує на те, що до юридичних гарантій

охорони основних прав людини належать закріплені в законах межі прав і законних інтересів; юридичні факти, із якими пов'язується їх реалізація; процесуальні форми реалізації й охорони прав; засоби заохочення і стимулювання правомірної та ініціативної реалізації даних прав. До юридичних гарантій кваліфікованої юридичної допомоги відносять гарантії допомоги адвокатом у судочинстві, гарантії надання консультативних послуг державними органами, об'єднаннями громадян, гарантії нотаріальної допомоги тощо [59, с. 96]. Юридичні гарантії захисту основних прав людини, як зауважила дослідниця, включають в себе право на захист прав, засоби відновлення порушених прав, засоби відшкодування шкоди, засоби відповідальності, форми захисту прав [59, с. 96].

Група вчених-юристів сучасності, серед яких О. Бортнік, О. Зайцев, В. Кройтор, погоджуючись з думками колег-попередників, зазначають, що наявність процесуальних гарантій, які забезпечують однакові можливості для здійснення прав та виконання обов'язків у процесі, та рівна процесуальна допомога суду разом з рівними (але не однаковими) процесуальними правами та обов'язками становлять зміст принципу процесуальної рівноправності сторін [271, с. 74].

На думку М. Коханської ефективні засоби юридичного захисту є процесуальними гарантіями прав та інтересів учасників справи та права на справедливе судочинство і повинні характеризуватись нормативною визначеністю, реальною можливістю захисту порушеного права, доступністю, простотою та мають регулятивні та охоронні функції [105, с. 10-11].

Т. Степанова, здійснюючи наукові дослідження в царині господарського судочинства, запропонувала критерії процесуальних гарантій реалізації прав учасників позовного провадження, до яких віднесла наступні: забезпечення визначеності положення особи в процесі; відповідність положенню особи в процесі; обмеження предметом спору; забезпечення прав та законних інтересів всіх осіб у господарському процесі; задоволення лише

законних вимог (законних інтересів); забезпечення поважного ставлення до особи в процесі; забезпечення залучення осіб в процес виключно для прийняття законного та обґрунтованого рішення; встановлення відповідальності за недотримання норм господарського процесуального закону [243, с. 5].

Український дослідник галузі конституційного права О. Фрицький дає два визначення юридичних гарантій. Згідно першого юридичні гарантії – правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права і свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, поновлюються порушені права [266, с. 176]. Відповідно до другого визначення юридичні гарантії – це надання державою формальної (юридичної) загальнообов’язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами [266, с. 177].

Як уже зазначалось раніше, у науковому середовищі цивілістів також існує думка, що у якості певних гарантій доступності цивільного судочинства слід розглядати і принципи цивільного процесуального права [122, с. 58].

Між іншим, таке ж бачення присутнє і серед західноєвропейських вчених-юристів. До їх кола, зокрема, входив Вальтер Габшайд. Досліджуючи фундаментальні принципи цивільно-процесуального законодавства він також спробував розкрити поняття та сутність процесуальних гарантій. Погоджуючись з уже існуючою на той час думкою, науковець зазначав: «процесуальна гарантія в деталях складається з: прийняття судового виклику; забезпечення слухання суддею; проведення судового розгляду; розгляду тверджень та юридичних аргументів, що містяться в позові; та, нарешті, оголошення рішення. Те, що це сила приводить в рух судовий механізм, виражено конкретно» [316, с. 21]. До речі, у своїй праці вчений одне із загальних питань, яке ним досліджувалось, визначив так: «чесний суд як гарантія справедливого і неупередженого вирішення спору (судочинства)» [316, с. 15]. Ми вважаємо доречним відмітити глибинне значення і

принципову влучність цього формулювання. Так само, цілком погоджуємось з тим, що процедура судочинства має забезпечувати, наскільки це можливо, не лише справедливе та неупереджене вирішення спору, але й процес «з людським обличчям» [316, с. 15].

Мауро Каппелетті у своїй праці про фундаментальні гарантії сторін у цивільному судочинстві у 70-х роках XX сторіччя підкреслював, що і права, і гарантії сягають корінням у минулі століття, і всі вони можуть бути зведені до таких давніх правил, як два, що традиційно представляли «природню справедливість» – судова неупередженість та право бути почутим [309, с. 711]. В цілому, зі змісту дослідження вбачається, що науковець тяжіє до розмежовування прав та процесуальних гарантій, вважаючи їх окремим інститутами.

Цікаву і слушну думку висловив Р. Міліціанов, зазначивши, що суд, а точніше його процесуальна активність, є гарантією винесення справедливого рішення у справі [153, с. 234]. Погоджуючись з таким підходом констатуємо лише наявність підстав для наукової дискусії щодо того, до якої категорії гарантій слід віднести суд. Навряд чи останній як суб'єкт процесуальної діяльності може бути віднесений до категорії гарантій процесуальних. Скоріше він є гарантією інституційною, а от його процесуальна діяльність як учасника судового провадження цілком заслуговує на увагу в ході дослідження інституту процесуальних гарантій.

Підсумовуючи наведене розмаїття визначень, поглядів та підходів до розуміння інституту процесуальних гарантій вважаємо за доцільне підкреслити, що реально діючі гарантії є ознакою саме демократичного суспільства, в якому права людини вважаються найвищою цінністю, навкруги якої будується правова система, розвиваються правові інститути, будується правова держава [84, с. 10]. Процесуальні гарантії як інститут певної галузі процесуального права мають бути якісним «наповнювачем» правосуддя загалом. Воно, як державна владна діяльність, вважатиметься таким за умови відповідності змісту ідеї правосуддя, яка панує у громадській

свідомості. Повнота судової влади, поряд з її винятковістю, дає змогу називати правосуддя «правосуддям», дозволяє розглядати інститут правосуддя як гарантію реалізації свободи і справедливості, правового порядку [122, с. 24].

Основоположною засадою відправлення правосуддя в Україні на даний час є верховенство права. Юридичні гарантії ж в принципі виникають як реакція держави на існування загроз, які існують у зв'язку із реалізацією особою своїх прав, відстоювання власних законних інтересів [84, с. 10]. У зв'язку з цим видається логічним ставити питання про дослідження юридичних гарантій загалом та процесуальних гарантій зокрема як засобу протидії загрозам існуванню і дії верховенства права. Як видно з викладеного вище, саме в такому ракурсі дослідження не здійснювались. У попередніх наукових працях скоріше прослідковується ідея забезпечення законності, яка на даному етапі розвитку юридичної науки майже відійшла у минуле.

Таким чином, з урахуванням наявних вже наукових знань, спираючись на результати попередніх досліджень, частина з яких була згадана вище, подальші дослідження інституту процесуальних гарантій своєї актуальності не втрачають, є перспективними, особливо в умовах принципового оновлення засад цивільного судочинства та, відповідно іншої концепції функціонування правосуддя в цивільних справах.

1.4 Поняття, сутність, зміст, значення процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві в умовах сьогодення.

Сторони цивільної справи є суб'єктами які первинно мають протилежні цілі у цій справі. Їх інтереси неодмінно конкурують та/або конфліктують. Кожна зі сторін, прагнучи вирішити свою персональну задачу у конкретній справі, намагається залучити на свій бік максимально можливі «сили» та забезпечити для себе можливість скористатись усіма необхідними засобами. Цей процес провокується природнім бажанням забезпечити собі найбільш

вигідну позицію у спорі, створивши реальну і очевидну перевагу над конкурентом. Природне підсвідоме бажання людини здобути привілей, перевагу, цілком вірогідно є одним із проявів інстинкту самозбереження.

Очевидно, що заборонити людині мати бажання, а так само і підкорюватись природнім інстинктам, за допомогою правових засобів не видається можливим. Разом з тим, прагнення особи до здобуття переваги над іншими під час відправлення правосуддя має чимось компенсовуватись з метою унеможливлення зловживань законним правом та уникнення свавілля. Мова, в тому числі, йде про врівноваження можливостей сторін шляхом створення середовища з певними умовами, які у свою чергу зможуть збалансувати права одних з обов'язками інших. При цьому слід мати на увазі, що виконання учасниками процесу своїх процесуальних обов'язків є необхідною умовою належного розгляду і вирішення справи, а отже – реалізації права особи на судовий захист [228, с. 239].

Досягнення рівності в цьому сенсі, як вже раніше зазначалось, стане проявом справедливості. Таким чином можна буде вести мову про виконання і головного завдання судочинства у перспективі.

Врівноваження можливостей сторін, на нашу думку, і є однією з основних задач процесуальних гарантій. При цьому погоджуємось з С. Вавженчуком, який притримується думки про те, що гарантії означають законодавче закріплення умов, за яких реалізація прав і свобод стає можливою [30, с. 13].

Спираючись на викладений раніше матеріал, на даному етапі дослідження ми вже маємо можливість у загальному визначити цільове призначення процесуальних гарантій. На нашу думку, головних задач, на вирішення яких мають бути орієнтовані процесуальні гарантії, три:

унеможливлення свавілля в ході здійснення судочинства;

протидія недобросовісній поведінці учасників справи;

та зрештою, як можливий та бажаний наслідок – забезпечення виконання завдань цивільного судочинства.

Зрозуміло, що в якості «побічного ефекту», паралельно можуть також досягатись і інші цілі, вирішуватись інші задачі, однак саме окреслені вище задачі видаються основними, критично важливими. Відповідно саме на них, в першу чергу, ми і плануємо фокусувати увагу.

На нашу думку, достатньо обґрунтованим буде видаватись твердження про те, що певний засіб, інструмент, інститут або явище можуть бути віднесені до процесуальних гарантій за умови здатності вирішити хоча б одну із окреслених задач. Виконання кожної окремої задачі із наведеного переліку створює практичні передумови до створення атмосфери справедливості у конкретних правовідносинах.

Наполягаючи на такому підході ми виходимо з набутого знання відносно «надійності» закону. Нагадаємо, раніше ми вже відмітили: вирішальним фактором надійності закону як регулятора суспільних відносин є людина. При чому мова про людину тут іде у широкому розумінні. Зокрема, людина, яка відправляє правосуддя хоча і за законом повинна неухильно і правильно його застосовувати та все ж той таки закон зобов'язує її оцінювати факти і докази у справі за власним переконанням. Таким чином, вирішальна роль відводиться суддівському розсуду. Іншими словами, застосовуючи ідеальний закон суд виходить із власної свідомості, а оскільки людська природа недосконала – вірогідність помилки завжди присутня. У свою чергу, судові рішення, винесене під впливом помилки, навіть добросовісної, не може в принципі вважатись таким, що відповідає завданням цивільного судочинства. Тобто, певна «гарантія» зі своїм функціональним призначенням не впоралась, відповідно, немає і достатніх підстав так її іменувати.

Поступово ми наблизились до ще одного важливого аспекту в контексті предмету даного дослідження: питання властивостей. Очевидно, що будь яка гарантія за своєю природою має щось забезпечувати, гарантувати або принаймні сприяти. Відповідно щось, що розцінюється як

гарантія, має бути наділене певною гарантуючою властивістю. Така властивість, у свою чергу, проявляється у певних умовах.

Принагідно вважаємо доречним відмітити, що одним із варіантів механізму прояву гарантуючої властивості є безпосередній вплив на свідомість конкретного суб'єкта правовідносин із запобіжною метою, який полягає у «демонстрації» негативних наслідків, що настануть для такого суб'єкта, у випадку допущення порушення ним прав іншого суб'єкта правовідносин. В даному випадку «гарантія» закріплює невідворотність настання негативних наслідків для недисциплінованих та несумлінних суб'єктів та, тим самим, заохочує їх до правомірної поведінки у не примусовому порядку.

Отже, з метою забезпечення прояву гарантуючої властивості саму «гарантію» необхідно помістити у певне середовище з конкретними характеристиками. Далі, спостерігаючи результат, визначається ефективність «гарантії»: якщо отриманий результат позитивний, тобто такий, що відповідає цільовому призначенню «гарантії» – гарантуюча властивість проявилась, а отже вона в принципі є. У протилежному випадку гарантуюча властивість буде відсутня. За таких обставин у подальшому, з метою виправлення ситуації та припинення негативних наслідків, а також відновлення попереднього становища особи, застосовується вже інший інструментарій, який наділений іншими властивостями. Таким чином, ми в цілому приєднуємось до думки, суть якої зводиться до того, що загалом гарантії не захищають і не охороняють права та свободи, законні інтереси, а тільки є елементом стадії регламентації охорони прав і створюють передумови для здійснення наступної стадії механізму превентивної охорони та захисту таких прав [30, с. 20-21].

В ситуації коли вже відбулось порушення певного суб'єктивного права, яке, як виявилось, не було достатнім чином гарантоване, затребуваними стають інші засоби, які, за своїм призначенням, мають забезпечувати захист і

відновлення вже порушеного права. Іншими словами, ситуація перейшла на інший рівень, де «гарантія» безпорадна.

Одночасно вважаємо доречним зауважити, що, з іншого боку, у подібній ситуації можна вести мову про наявність гарантій права на захист. В такому випадку проглядається формула, за якої закріплене законом право є само по собі гарантією іншого права, скажімо, права природнього. Тобто, одне право стає гарантією іншого права. При чому перше право також потребує гарантій, можливо так само і у формі іншого закріпленого законом права; це право так само і так до нескінченності. Рух по колу виводить дослідження питання гарантій виключно у теоретичну площину, віддаляючи від реалій та нівелюючи практичну цінність таких досліджень. У зв'язку з цим, на нашу думку, видається очевидною хибність такого підходу.

Крім того, така «розмитість» породжує невизначеність змісту, більше того – заохочує довільність тлумачення юридичного поняття, вводить в оману юристів-практиків. Згадуючи слова О. Бюлова про те, що неясність змісту багатьох найважливіших фундаментальних процесуальних понять приховується за використанням недоречних понятійних конструкцій та термінології, яка вводить в оману [308, с. V], констатуємо високий ступінь шкідливості подібної практики для юридичної науки, оскільки вона вихолощує «здобутки» правознавства та принижує роль і значення юриспруденції у суспільній свідомості.

Предмети і явища дійсності, основні властивості яких фіксуються в наукових поняттях, знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку, їх родові та видові відношення вибудовуються у певну систему. У свою чергу, кожна наука є системою, у якій поняття займають чітко визначені місця, тобто утворюють систему понять цієї науки [232, с. 50]. У подальшому наукові поняття безпосередньо лягають в основу юридичних термінів, які використовуються в процесі нормотворення. Якість таких термінів, що передбачає їх системність, конкретність, однозначність, відповідність, адекватність тощо, прямо впливає на формальну визначеність права.

Хибна орієнтація термінів, загальна невпорядкованість термінології, невизначеність системи понять, знижує інформативні можливості закону, негативно впливає на правозастосування, веде до нескінченних і безплідних суперечок в теорії та на практиці [232, с. 23].

Крім того, окреслені недоліки термінології законодавства ускладнюють сприйняття інформації, що у ньому містяться, призводить до довільного трактування його норм, а це, у свою чергу, впливає на формування уже згаданого вище суддівського розсуду. А для процесуальної галузі така обставина є найбільш критичною.

Серед науковців суддівський розсуд розглядається як елемент свободи судді при вчиненні певних процесуальних дій, при цьому, зокрема, вважається, що він (суддівський розсуд) слугує гарантією процесуальних прав учасників судочинства [231, с. 75, 78]. Свобода у вчиненні процесуальних дій та прийнятті рішень потрібна задля ефективного здійснення правосуддя, самостійного пошуку варіанта застосування закону, що був би найбільш правильним, виходячи з поставлених законодавцем завдань та особливостей кожної справи [284, с. 114]. Однак, розумність вибору варіанту застосування закону прямо і безпосередньо залежить світоглядних принципів судді, його життєвого досвіду, психоемоційних характеристик його особистості тощо.

Об'єктивність суддівського розсуду в процесі розгляду конкретної справи, підкреслює М. Савенко, залежить від визначення, встановлення та оцінки належних до справи фактів і доказів, правильності застосування закону [231, с. 78]. Таким чином вбачається, що загалом ступінь об'єктивності суду перебуває у залежності від численного переліку суб'єктивних обставин. Суддівський розсуд, внаслідок прояву якого і постановляється рішення у справі, є непридатною для прогнозування категорією. Крім того, він має здатність до перевтілення у цілком протилежну, негативну свою форму – суддівське свавілля. Отже, вирішальний фактор надійності закону – людина не може характеризуватись

стабільно безвідмовною стійкістю до впливів на неї явищ оточуючого середовища. Людина – найбільш ризикований і слабкий у цьому розумінні елемент у системі правосуддя. Через це, зокрема, закон, як і будь-яка справа людський рук, часто має прогалини – прогалини думки або прогалини в редакції [110, с. 158].

Законодавцю не завжди вдається передбачити яким буде розвиток суспільних відносин та якою постане правова реальність у майбутньому. У цьому, в тому числі, полягає причина неможливості забезпечити суб'єктів цивільно-правових відносин актуальним часу та реально дієвим правовим інструментарієм. Запізніле оновлення законодавства провокує ситуацію за якої існуючі правові інструменти втрачають свою ефективність при тому, що нові ще не запроваджені [119, с. 18].

Крім того, слід завжди зважати на те, що у недосконалому світі, в якому взагалі існує людство, створити будь-яку бездоганну систему неможливо в принципі. Це правило також поширюється і на систему правосуддя, і на систему процесуальних гарантій, якщо їх розглядати в такому форматі. У зв'язку з цим цілком погоджуємось з В. Комаровим в тому, що неможливо створити абсолютно ідеальний порядок вирішення спорів, який не давав би учасникам цивільних процесуальних правовідносин деяких не передбачених законом «можливостей» для оминання закону [122, с. 411].

За радянських часів процесуальні гарантії розглядались як інструментарій для зміцнення законності у судочинстві [294, с. 73]. На сьогоднішній день «законність» заміщається «верховенством права». Принципова зміна акценту з «безумовного дотримання приписів закону» на «відповідність праву взагалі» все ще не до кінця вплинула на трансформацію парадигми мислення щодо інституту процесуальних гарантій. «Примара законності» все ще присутня як в теорії так і на практиці.

Закон, який би досконалий він не був у момент його видання, з часом за обставин, що змінилися, може взагалі перетворитись на суцільну несправедливість [110, с. 158].

Очевидна несправедливість закону у певних випадках має компенсуватись застосуванням права вищого порядку. Саме виходячи з такого розуміння, по суті оцінюючи все на предмет співвідносності з верховенством права, необхідно формувати уявлення про будь-які явища у сучасній юридичній науці.

Принагідно вважаємо доречним коротко висловитись і щодо однієї з передумов власне функціональності верховенства права. Верховенство права і вже згаданий вище суддівський розсуд – це, так би мовити, «сполучні посудини» у юриспруденції. Суддівський розсуд, як певна процесуальна свобода, покликана забезпечити ефективне здійснення правосуддя, передбачає, або навіть вимагає, виходу за межі писаного закону під час надання оцінки фактам і встановлення істини. В той же час само право є відображенням ідей, уявлень тощо у свідомості суспільства. Суддівський же розсуд як раз і формується під впливом такої свідомості та є результатом інтелектуальної діяльності конкретного члена такого суспільства. Очевидно, джерелом і першого, і другого є саме свідомість та від її «якості» залежить результат.

Свого часу В. Комаров вказував на те, що створення умов для утвердження верховенства права та забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді потребує функціонування незалежності судової гілки влади та вжиття ефективних заходів, як мінімум, щодо доступності правосуддя, удосконалення практики судочинства, законодавчих гарантій дотримання строків судового розгляду, інших процесуальних гарантій справедливого судового розгляду відповідно до вимог Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, забезпечення обов'язкового виконання рішень судів [122, с. 6].

Якщо ж вдасться реально досягти незалежності у функціонуванні судової гілки влади, то тільки це вже стане важливою передумовою забезпечення прав та інтересів усіх учасників процесу, у тому числі права на повагу честі та гідності особи, а також рівного до неї ставлення [110, с. 417].

Міркуючи над шляхами реалізації такої мети, В. Кройтор наголошує, що для цього потрібно удосконалити систему процесуальних гарантій незалежності суддів під час провадження у конкретній справі, забезпечити відбір на посади суддів тільки професіоналів і тільки високоморальних осіб, які здійснювали б свою діяльність досконало знаючи закон, виключно керуючись законом і маючи внутрішнє переконання у необхідності діяти відповідно до закону, незважаючи на жодні форми втручання та тиску на суддівську діяльність [110, с. 417].

Висловлюючи свою згоду з таким підходом, у його розвиток ми одночасно дозволимо собі дещо додати. До відправлення правосуддя слід допускати таких осіб, які не просто досконало знають закон і за внутрішнім переконанням бажають йому підкорюватись: вони повинні у найширшому сенсі розуміти сутність права і його призначення та бути достатньо рішучими для втілення його у життя своїми владним рішеннями з метою нівелювання шкідливих для суспільства наслідків дії несправедливого закону.

Як бачимо, потреба в дієвих процесуальних гарантіях прослідковується буквально в усьому. Спектр їх можливого застосування нескінченно широкий. Усвідомлюючи це ми цілеспрямовано звузились до дослідження тільки процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві. Іншими словами, мова йде про гарантії процесуальних прав.

Зрозуміло, що категорія «процесуальні гарантії» загалом є набагато ширшою за своїм змістом. Ця обставина визначає специфіку термінологічних конструкцій за допомогою яких виражається зміст поняття. Нажаль, з об'єктивних підстав іноді сформульовані визначення є багатозначними, в них присутні навантажені довільним змістом словесні конструкції, тобто такі, що обумовлюють множинне їх тлумачення. Крім того, у прагненні нічого не

«впустити» іноді у визначеннях присутня абстракція, використовуються, так би мовити, узагальнені «наукові орієнтири».

Зосереджуючись на категорії «процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві» ми ставимо собі за мету на умовному початку максимально коректно і чітко визначити зміст та суть зазначеної категорії. В рамках даного дослідження це завдання особливої важливості, оскільки від якості формулювання поняття залежить логіка подальшого викладення матеріалу, його зрозумілість та взагалі зрозумілість самого поняття, його ясність, чіткість, зручність у практичному застосуванні.

З метою досягнення означеної мети ми виділимо загальні ознаки більш ширшої категорії, з урахуванням відповідних особливостей, та одночасно відмітимо спільні риси як для ширшої так і для вужчої за змістом категорій.

Аналіз згаданих раніше у цьому дослідженні визначень процесуальних гарантій дає підстави вкотре констатувати, що їх основною метою, цільовим призначенням науковці визначають досягнення мети та завдань судочинства та, як наслідок, сприяння реалізації функції правосуддя.

Коротко нагадаємо елементи, які на думку різних дослідників входять до складу інституту юридичних гарантій (процесуальних гарантій). Маємо такий перелік:

засоби (юридичні, правові, процесуальні) [280, 278, 64, 206, 294, 192, 68, 180, 251, 167, 179, 263, 105, 59, 266], способи [206, 167, 179, 266], заходи [259], діяльність суду і інших учасників процесу [278, 316, 153], норми права [206, 192, 180], правоохоронна діяльність [206], принципи права [192, 263, 122, 316], умови [59, 64, 266], процесуальна форма [251, 263], права та обов'язки осіб [192, 180, 263], «чесний суд як гарантія справедливого і неупередженого вирішення спору (судочинства)» [316], судова неупередженість та право бути почутим [309].

Все вищеназване, у свою чергу, покликане:

реалізовувати та захищати права та законні інтереси сторін;

забезпечувати громадянам та організаціям реальну можливість здійснення закріплених за ними Конституцією демократичних прав і свобод;

забезпечувати належне відправлення правосуддя, здійснення задач судочинства у відповідних справах;

встановлювати порядок розгляду справ у судових засіданнях, вимоги, що висуваються до суддів та інших суб'єктів процесу судочинства щодо забезпечення справедливого і неупередженого розгляду відповідних справ;

сприяти здійсненню завдань судочинства, насамперед захисту прав і законних інтересів осіб;

забезпечувати можливу або дозволену поведінку особи під час її участі в судочинстві для забезпечення приватних інтересів особи, з одного боку, та досягнення мети судочинства – з іншого;

реалізовувати права та обов'язки усіх суб'єктів судового процесу;

реалізовувати законні інтереси учасників судочинства;

сприяти досягненню мети та виконанню завдань судочинства;

забезпечувати реалізацію, охорону і захист прав та свобод громадян;

забезпечувати законний хід і результати процесу;

реалізовувати, охороняти, захищати права і свободи громадян, усувати порушення прав і свобод, поновлювати порушені права;

забезпечувати належну реалізацію прав і свобод людини й громадянина;

забезпечувати сприятливі умови для безперешкодного здійснення учасниками справи наданих їм процесуальних прав.

Аналіз викладеного дозволяє резюмувати, що у загальному «гарантія» спрямована на забезпечення можливостей, створення сприятливих умов для безперешкодної реалізації прав, свобод та інтересів особи; забезпечення можливої або дозволеної поведінки особи під час її участі у судовому процесі, що зокрема, може досягатись шляхом закріплення кола відповідних обов'язків.

Одночасно зауважимо, що ключове значення для побудови належних гарантій виконання особою своїх процесуальних обов'язків має характер положень, на підставі яких така особа виступає у цивільному процесі [228, с. 244].

При дослідженні суті процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві доречним буде визначити спільну характерну рису для таких прав, проаналізувавши зміст статей 43 та 49 ЦПК України. При аналізі їх змісту одразу вбачається, що всі права виражені дієсловами: ознайомлюватися, робити, одержувати, подавати, заявляти, брати, оскаржувати, відмовитися, збільшити і т.д., що само по собі є логічним, враховуючи процесуальний характер прав [119, с. 16].

З урахуванням вищевикладеного, визначаючи сутність саме процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві, на нашу думку, слід виходити з того, що:

- по-перше: це є явищем правової реальності [119, с. 16], яка уособлює комплекс усіх статичних і динамічних явищ, що перманентно розгортаються в певній правовій системі та являється сукупністю правових феноменів (правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо) [230, с. 59-60];
- по-друге: воно (явище) характеризується взаємодією між собою визначеного кола суб'єктів, які переслідують певну мету (має процесуальну ознаку);
- по-третє: порядок та спосіб такої взаємодії є нормативно визначеними [119, с. 16].

Міркуючи над конструкцією бездоганної та універсальної гарантії можливості реалізації прав учасником справи доводиться визнавати, що такою гарантією може виступити тільки певна обставина або правило які унеможливають реалізацію прав іншим учасником справи з протилежними намірами у процесі. В умовах змагальності реалізація процесуальних прав

одним учасником має, з високою вірогідністю, спровокувати протидію цьому з боку іншого. А за умови нехтування приписом частини 2 статті 2 ЦПК України, що може проявитись у недобросовісному, але умілому професійному (ефективному) застосуванні правового інструментарію таким учасником, процесуальні гарантії прав протилежної сторони можуть виявитись неефективними та не спрацювати [119, с. 16-17].

Визначивши завданням цивільного судочинства справедливий розгляд і вирішення цивільних справ законодавець одночасно поклав ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням стороною у справі процесуальних дій, на таку сторону (частина 4 статті 12 ЦПК України). На додачу до цього частиною 3 статті 13 ЦПК України передбачено, що учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Очевидно, що зазначені приписи ставлять здатність ефективно захистити та реалізувати власні права під час судового розгляду у пряму залежність від ступеня юридичної обізнаності сторони, наявності відповідного досвіду або ж можливостей отримати кваліфіковану правову допомогу, в тому числі, в частині процесуального представництва [119, с. 17].

В таких умовах виникають підстави говорити про те, що прагнучи досягти безумовного виконання завдань цивільного судочинства, все ж в частині випадків вдається досягти тільки відносної справедливості за наслідками вирішення спору. Додатковим аргументом на підтвердження такої думки є існування фактів судових помилок при розгляді судових справ та апеляційна і касаційна практика їх перегляду [119, с. 17].

Відповідно, в умовах коли об'єктивно правосуддя все ще не спроможне забезпечити абсолютну справедливість у вирішенні спорів, розглядати питання процесуальних гарантій необхідно також з урахуванням певної відносності цього інституту [119, с. 17].

За таких обставин, на нашу думку, видається прийнятним під час формування уявлення про сутність процесуальних гарантій прав учасників

справи свідомо знехтувати тезою про те, що такі гарантії неодмінно мають сприяти виконанню завдань цивільного судочинства [119, с. 17]. Якщо ж цього не зробити і продовжувати дотримуватись протилежного категоричного підходу – доведеться погодитись з думкою Я. Мельника і визнати інститут процесуальних гарантій у цивільному судочинстві виключно декларативним [149, с. 68], що само по собі виключає будь-який практичний інтерес до його дослідження у подальшому.

Принагідно варто також звернути увагу і на лексико-термінологічний аспект. Справа в тому, що слово «гарантія» у людській свідомості асоціюється з неодмінним досягненням заздалегідь визначеного результату внаслідок дії, застосування чогось. Іншими словами, «гарантія» гарантує конкретний результат. Саме конкретний, виключаючи варіативність.

У суміжній галузі права – цивільному праві інститут гарантії є одним із засобів забезпечення виконання зобов'язань. Поняття гарантії міститься у статті 560 Цивільного кодексу України та має наступний зміст: за гарантією банк, інша фінансова установа (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку [270].

Натомість, як вбачається, у науці цивільного процесуального права «гарантія» все таки не гарантує. Вона лише створює сприятливі умови, формує передумови.

У певному сенсі проглядається хибна орієнтація даного наукового терміну. Прагнучи досягти чіткості визначення наукового поняття слід виходити з того, що в ідеалі співвіднесеність терміна з поняттям передбачає його однозначність (моносемію). Термін має бути зрозумілим навіть поза контекстом [232, с. 23].

Однак у ситуації з «гарантією» особливість полягає в тому, що найбільш прийняттого, відповідного елементу у лексичній системі, який би був найбільш асоціативно підходящим для застосування при позначенні поняття «того, що забезпечує та сприяє» віднайти на сьогоднішній день неможливо.

Отже, з урахуванням викладеного, а також певної відносності інституту процесуальних гарантій доводиться погодитись із застосування саме такої лексичної конструкції, маючи при цьому на увазі те, що дані «гарантії» не гарантують, а лише сприяють, формуючи умови. При цьому таке сприяння не визначає кінцевий результат наперед.

І дійсно, на практиці складається ситуація коли за наявності одних і тих же правових засобів та способів, в одному випадку, вдається досягти виконання завдання судочинства, а в іншому – має місце судова помилка. Так само у цих же умовах може мати місце добросовісне використання прав суб'єктами цивільно-правових відносин, а може мати місце і зловживання правом та використання передбачених законом правових можливостей на шкоду правам інших осіб та всупереч завданню цивільного судочинства [119, с. 17].

Таким чином приходимо до очевидного висновку про те, що закладати у визначення процесуальних гарантій згадку про те, що такі гарантії мають обов'язково сприяти виконанню завдання судочинства, не завжди виправдано [119, с. 17].

В контексті забезпечення максимальної ефективності процесуальних гарантій варто згадати також і те, що реалізація процесуальних гарантій є завжди запорукою ефективної діяльності насамперед суду як учасника процесу зі специфічним процесуальним статусом, адже на нього покладена функція судочинства [149, с. 70].

Є підстави погодитись саме з таким підходом з огляду на те, що виконання завдань судочинства неможливе без тієї особи, яка, власне, і здійснює відправлення правосуддя. На нашу думку, саме суд і варто розглядати як центральний елемент системи забезпечення завдань судочинства та, відповідно, прав учасників судової справи [119, с. 17]. Одночасно однією з основних умов виконання завдань судової влади є наявність досконалого процесуального механізму, здатного відповісти на будь-які питання у процесі вирішення справи [110, с. 174].

Разом з тим відмічаємо, що законодавцем може бути сформовано бездоганне законодавство, однак його практичне застосування у «невмілих руках» не зможе забезпечити очікуваних позитивних результатів, а навпаки, неодмінно призведе до дискредитації будь якої ідеї, якою б прогресивною вона не була, до зневіри у силі права взагалі. З метою уникнення подібних наслідків якраз суд і повинен бути в змозі безсторонньо та об'єктивно оцінити докази по справі, доводи та міркування учасників, правильно, сумлінно та відповідно до призначення застосувати законодавчі приписи [119, с. 17-18].

З урахуванням зазначеного можна підсумувати, що процесуальні гарантії прав учасників справи на сьогоднішній день не є абсолютними та не завжди здатні забезпечити практичну реалізацію прав таких учасників [119, с. 18]. Те, на що процесуальні гарантії реально можуть бути здатні – це створити сприятливі умови для реалізації прав осіб, де кінцевий результат залежить від багатьох інших факторів [119, с. 18].

Не претендуючи на виключну досконалість та прагнучи досягти зрозумілості, ясності, чіткості і зручності у практичному застосуванні, вважаємо за можливе визначити процесуальні гарантії прав учасників справи як правові можливості в яких сформовано сприятливі умови для безперешкодної реалізації прав осіб через волюву свідому, передбачену законом взаємодію таких осіб між собою та з судом [119, с. 18].

Саме такий варіант визначення процесуальних гарантій прав учасників справи видається адекватним, внутрішньо узгодженим та логічним. Перш за все зазначимо про принципову здатність словесної конструкції «правові можливості» виразити основний та об'єднуючий сенс таких окремих явищ як засоби, способи, заходи, діяльність, принципи та норми права, процесуальна форма тощо. Усі перелічені явища навіть самим фактом свого існування визначають наявність або відсутність певних можливостей, формують коло таких можливостей.

У колі тих чи інших об'єктивно наявних можливостей формуються умови для реалізації процесуальних прав осіб. Однак, якщо попередньо сформульовано задачу встановити запобіжник, який би нівелював будь-які наміри інших суб'єктів штучно і протиправно перешкодити реалізації таких прав, згадані у визначенні умови мають характеризуватись максимальною сприятливістю. Як наслідок, реалізація процесуальних прав учасниками справи зможе відбуватись виключно за їх власним розсудом, а отже безперешкодно.

Реалізація прав, як процесуальна діяльність, може здійснюватись будь-якою дієздатною особою тільки свідомо та за наявності відповідної волі як до дії так і до бездіяльності. У свою чергу, така процесуальна діяльність неодмінно полягатиме у взаємодії з іншими учасниками судової справи, в тому числі і з судом. Враховуючи те, що суспільні відносини, які мають місце під час здійснення судочинства, не є спонтанними, а врегульовані законом, взаємодія між учасниками судової справи з наміром досягнення певної мети може відбуватись тільки у передбаченому порядку.

Висновки до Розділу 1

Судочинство як об'єкт наукового пізнання характеризується своєю безпосередньою залежністю від світогляду людей того чи іншого історичного періоду, суспільного устрою, організації влади, панування певних ідей. З часів Київської Русі воно пройшло еволюційний шлях від одночасного функціонування світського і духовного судочинства до виду діяльності світської державної влади в наші дні. По ходу його розвитку, давньоруське право, на якому базувалось судочинство, збагачувалось європейським досвідом (період перебування частини земель сучасної України у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського).

У період дії на українських землях Литовських Статутів вітчизняне право хоча і поповнилось прогресивними положеннями щодо принципів

судочинства й засад діяльності судів та все ж правосуддя, як владна діяльність, на той час фактично було скоріше способом отримання прибутку, ніж державною функцією, покликаною забезпечувати правопорядок. Реалізація ідей рівноправ'я та єдності права не вдавалась головним чином у зв'язку з наявністю пільг, імунітетів, привілеїв у певних категорій осіб, відповідно, інститут процесуальних гарантій, як явище реальності, тогочасним суспільством не міг розглядатись як необхідність в принципі.

Період Гетьманщини, хоча все ще і характеризувався невіддільністю судової функції від адміністративної, та все ж у багатьох фундаментальних аспектах фіксувався прогрес, зокрема, мали місце виборність суддів та інших судових урядовців, а «Інструкція о судах 13 июля 1730 года», ставши прототипом сучасного процесуального кодексу, вже містила певну систему процесуальних гарантій для учасників судових справ.

Завершення епохи середньовічного правосуддя на українських землях пов'язується з судовою реформою в Російській імперії 1864 року та прийняттям в Австро-Угорщині закону «Про судовий процес у цивільних справах» від 1895 року. Зміна концептуального підходу до цивільного процесу, який тепер зводився до посилення ролі судді, скорочення випадків зловживання правами під час вирішення спору, обмеження свавілля сторін, визнання їх процесуальної рівності незалежно від різниці у становій належності, відкрила шлях до виокремлення та подальшого дослідження інституту процесуальних гарантій у наближеному до сучасного їх розумінні.

На початкових етапах розвитку законодавства радянського періоду було кардинально змінено пріоритети в цілому, внаслідок чого простору для реальних гарантій незалежності «народних суддів» та справедливого і об'єктивного судочинства не залишилось. Щоправда згодом, навіть в умовах розбудови комунізму, у законодавстві почали поступово з'являться і демократичні принципи та, заснована на них, система процесуальних гарантій. Вони, хоча і не були вільними від впливу тогочасної правової

доктрини, та все ж це вже був демократизований, принаймні з «фасаду», повноцінний правовий інститут.

Після 1991 року державою було взято курс на суцільну демократизацію, в тому числі, цивільного процесуального законодавства. Процес змиття ідеологічних нашарувань та докірного переосмислення уявлень про право і його призначення поклав початок «європеїзації» держави і суспільства. Однак навіть сьогодні, коли сучасна редакція Цивільного процесуального кодексу України справедливий розгляд справи визначає завданням цивільного судочинства, закріплює низку інших демократичних принципів, наділяє учасників справи широкими правами, встановлює певні гарантії їх реалізації – ситуація на практиці далека від ідеальної.

«Європеїзація» правосуддя означає, що воно має бути «заточене» на справедливість, яка, як цінність і благо, є головною легітимною ціллю учасників цивільно-правових відносин в ході здійснення судочинства. Отже, потреба та конфігурація тих чи інших гарантій визначається реальним змістом поняття «справедливість». Формальна рівність, тобто справедливість, забезпечується наданням суб'єктам правовідносин рівних правових можливостей та закріпленням загальнообов'язковості дії правових норм, відповідно, сучасне правосуддя має бути в змозі нівелювати «перекуси», негативні наслідки дії іноді несправедливого закону з метою унеможливлення ситуації законного безправ'я.

Розуміння підґрунтя та генези об'єктивних передумов формування специфічного правового інституту процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві приводить до висновку, що вони виникли задля підвищення рівня правового захисту особи, врівноваження можливостей учасників процесу в розрізі їх взаємних прав та обов'язків. В ідеальному варіанті інститут процесуальних гарантій має своїм призначенням створення таких умов, за яких зазіхання на права має стати абсурдним, зважаючи на неминучість швидкого та невідворотного поновлення таких прав або ж придушення самої спроби порушення.

Разом з тим двоїста сутність процесуальних гарантій суттєво ускладнює це завдання. Об'єктивна реальність така, що у великій кількості випадків задля реалізації суб'єктивного права певному суб'єкту доводиться протидіяти намаганням іншого реалізувати власне право. Процесуальні гарантії, призначені для забезпечення можливості реалізувати особою суб'єктивне право, за замовчанням функціонуватимуть навіть в умовах зловживання ним, фактично перетворюючись на знаряддя «зловмисника».

Правова реальність, яка завжди буде характеризуватись присутністю в ній довільного тлумачення справедливості, деформацій правосвідомості та породженими ними негативними явищами, визначає середовище буття суб'єктивних прав осіб та відповідних гарантій їх реалізації. Через це видається прийнятним стверджувати, що проблеми дотримання процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві лежать не тільки і не стільки у площині якості правових засобів. Ключове значення для їх вирішення має розуміння природи вад та недоліків формування і функціонування державних інституцій, а також підвищення морально-правових стандартів у суспільстві.

У зв'язку з викладеним та враховуючи певну відносність процесуальних гарантій загалом, закладати у їх наукове визначення згадку про те, що такі гарантії мають обов'язково сприяти виконанню завдання судочинства, не завжди виправдано. Ці «гарантії» не гарантують, а лише сприяють формуючи умови, не визначаючи кінцевий результат наперед. Таким чином, в умовах сьогодення, процесуальні гарантії прав учасників справи слід розуміти як правові можливості в яких сформовано сприятливі умови для безперешкодної реалізації прав осіб через волюву свідому, передбачену законом взаємодію таких осіб між собою та з судом.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНСТИТУТУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ

2.1 Внутрішня структура процесуальних гарантій.

Особливу важливість у дослідженні процесуальних гарантій прав учасників справи має знання про внутрішню структуру таких гарантій, елементи їх будови. Розуміння цих питань у подальшому полегшить з'ясування механізмів дії процесуальних гарантій, дасть змогу доповнити уявлення про них як про явище правової реальності.

Розпочати огляд даного предмету необхідно з формування питання, відповідь на яке покращить можливість краще зрозуміти внутрішнє наповнення процесуальних гарантій у деталях. У межах даного дослідження отримані таким чином відомості, внаслідок співставлення між собою та з іншими знаннями про об'єкт дослідження, допоможуть крім структурування внутрішніх елементів процесуальних гарантій ще й визначити функціональність кожного з них, окреслити їх можливості.

Отже, оскільки нами було визначено процесуальні гарантії як правові можливості, логічним видається задатись питанням щодо джерела їх походження. Іншими словами питання має такий зміст: «Хто (що) створює правові можливості?». При першому наближенні відповідь видається очевидною: такі можливості створюють законодавство, а точніше закріплений у ньому інструментарій та суб'єкти, які здійснюють його застосування на практиці.

Якщо ж зануритись глибше то можна виявити, що ці два компоненти можна структурувати далі. Законодавство як набір систематизованих норм права утворює правові засоби, визначає правові способи, встановлює процесуальну форму. Законодавство також може породити певне правове явище або ж просто описати (оформити) уже фактично існуюче, закріпивши його таким чином як на теоретичному так і на практичному рівнях.

Зміст понять правові способи та правове явище, на нашу думку, не потребує деталізації в контексті даного питання, оскільки є інтуїтивно зрозумілим, а отже, з метою уникнення перевантаження тексту, наводити їх не будемо. Зупинимось на з'ясуванні змісту центральних зі згаданих вище понять: правові засоби, процесуальна форма.

Перше, що доводиться констатувати – це невизначеність поняття «правовий засіб». Науковці пропонують найрізноманітніші його визначення. Наведемо декілька, хронологічно останніх з них.

На думку Л. В. Вакарюк правові засоби – це такі елементи правової дійсності, які виступають як явища-регулятори і в системній взаємодії та у взаємозв'язку з іншими елементами системи соціального регулювання функціонують із метою виконання мети і завдань, що стоять на певному етапі розвитку суспільства і держави [31, с. 16].

Н. Заяць слушно підкреслює, що правові засоби для суб'єктів – це лише потенційні можливості, які суб'єкти можуть використати чи не використати, повною мірою чи частково, ефективно чи неефективно тощо [70, с. 204]. Вона також зауважує, що правові засоби є «інструментами» для вирішення соціальних завдань, з якими перебувають у нерозривному зв'язку [70, с. 204].

І. І. Павлюков розцінює правові засоби як комплекс інструментів та технологій. «Правові засоби – це правові явища, що відображаються в інструментах (установленнях) та діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей» [168, с. 42]. В якості правових засобів, зазначає дослідник, виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, акти реалізації прав тощо [168, с. 42].

В цілому наукове середовище єдине в думці про те, що обов'язковою ознакою правового засобу є його спрямованість на досягнення певної мети, що між іншим, є спільною рисою і з процесуальними гарантіями. Більше того, існує навіть думка, що в певній мірі ототожнює правові засоби з

процесуальними гарантіями в нашому розумінні, розцінюючи їх як можливості для суб'єктів правовідносин [70, с. 204]. Так чи інакше наведеного достатньо для того аби визнавати правові засоби одним з елементів процесуальних гарантій.

Далі наведемо також декілька міркувань сучасних українських науковців щодо процесуальної форми. О. М. Перунова зазначає: «Процесуальна форма – це зовнішнє вираження кожної цивільної справи, яка розглядається судом з застосуванням свого тільки йому притаманному змісту з застосуванням законодавства та внутрішнім судженням суду» [175, с. 213]. Науковиця прямо говорить, що процесуальна форма є певною гарантією українського процесуального законодавства, яка пов'язана з юридичною технікою оформлення, прийняття, ведення та винесення судового рішення, як основного процесуального акта-документа [175, с. 213]. Стабільність процесуальної форми, на думку О. М. Перунової, забезпечується форматом послідовності розгляду справи, суворим дотриманням законодавчої бази України, юридичним обґрунтуванням з боку учасників процесуальної справи, кваліфікованим оформленням, укладенням цивільно-процесуальних актів-документів, фіксуванням судового процесу за допомогою технічних засобів [175, с. 216].

О. С. Захарова прийшла до висновку, що у будь-якому процесі процесуальна форма виступає основою систематизації діяльності. Вона покликана забезпечити порядок руху з визначенням прав і обов'язків суб'єктів права [66, с. 132]. Науковиця стверджує, що за допомогою процесуальної форми реалізуються намічені завдання як кінцеві, так і на окремому етапі знаходження справи; за допомогою процесуальної форми визначається суб'єктний склад правовідносин з певним обсягом прав та обов'язків, процесуальні провадження і процесуальні стадії, строки й терміни здійснення окремих процесуальних дій, визначаються процесуальні гарантії, які забезпечуватимуть процесуальний режим [66, с. 132].

Засновуючись на викладеному констатуємо слушність віднесення процесуальної форми до елементу процесуальних гарантій.

Отже, і процесуальна форма, і правові засоби, і правовий інструментарій, і правові явища, і правові способи є безпосередніми передумовами виникнення правових можливостей, якими може бути «оточений» суб'єкт цивільних процесуальних відносин.

Повертаючись до запропонованого нами визначення процесуальних гарантій прав учасників справи вважаємо за необхідне, в контексті питання внутрішньої структури таких гарантій, додатково розтлумачити ключовий аспект. Під використанням нами формулюванням «правові можливості» мається на увазі не просто наявність юридичного дозволу на вчинення діяння, а і такий стан суб'єкта (учасника правовідносин) та оточуючого середовища, який забезпечує здійсненність суб'єктивного права конкретної особи. Таким чином у правових можливостей проглядаються такі компоненти, сприймати які варто в широкому сенсі:

юридичний дозвіл;

суб'єкт (учасник) цивільних процесуальних правовідносин, а точніше його стан: характеристики свідомості, зокрема і правосвідомості, обізнаність (освіченість), моральні і ділові якості, наявність обмежень щодо пересування, доступ до технічних засобів процесуальної комунікації тощо;

стан оточуючого середовища: придатність матеріальної бази суду до відправлення правосуддя за встановленими правилами; стан інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин; стан законодавства на предмет адекватності реаліям тощо.

Перший компонент – юридичний дозвіл як раз і являють собою в комплексі процесуальна форма, правові засоби, правовий інструментарій, правові явища, правові способи. Про них ми вже згадали вище.

В даному контексті оточуюче середовище слід розуміти як комплекс об'єктивно існуючих обставин, в тому числі технічного характеру, за яких

суб'єкт провадить свою процесуальну діяльність як учасник цивільних процесуальних правовідносин.

Складається так, що у судочинстві сучасності питання технічного характеру стають все більш суттєвими. Наприклад, стабільність функціонування електронної інформаційно-телекомунікаційної системи прямо впливає на можливість своєчасно та у встановленому порядку вчинити певну процесуальну дію (подати заяву, клопотання). Від наявності електропостачання у приміщенні суду прямо залежить можливість проведення судового засідання. Наявність інтернет зв'язку визначає здатність проводити судові засідання у режимі відео конференції. Наведений короткий перелік прикладів ілюструє наскільки прямо і безпосередньо технічні питання здатні вплинути на швидкість та якість судового розгляду, а отже і на права учасників справи.

Під станом інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, в даному контексті, мається на увазі їх загальна налаштованість щодо предмету спору, ступінь готовності протидіяти планам протилежної сторони, наявність відповідних ресурсів, можливість залучення кваліфікованих фахівців в галузі правової допомоги тощо.

Суть питання відповідності законодавства реальному стану розвитку як суспільних відносин, так і технічних можливостей, наукових досягнень полягає, зокрема, в тому чи здатне воно своєчасно наділити ознакою законності об'єктивно наявні способи фіксації певних подій та обставин, які можуть мати значення для встановлення істини в ході відправлення правосуддя. Або ж, як інший приклад, відповідність встановлених законом процесуальних строків для вчинення певної дії реальній ситуації, з урахуванням наявності об'єктивних ускладнень (бойові дії, відсутність зв'язку, не функціонування поштових служб тощо). Звичайно, що окреслені питання можуть бути вирішені за допомогою суддівського розсуду. Однак, в той же час саме це і відкриває шлях можливому зловживанню і свавіллю, проти чого, власне, і мають бути скеровані процесуальні гарантії. Відповідно

вони, як правові можливості, своїм існуванням мають максимально звужувати простір як для ймовірних зловживань так і загалом для можливого свавілля.

Щодо стану суб'єкта (учасника) цивільних процесуальних правовідносин спершу зазначимо, що саме суб'єкти правовідносин є джерелом процесуальної активності. Відповідно, завдяки їм, а точніше активності, що ними продукуються, правові можливості виходять із стану потенційної наявності і набувають ознак реальності. Іншими словами правовий інструментарій є кому застосовувати, ініціюючи у такий спосіб реакцію у відповідь з боку інших суб'єктів, провокуючи цим волюву свідому взаємодію таких суб'єктів між собою з метою реалізації прав та обов'язків кожного з них.

Основним визначальним показником стану учасника цивільних процесуальних правовідносин слід визнавати характеристики його правосвідомості. Погоджуючись з М. Логвиненком зазначимо, що основою правосвідомості є емоції, концепції, почуття, настрої індивіда, що відображають особливості ставлення людини до норм бажаного або загальноприйнятого права; відображення цінностей, установок, мотивів до дотримання норм правової поведінки; їх намірів до інститутів або суб'єктів права [138, с. 284]. Як можна побачити, стан правосвідомості конкретного суб'єкта правовідносин перебуває у безпосередній залежності від множини суб'єктивних факторів. Їх формування відбувається у більшій мірі внаслідок правового виховання особистості. Таким чином, саме виховання здійснює максимальний вплив на формування внутрішніх установок особи, всіх явищ, які вважаються основою правосвідомості.

Учасником цивільних процесуальних правовідносин може стати тільки дієздатна особа, а отже особа з уже сформованим уявленням та ставленням до певних явищ, в тому числі щодо права. Модель поведінки такої особи, як учасника правовідносин, у цьому відношенні заздалегідь визначена її вихованням. Поведінковий елемент правосвідомості синтезує в собі

раціональні й емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів [247, с. 260].

На підставі викладеного приходимо до висновку, що дієвість та ефективність процесуальних гарантій не в останню чергу залежить від неюридичних факторів. Проблематика дієвості процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві перебуває не тільки і не стільки у площині якості правових засобів, способів та інструментарію. Ключове значення має розуміння природи вад та недоліків державних інституцій, зокрема інститутів системи правосуддя, а також підвищення морально-правових стандартів у суспільстві [78, с. 646].

За ідеального варіанту кожен суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин має демонструвати правомірну поведінку під час судового провадження. Аби дотримуватися правової поведінки людина повинна визнавати відповідні правові цінності та мати внутрішні мотиви для дотримання певних правових норм [138, с. 284]. Разом з тим, обґрунтованим зауваженням видається і те, що норми права також мають бути відповідними суспільним потребам, інтересам та визначатися динамікою розвитку сучасного суспільства [138, с. 284].

До елементів правової поведінки, які пов'язуються з об'єктами й засобами правового регулювання слід віднести відповідні мотиви й правові настанови, за допомогою яких можна чинити вплив на поведінку людей. Ці компоненти є складовими правової свідомості, і саме від належного рівня їх сформованості залежить модель поведінки суб'єкта правових відносин: буде вона правомірною чи протиправною; чи буде він в змозі реалізувати своє право відповідно до свого призначення або всупереч йому; визначатиметься його мета: він зашкодить іншим учасникам суспільних відносин або його дії будуть соціально корисними [138, с. 285].

Так склалось, що людська свідомість піддається впливу будь-яких явищ реальності, в тому числі і негативних. Останні призводять виключно до негативного результату, створюючи деструктивний ефект [292, с. 12].

Інформаційний вплив негативних явищ правової реальності на правосвідомість особи, особливо у поєднанні з негативним особистим правовим досвідом людини, виконує деструктивну (антивиховну) функцію у сфері її правосвідомості та об'єктивно не може й не сприяє формуванню у неї фактичного, а не абстрактно-теоретичного розуміння цінності права як соціального інституту [292, с. 12].

Природно, що деформована внаслідок дії негативних факторів правосвідомість провокує особу до відповідних дій [247, с. 260], змушує людину бути адекватною зовнішнім очікуванням, налаштовує людину (формує відповідний стереотип мислення) на конформістську поведінку, яка не є правомірною (приклад: корупційні діяння), але цілком влаштовує тих, від кого у тій чи іншій ситуації залежить певна людина [292, с. 12].

У складі суб'єктів, що вимушено вступають у взаємодію між собою у конкретній справі, можуть бути особи з різним рівнем правової культури, відмінним станом правосвідомості, різними установками, мотивами процесуальної поведінки. Виходячи з цього, всі вони можуть демонструвати неоднакову правову поведінку: як правомірну так і неправомірну. А це, у свою чергу, матиме безпосередній вплив на ефективність та результати дії закону (правових засобів, інструментарію тощо). При чому статус суб'єкта правовідносин та обсяг його повноважень визначає ступінь його впливу на такий результат.

Загалом поділ суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин на групи здійснюється за ознакою юридичної заінтересованості у результаті вирішення справи. Для таких обов'язкових суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин як позивач і відповідач заінтересованість є як процесуальною так і матеріально-правовою [34, с. 207]. Юридична заінтересованість цих суб'єктів також має місце і у питанні реалізації ухваленого по справі судового рішення.

Для систематизації суб'єктного складу учасників цивільних процесуальних правовідносин можна звернутись до змісту глави 4 розділу I ЦПК України.

За змістом статті 42 ЦПК України учасниками справи у цивільному судочинстві є сторони (позивач, відповідач), треті особи; заявник, боржник, заінтересовані особи, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб [272].

У статті 65 ЦПК України міститься перелік інших учасників судового процесу. До них віднесено: помічника судді, секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста [272].

Кожен з перелічених учасників володіє власною особливою правосуб'єктністю. Набір прав та обов'язків кожного з них відрізняється і така відмінність обумовлена особливостями правового статусу у судовому процесі. Права одних кореспондуються з обов'язками інших.

У юридичній літературі висловлюється думка, що сторони і треті особи у справах позовного провадження, заявники, боржники та заінтересовані особи у справах наказного та окремого провадження перебувають між собою в спірних матеріальних правовідносинах [271, с. 82]. Однак, така ситуація має місце не завжди. Наприклад, особа, яка скориставшись своїм правом на судовий захист, подала до суду позов – в цей же момент набуває статусу позивача, навіть у випадку добросовісної помилки щодо наявності спірних правовідносин між нею та іншою особою. Фактично створюється ситуація, за якої спір породжено внаслідок помилкового уявлення про наявність спірних правовідносин між особою-позивачем та особою-відповідачем. Отже, за таких обставин стороною у справі стає суб'єкт, який не був учасником матеріально-правових відносин, так би мовити допроцесуальних відносин. Постає питання про те, чиє право має бути забезпечено (захищено) у цій ситуації. Виглядає так, що в даному випадку забезпеченню підлягатиме право саме відповідача від необґрунтованих посягань з боку позивача.

Очевидно, що право на справедливий суд в однаковій мірі належить як тому, хто здійснює активний захист шляхом подачі позову, так і тому хто безпідставно (в даному випадку) набув статусу відповідача і вимушено перебуває у позиції пасивного захисту. Однак, захист свого інтересу з пасивної позиції навряд чи буде в достатній мірі ефективним. Захищеність, в даному випадку, залежить від активності суду у вигляді своєчасно прийнятих правильних процесуальних рішень, а також від активності самого відповідача. Останньому необхідно хоча б на мінімальному рівні проявити ініціативу: вчинити свідомі дії спрямовані на взаємодію з судом в першу чергу. Потенційна можливість, створена законодавством, забезпечити власне право та інтерес «запроваджується в дію» в результаті вольової свідомої діяльності суб'єкта процесуальних правовідносин.

Крім суб'єктів, які мають юридичну заінтересованість у результаті вирішення справи, учасниками цивільного процесу є також суб'єкти, які, згідно приписів закону, такої зацікавленості не мають. До цієї групи відносяться всі особи, які допомагають відправляти судочинство. Їх перелік міститься у статті 65 ЦПК України: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Процесуальний статус, обсяг і зміст повноважень зазначених осіб законодавчо унормовано. Відповідно, вони вступають у цивільні процесуальні правовідносини тільки у конкретний момент у певний спосіб та можуть проявляти активність тільки у межах і у формі, що визначені законом. Крім того, деякі з перелічених суб'єктів, за відсутності необхідності, ніколи можуть і не набути статусу учасника цивільних процесуальних правовідносин у конкретній справі. Ця обставина дозволяє визначити з цього кола суб'єктів тих, без яких правосуддя може бути здійснено у відповідних випадках. До таких можна віднести свідка, експерта, експерта з питань права, перекладача, спеціаліста. Їх послуги, у переважній більшості випадків, можуть бути не затребувані і це не позначиться на якості відправлення правосуддя. Отже, перелічених суб'єктів слід віднести до групи

необов'язкових учасників, оскільки їх процесуальна роль, за умови їх допуску до участі у справі, зводиться виключно до здійснення допомоги під час розгляду справи. Такі суб'єкти сприяють особам, які беруть участь у справі, в доказуванні, а суду – у встановленні обставин, що мають значення для справи [271, с. 82].

В цілому очевидним є те, що для реалізації закріпленого у законі правового інструменту, використання правового засобу одним суб'єктам правовідносин необхідно вступати у взаємодію з іншими. Тим самим певний суб'єкт однозначно декларує намір скористатись наявним у нього суб'єктивним правом. Разом з тим і інший суб'єкт правовідносин, для забезпечення дійсної можливості реалізувати суб'єктивне право особи, не повинен залишатись процесуально байдужим до намірів вступити з ним у взаємодію. Закріплені за останнім повноваження, як учасника процесу у цивільній справі, не зможуть самореалізуватись. Цей учасник на першому етапі реалізації своїх повноважень зобов'язаний також вступити у взаємодію з її ініціатором. Надалі вже не ініціатор забезпечує функціонування застосованого (обраного) ним самим правового засобу до певного моменту. Наступні етапи застосування правового інструменту перебувають поза впливом ініціатора і залежать від волі і дій інших учасників правовідносин. Якщо припустити, що на проміжному технічному етапі, відповідальна за нього особа проявить вищий ступінь пасивності і утримається від передбачених для неї законом дій: гарантуюча властивість процесуальної гарантії так і не проявиться. Буде заблокована сама можливість досягти бажаного результату внаслідок реалізації конкретного суб'єктивного права особою.

Так само у ситуації, коли взаємодія учасників цивільних процесуальних правовідносин на проміжному технічному етапі відбулась належним чином і застосування правового інструменту перейшло на наступний етап – етап прийняття процесуального рішення, «гарантія» не спрацює у випадку

пасивності суду. Неприйняття рішення є відсутність дії. Дії, яка фактично має завершити процес реалізації суб'єктивного права.

Суд є відособленим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. В юридичній літературі особливо підкреслюється, що саме суд є обов'язковим та головним суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, оскільки він вирішує спір про право, здійснює захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи інтересів. У зв'язку з цим у цивільних процесуальних правовідносинах взаємні права та обов'язки виникають між судом та іншими учасниками цивільного судочинства окремо за такою схемою: суд – позивач, суд – відповідач, суд – третя особа тощо [271, с. 81]. Якщо уявити ситуацію за якої суд уникатиме взаємодії з рештою учасників цивільних процесуальних правовідносин, то будь яка «гарантія» в таких умовах втратить свою гарантуючу властивість. Без дієвого (діючого) суду наміри щодо застосування правових засобів у цивільному процесі будь-яким іншим учасником позбавлені сенсу.

Юридичний дозвіл, оформлений нормою права, в процесі правореалізації пройшовши через свідомість певного суб'єкта забезпечує перетворення абстрактної норми у конкретну поведінку. Юридичний дозвіл за своєю суттю є обмеженням свободи особи. Встановлення меж поведінки для осіб відбувається без огляду на їх побажання. Суб'єктивні інтереси осіб можуть протирічити інтересам суспільства і держави на певному етапі. Самі ж особи, у переважній більшості випадків, матимуть схильність підсвідомо прагнути до нівелювання та ігнорування встановлених щодо них законом заборон і обмежень. Відповідно, простого закріплення у законі заборонних або обмежуючих приписів недостатньо за забезпечення правопорядку у суспільстві. Заборони і обмеження потребують забезпеченості їх дотримання, так би мовити наявності «запобіжника». Іншими словами, необхідно створити правові можливості, за наявності яких буде унеможливлена реалізація намірів «обійти» заборони і обмеження, використати наявний правовий інструментарій всупереч призначенню права.

Викладене за великим рахунком і в першу чергу стосуються саме суду, оскільки виключно він наділений державно-владними повноваженнями щодо санкціонування застосування примусу. Тільки суд здатен нав'язати свою волю іншим учасникам справи. А отже, в першу чергу саме його, за допомогою процесуальних гарантій, слід лімітувати з метою забезпечення дотримання ним самим права та унеможливлення свавілля.

У науці цивільного процесу одним з варіантів розуміння змісту процесуальних гарантій є той, який передбачає єдність норм права і діяльності суб'єктів по їх реалізації. З нашої точки зору ця думка є цілком слушною. Разом з тим ми вважаємо доречним поглянути на компонент діяльності під іншим кутом.

Нам видається прийнятним, в розрізі даного дослідження, ставити питання про стадійність існування (буття) процесуальних гарантій як таких.

Першою стадією існування процесуальної гарантії, на нашу думку, слід визнати сам факт існування норм права, закріплених ними правових механізмів, інструментів, засобів тощо. Тобто, на даному етапі фіксується виникнення та існування того, що власне і можна використати юридичним шляхом з метою досягнення певного результату та виконання визначених задач. Однак, маючи об'єктивне уявлення про функціонування закону у суспільстві, констатуємо що це тільки частина конструкції. Стовідсоткова готовність правових інструментів до використання за призначенням досягається після появи певного суб'єкта, який здатен надати поштовх до руху всій системі.

Очевидним є те, що без процесуальної активності, вчинення дій рядом суб'єктів, утворені законом правові можливості так і залишаться на рівні потенції. Для отримання результату необхідно перейти до практичного застосування передбаченого законом правового інструментарію. Тобто, має бути хтось, хто здатен привести весь об'єктивно існуючий механізм правового регулювання суспільних відносин в рух.

Саме на другій стадії до закріплених законом правових механізмів, інструментів, засобів долучається процесуально активні суб'єкти цивільних процесуальних відносин. Таким чином діяльність, як елемент процесуальних гарантій, з'являється у їх структурі згодом, на етапі використання за призначенням.

Такий метаморфоз процесуальних гарантій зумовлений, зокрема, середовищем їх існування. Ці гарантії не можуть існувати поза процесом, не можуть бути відірваними від середовища цивільних процесуальних правовідносин. Однак для зручності оперування поняттям «процесуальні гарантії» виправдано обирається скорочений або ж однокомпонентний варіант розуміння процесуальних гарантій, який включає тільки правові механізми, інструменти, засоби тощо. Безпосередньо процесуальний компонент, як діяльність відповідних суб'єктів, залишається «за дужками». Він мається на увазі само собою.

В контексті даного питання доречним буде згадати власне і про зміст цивільних процесуальних правовідносин. М. Й. Штефан обґрунтовано стверджує, що до змісту таких правовідносин входять разом з правами і обов'язками суб'єктів їх поведінка, тобто процесуальні дії, які існують не самі по собі, а є засобом реалізації суб'єктами своєї волі – прав і обов'язків. Від дії суб'єктів залежить виникнення і розвиток самих відносин [289, с. 77]. Деякі науковці виділяють у правовідносинах юридичний зміст і матеріальний. Юридичний зміст – це суб'єктивні права та обов'язки, а матеріальний – реальна поведінка, яку уповноважений може, а правозобов'язаний повинен звершити [269, с. 58-59]. При цьому особливо підкреслюється, що зміст цивільних процесуальних правовідносин є єдиним. Неможливо виключити з нього бодай один з елементів.

На думку М. Й. Штефана цивільні процесуальні правовідносини виступають формою (способом, методом) здійснення його учасниками суб'єктивних прав і обов'язків, а самі права і обов'язки ніяк не можуть бути формою правовідносин [289, с. 77]. Цивільні процесуальні правовідносини

виникають, змінюються і припиняються в цивільному судочинстві по справі, яке і є їх єдиною процесуальною формою [289, с. 78].

Засновуючись на викладеному, логічною і правильною видається думка про те, що середовищем існування процесуальних гарантій прав учасників справи є саме цивільні процесуальні відносини. Поза межами взаємодії суб'єктів таких правовідносин процесуальні гарантії, за великим рахунком, позбавляються сенсу свого існування. Вони, як правові можливості, набувають ознак реальності тільки в процесі і внаслідок діяльності визначених суб'єктів. З виникненням у особи наміру застосувати той чи інший правовий інструмент з'являється і внутрішній поштовх до дії – процесуальної дії, яка заздалегідь визначена законодавцем з метою упорядкування правовідносин.

Причиною виникнення цивільних процесуальних правовідносин є, зазвичай, конфлікт, як реальний так і уявний, між учасниками відносин іншого змісту, як правило матеріального характеру. Конфлікт, що виник у період існування допроцесуальних правовідносин, переходить і у відносини процесуальні. Він, по суті, стає їх ядром. У зв'язку з цим конфліктність зазвичай стає однією з ознак правовідносин, що складаються в ході судового провадження.

Конфлікт же за визначенням не може бути пасивним. Це завжди боротьба і протидія з метою досягнення бажаного результату, який до речі, з течінням самого конфлікту може зазнавати корекції внаслідок зміни середовища, появи нових обставин, можливостей тощо. Процесуальні дії учасника справи, як засіб реалізації ним своєї волі, спрямовані на якомога скоріше вирішення конфлікту, на стадії судового провадження провокують виникнення, розвиток, припинення цивільних процесуальних відносин.

Отже, підсумовуючи викладене вище є підстави стверджувати, що найбільш логічним і повним видається двокомпонентний варіант внутрішньої структури процесуальних гарантій прав учасників справи, а саме: законодавство, а точніше наявні закріплені ним правові інструменти

(статичний компонент) та технологічна (процесуальна) діяльність по їх застосуванню (динамічний компонент).

У свою чергу статичний компонент являє собою множину процесуальної форми, правових засобів, правового інструментарію, правових явищ, правових способів, принципів права тощо. Все перелічене характеризується відносною стабільністю і незмінюваністю упродовж конкретного судового провадження.

Динамічний компонент процесуальних гарантій – це діяння суб'єктів цивільних процесуальних відносин. Вони можуть бути як у формі процесуальної діяльності так і бездіяльності. За певних обставин такі діяння можуть впливати на правосуб'єктність учасників правовідносин, призводити до зміни їх становища у справі, зокрема, в плані його погіршення, наприклад через застосування заходів примусу або ж покладення інших додаткових обов'язків.

Одночасно підкреслимо, що описаний варіант внутрішньої будови процесуальних гарантій не є універсальним, оскільки є характерним тільки для однієї зі стадій їх існування (буття). Таку внутрішню будову має процесуальна гарантія, так би мовити, в активному стані.

Як і велика кількість інших явищ, процесуальні гарантії можуть перебувати в різних станах готовності до застосування. Для зручності можна їх диференціювати так: активний і пасивний або ж потенційний і функціональний. В даному випадку термінологія не має принципового значення. Обрання термінів в даному аспекті – питання авторського смаку. Критеріями диференціації станів, на нашу думку, має бути наявність, готовність до застосування, функціонування (робочий стан або безпосереднє застосування).

Вважаємо доречним вчинити ще одне важливе застереження. Враховуючи певну відносність інституту процесуальних гарантій взагалі, видається прийнятним допускати відносність і щодо позначення елементів їх внутрішньої структури. Величезна кількість поглядів на те, що в принципі

можна вважати процесуальними гарантіям породжує незліченну множину явищ, які мають потенційну можливість потрапити до цієї категорії. Відповідно, різновиди способу дії таких явищ, як гарантій, будуть різноманітними, а їх внутрішня структура також може передбачати різні варіанти. Серед іншого, ці обставини також сприяли поширенню у дослідженнях та юридичній літературі скороченого або ж однокомпонентного варіанту розуміння процесуальних гарантій, який передбачає винесення «за дужки» процесуальної складової. Ми ж спробували виділити обов'язкові складові елементи внутрішньої структури процесуальних гарантій, які будуть присутні у будь-яких з них.

2.2 Особливості механізму функціонування процесуальних гарантій прав учасників справи.

Результат, що полягає у досягненні мети і вирішенні певної задачі, є нічим іншим як проявом гарантуючої властивості явища, інструменту, засобу, форми тощо. Вище у цій роботі ми вже поверхнево торкалися питання гарантуючої властивості під час визначення сутності та змісту процесуальних гарантій прав учасників справи та зазначили, що щось, що розцінюється як гарантія має бути неодмінно наділене такою властивістю.

У свою чергу під гарантуючою властивістю у контексті теми даного дослідження розуміється щось, що передбачено законом і таким чином здатне створювати правові можливості для задоволення законного інтересу певного суб'єкту. При цьому акцент тут саме на створенні можливостей. Питання їх використання – питання іншого порядку, яке напряду пов'язано з волею особи.

Механізм функціонування процесуальних гарантій розкривається на другій стадії буття таких гарантій: стані безпосереднього застосування. Для цієї стадії, як вже зазначалось раніше, характерна двокомпонентна внутрішня

структура цього явища. У наявності як статичний так і динамічний компоненти.

У розрізі питання механізму функціонування орієнтиром для дослідження слід обрати саме статичний компонент, тобто правові явища, інструментарій, процесуальна форма тощо. Ми зробимо спробу з'ясування формату і способу прояву їх гарантуючої властивості та відслідкувати певні особливості цього процесу в різних площинах.

Враховуючи множинність процесуальних гарантій, неможливість сформулювати їх вичерпний перелік, а також відносність цього інституту як такого, ми не ставимо за мету охопити тут всі можливі варіанти механізму функціонування гарантій. Ми торкнемося найбільш поширених у застосуванні, з нашої точки зору, найбільш значимих за ступенем важливості впливу наслідків їх дії на розвиток цивільних процесуальних правовідносин.

Визначення способу проявлення гарантуючої властивості, а через це і механізму дії процесуальної гарантії, дає можливість класифікувати явища, інструменти, засоби тощо як процесуальні гарантії, а також здійснити внутрішню систематизацію таких гарантій.

В ході даного дослідження ми вже визначили, що головними задачами, на вирішення яких мають бути орієнтовані процесуальні гарантії, є унеможливлення свавілля в ході здійснення судочинства; протидія недобросовісній поведінці учасників справи; забезпечення виконання завдань цивільного судочинства (як можливий та бажаний наслідок з попередніх двох).

Однак, крім цього варто також відмітити, що стадійність цивілістичного процесу передбачає собою наявність додаткових специфічних задач для кожної конкретної стадії розгляду справи. Успішність своєчасність та правильність вирішення таких задач є внеском до досягнення стратегічної мети – виконання завдань судочинства.

Правові можливості, які створює стадійність судового процесу, самі по собі уже можна розглядати як процесуальні гарантії. Їх сенс у наступному:

винесення рішення у справі можливо лише за умови проходження всіх передбачених законом обов'язкових стадій та процедур. Іншими словами, у учасників судової справи, які мають інтерес до результату вирішення спору, відсутня правова можливість отримати рішення суду по суті спору тоді, коли їм заманеться. У такий спосіб створюються передумови для реального використання учасником справи усього арсеналу доступних правових засобів, а отже для забезпечення справедливої процедури.

Спрямованість процесуальних гарантій на виконання окреслених задач визначає спектр варіантів їх вирішення. Воно може бути досягнуто найрізноманітнішими способами. З одного боку це може бути забезпечено шляхом встановлення режиму максимального сприяння правомірній добросовісній поведінці особи. До речі, саме в такому розрізі на перший план виходить питання надійності закону, його якості та стабільності. Останню ж варто розуміти як такий стан закону, коли в ньому адекватно вирішені завдання регулювання суспільних відносин; коли він відповідає стратегії розвитку даної галузі законодавства і коли до закону вносяться зміни, які не порушують загальну стратегію розвитку законодавства [156, с. 77-78].

Важливість згаданих ознак зумовлюється залежністю від них змоги особи без зайвих зусиль правильно визначити «коридор» можливостей, які гарантовано забезпечать відсутність ускладнень у спробах реалізувати передбачені законом права. Це, так би мовити, реалізація правила: «законослухняність заохочується». Все, що вимагається від особи – це чітке розуміння змісту «законослухняності».

Разом з тим варто згадати і про те, що суб'єкт повинен мати як бажання так і реальну можливість дотриматись приписів закону, наприклад: встановлення оптимальних процесуальних строків, визначення доступного порядку і способу вчинення процесуальної дії, передбачуваність поведінки суду, за умови об'єктивної неможливості виконати встановлене правило тощо.

Такі умови створюють для суб'єкта можливість впевнено планувати свою процесуальну діяльність у конкретній справі з огляду на прогнозованість результату вчинення або не вчинення певної дії, тим самим заохочуючи особу до правомірної поведінки.

З іншого боку варіантами функціонування процесуальних гарантій можуть бути встановлення правил для ускладнення ухилення від виконання приписів закону, усунення можливостей зловживань правами, встановлення несприятливих наслідків для порушника законодавства тощо.

Загалом видається прийнятним стверджувати про доречність загального поділу механізмів дії процесуальних гарантій на позитивні і негативні. До першої категорії відносяться всі опції, які забезпечують встановлення режиму максимального сприяння правомірній добросовісній поведінці. До другої групи – всі ті, що передбачають ускладнення протиправної діяльності суб'єкта, встановлення несприятливих наслідків для нього за умови недотримання положень законодавства.

На нашу думку, одним з очевидних варіантів прояву гарантуючої властивості є здатність стимулювати суб'єкт до обрання певної моделі поведінки. Ця превентивна функція полягає в тому, що умови діяльності суб'єкта характеризуються наявністю нормативно визначених правил, які спонукають його до такої поведінки, за якої він не наражається на небезпеку зіштовхнутись із застосуванням санкцій або заходів примусу відносно себе. Іншими словами, відбувається такий вплив на свідомість особи, який здатен сформувати у неї внутрішнє переконання про недопустимість відступу від визначених правил дозволеної поведінки. Головним мотивом такої поведінки при цьому виступатиме саме перспектива уникнення застосування до себе будь-яких санкцій, обмежень, заходів примусу. Серед іншого, у даному випадку проявляється і психологічний аспект гарантуючої властивості, оскільки дія відбувається на свідомість і волю особи. У свідомості людини у такий спосіб формується впевненість у тому, що беззаперечне слідування правовим приписам є запорукою уникнення негативних для себе наслідків

або ж навіть отримання заохочень та переваг. При цьому, іншим «полюсом» у даному контексті буде наявність усвідомлення реальної можливості настання юридичної відповідальності у випадку виходу за межі дозволеного.

Таким чином дія процесуальної гарантії, в даному випадку, полягатиме у забезпеченні щирого прагнення учасника справи моделювати свою поведінку в межах установлених законом правил, свідомо реалізуючи свої права відповідно до їх призначення та з тією метою, з якою вони надані.

Загалом, дискутуючи про поведінку людини як елемент правової реальності, слід постійно мати на увазі, що така поведінка неодмінно і в першу чергу підкорюється психологічним законам. Через це, нормативне регулювання процесуальної поведінки особи не може відбуватись у відриві від уже відомих науці психологічних особливостей людської природи. Науковцями відмічається, що правова поведінка має психологічні передумови, тобто численні індивідуальні фактори й обставини, які створюють як можливість її саморегуляції, так і можливість впливу на неї інших осіб або правових засобів [254, с. 10].

Торкаючись глибше психологічного аспекту гарантуючої властивості підкреслимо очевидне: саме по собі знання закону не гарантує дотримання особою його приписів. Обрання людиною одного з двох можливих варіантів поведінки: дотримання приписів законодавства або ж ігнорування їх, відбувається внаслідок наявності певного мотиву, мети. Якщо вести мову про цивілістичний процес, як середовище для правовідносин, варто зауважити, що тут основним мотиватором поведінки учасника правовідносин є прагнення особи отримати доступ, в тій чи іншій мірі, до певного блага. Іншими словами, суб'єкт правовідносин спонукає до процесуальної діяльності бажання задовольнити власний інтерес, при чому він не завжди може бути законним. Особливістю ж останнього є те, що він не є просто інтересом, категорією психологічною або соціологічною, це гарантований державою юридичний дозвіл, що виражається у прагненні суб'єкта користуватись певним соціальним благом [254, с. 11].

Крім уже згаданого прагнення особи задовольнити власний інтерес, мотивами тієї чи іншої поведінки можуть бути також і інші численні фактори. Зачасту такі фактори є суб'єктивними. Однак, за своєю природою вони є результатом зовнішнього впливу на свідомість конкретної особи. Як відомо, вплив на людську свідомість здійснюють як позитивні так і негативні явища. Вплив саме негативних явищ (фактів) правової дійсності на правосвідомість людей призводить до її деформації, розвитку масового правового нігілізму [292, с. 12].

У загальних рисах у науці під правосвідомістю розуміються певні знання, оцінні думки та настанови, завдяки яким можна визначити ставлення суб'єктів соціальних відносин до дотримання правових норм, а також чинного законодавства; це система цінностей особистості, її мотивів до дотримання правової поведінки; це здатність застосовувати набуті знання у практичних діях; це здатність до саморегуляції власної поведінки, яка має юридичну значущість [138, с. 284]. У правосвідомості є своя точка зору на дійсність, особлива мова, система понять і категорій, специфічні критерії та способи оцінювання, цілі й засоби їх здійснення [247, с. 259].

Природно, що деформована внаслідок дії негативних факторів правосвідомість провокує особу до відповідних дій. Правова поведінка є вольовою стороною правосвідомості, за допомогою якої здійснюється процес перенесення правових норм, що містяться в нормативно-правових актах та інших джерелах права, у реальну правову поведінку; регулюється правовими нормами, вираженими в нормативних приписах законодавчих і підзаконних актів, які або прямо описують умови й ознаки правових вчинків, або передбачають будь-які заходи моделювання правової поведінки [247, с. 260].

Отже, правова поведінка особистості визначається такими факторами як наявність чинних правових норм, правосвідомість, психологічні особливості індивіда, вплив зовнішньої ситуації [254, с. 11].

Перш ніж правова поведінка зовні виразиться у вигляді правового вчинку, повинна виникнути правова настанова, мотив правової поведінки в правосвідомості суб'єкта [247, с. 260].

З викладеного випливає, що задля досягнення позитивного результату у свідомості осіб мають переважати позитивні мотиви. Відповідно, стимулюючи їх появу автоматично вдається простимулювати і позитивну правову поведінку, тобто правомірну поведінку.

Слід зазначити, що загалом у сфері дії права стимулюванню підлягає лише правомірна поведінка особи. Природа стимулу впливає на метод його дії. Правовим стимулам не притаманні категоричні прийоми, бо в них закладені прохання, побажання, запропоновані під час вчинення тієї чи іншої поведінки. Це не тиск, а намагання спрямувати у необхідне для держави русло інтереси суб'єкта, використання багаточисленних інтересів суб'єктів на благо інтересів суспільних за допомогою зацікавленості [88, с. 7].

Отже, постає питання про те як забезпечити неможливість виходу особою, у прагненні задовольнити свої інтереси, за межі того самого закону та не допустити посягань на права та законні інтереси інших осіб. Законний інтерес як юридичний дозвіл очевидно характеризується обмеженістю. Поклавши це в основу подальших міркувань відмічаємо необхідність наявності інструментарію, засобів для забезпечення обмеженості можливостей особи щодо реалізації прав та задоволення інтересів.

Первісне право будь-якої особи на судовий захист реалізовується шляхом подання позовної заяви. Форма та зміст такої заяви чітко визначені законом (ст. 175 ЦПК). Наявність законодавчо закріплених вимог щодо критеріїв, яким має відповідати позовна заява, є нічим іншим як процесуальною гарантією, що унеможливорює свавільний підхід та невпорядкований режим реалізації права на судовий захист певною особою, оскільки таким чином забезпечується право на судовий захист потенційного відповідача від необґрунтованих вимог до нього. При першому наближенні може здатись, що цей конкретний приклад процесуальної гарантії не

відповідає наведеному нами визначенню таких гарантій, оскільки тут відсутній елемент «вольової свідомої взаємодії осіб між собою та з судом». І справді, у даній ситуації процесуальні гарантії, закріплені ст. 175 ЦПК, по суті спрямовані на забезпечення прав та інтересів особи, яка ніякої процесуальної активності не проявила. Вона навіть не обізнана про факт ініціювання судової справи проти неї. Маємо зазначити, що у даному випадку спостерігається «побічна дія» процесуальної гарантії, яка проявляється у здатності припису закону забезпечити права та інтереси особи, яка не має жодного статусу у судовій справі, не є її учасником.

Разом з тим глибший аналіз вищевикладеного спонукає нас відмітити також і наявність іншого вектору спрямованості процесуальної гарантії. Крім того, що їй вдається впливати на права та інтереси особи, не залученої до справи, гарантія також, в першу чергу, створює передумови для упорядкованості процедури ініціювання захисту права особи-позивача та прогнозованості результату спроби реалізувати право на судовий захист. Прогнозованість, у даному випадку, полягає у неминучому настанні негативних наслідків невідповідності позовної заяви встановленим вимогам і навпаки: достеменно відомі наслідки дотримання відповідних вимог закону.

Іншими словами, наведена гарантія спонукає позивача до неухильного дотримання вимог закону внаслідок чого, а також внаслідок власних вольових свідомих дій, йому вдається безперешкодно реалізувати своє право на судовий захист. Це з одного боку, з іншого – ця ж сама гарантія унеможлиблює свавілля, яке може бути скеровано проти прав та інтересів потенційного відповідача. При цьому суб'єктом свавільної поведінки може бути як сам позивач так і суд.

Відмітимо, механізми дії процесуальних гарантій, суть яких зводиться до спонукання і стримування є класичними, найбільш поширеними та очевидними.

Разом з тим існують варіанти, за яких відбувається прихований прояв гарантуючої властивості. Така особливість характерна, зокрема, для

принципів цивільного судочинства. Вони, як універсальні імперативні ідейні орієнтири, що мають беззаперечне пріоритетне значення для формування нормативних правил для галузі права, мають всепроникаючу властивість. Норми галузі цивільного процесуального права «вбираючи» в себе задекларовану ідею, перетворюють принципи судочинства на невидиму складову цих норм права. Зазначена невидима складова своєю присутністю у конкретному положенні закону здатна забезпечити прихований вплив як на процесуальну поведінку тих, хто це положення закону застосовує на практиці [72, с. 542], так і тих, хто в силу наданих повноважень, працює над удосконаленням законодавства, здійснюючи законопроектну діяльність.

Однак при цьому сам по собі окремо взятий принцип цивільного судочинства не володіє достатнім потенціалом для здійснення повноцінної регуляції процесуальних суспільних відносин, він не є самостійною нормою права. Це, так би мовити, загальне абстрактне правило для побудови інших правил, уже конкретизованих і максимально пристосованих для повсякденного практичного застосування [72, с. 542].

Існує думка, висловлена Н. В. Чернишовою, згідно якої значення принципів судочинства полягає у тому, що вони забезпечують однакове розуміння і застосування законів та спонукають суддю при здійсненні правосуддя до неухильного дотримання вимог закону [279, с. 11]. Погоджуючись з такою думкою, одночасно констатуємо очевидну наявність у принципів судочинства гарантуючої властивості, яка, проте, проявляється не так очевидно як у інших явищ та засобів.

Справа в тому, що існує два способи матеріалізації принципів у праві: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення) [96, с. 43]. З першим варіантом все зрозуміло: текстуальне закріплення у законі певного принципу означає встановлення очевидної вказівки-орієнтира, зміст якої зазвичай є однозначним і зрозумілим учасникам правовідносин. Натомість варіант змістовного закріплення

принципу є не таким однозначним. Спершу треба відмітити наявність варіативності тлумачення такого принципу. В залежності від особливостей правосвідомості конкретної особи, змістовний аналіз певної правової норми або їх сукупності може взагалі не привести до розпізнання у них принципу. На думку особи він може абсолютно не проглядатись. Або ж може мати місце інша ситуація, за якої різні особи в одній і тій самій нормі вбачатимуть різні принципи, спостерігатимуться відмінності у їх змістовному розумінні та тлумаченні. Однак, при цьому об'єктивна істина полягатиме у тому, що за задумом законодавця у конкретній правовій нормі реалізовано змістовне закріплення певного принципу і оскільки він є об'єктивно присутнім – він діятиме незалежно від факту усвідомлення цього учасниками процесуальних правовідносин. Такий формат функціонування принципу судочинства, як процесуальної гарантії, є підстави вважати прихованим, принаймні для якоїсь частини учасників правовідносин.

Змістовно закріплені принципи, тобто виведені зі змісту норм права є більш абстрактними [96, с. 43]. З одного боку за їх допомогою можна врегульовувати найбільш загальні суспільні відносини [96, с. 43], а з іншого боку надмірна абстрактність може «розчинити» такий принцип в тексті закону, сприйняття та ідентифікація його буде ускладненою, а можливо і взагалі неможливою. Але це вже питання іншого порядку. Питання майстерності законодавця, досконалості юридичної техніки.

М. Й. Штефан стверджує, що загалом принципи сприяють правильному пізнанню і застосуванню норм цивільного процесуального права, виступають основою для законодавчої практики, для підготовки, розроблення і прийняття відповідних їм за змістом правових норм і їх удосконалення [289, с. 26].

Уже згадана вище Н. В. Чернишова справедливо зауважує, що тільки реалізація всіх принципів у їх сукупності, у взаємозв'язку сприятиме у виконанні завдань судочинства [279, с. 11].

Повністю погоджуючись з останнім висловом, в контексті наведених думок звернемося до змісту сучасної редакції ч. 3 ст. 2 ЦПК України, де

законодавцем закріплено основні принципи цивільного судочинства. Їх дванадцять та одразу кидається в очі відсутність серед них принципу справедливості.

На нашу думку, ситуація, за якої в якості процесуальної гарантії принципового рівня відсутня справедливість є неприпустимою. Це не логічно та послаблює як процесуальну гарантію систему принципів цивільного судочинства. По суті у ЦПК України на сьогоднішній день відсутній один з ключових орієнтирів для судочинства. Більше того, така ситуація має місце у всіх вітчизняних цивілістичних процесах. Справедливість – це пріоритет для судочинства. Це аксіомічне правило є основою для процесуального законодавства в першу чергу.

Положення Цивільного кодексу України, як норми матеріального права, на підставі яких суд вирішує спори у цивільних справах, ґрунтуються на засадах справедливості (п. 6 ч.1 ст. 3 ЦК України). Процесуальний закон, який унормовує завершальну стадію судового провадження – виконавче провадження, визначає однією із засад цього провадження справедливість (п. 5 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження»). Це принципово правильно, оскільки справедливістю, у буквальному сенсі, мають бути «пронизані» усе законодавство та процесуальна діяльність широкого кола осіб, зокрема і в першу чергу тих, що діють від імені держави.

У науковому середовищі існують думки про те, що справедливість є одним з невід’ємних елементів принципу верховенства права. Зокрема, у авторефераті дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. Б. Прокопенко вказує на те, що справедливість є базовим елементом концепції верховенства права [205, с. 12].

Дослідник слушно зауважує, що однією зі сфер практичного втілення справедливості є практика правозастосування; все процесуальне законодавство спрямоване на вирішення проблеми формальної справедливості [205, с. 11]. Він також підкреслює: «справедливість визнана принципом правосуддя, засадничим елементом будь-якої діяльності суду з

розгляду й вирішення юридично значущих справ; справедливість виступає метою і завданням процесуального законодавства, пронизуючи формулювання усіх його інститутів; справедливість розглядається необхідним елементом змісту судового рішення, в якому відображається результат діяльності суду із захисту й відновлення порушеного або оспорюваного права, захисту інтересів суспільства від незаконних посягань; справедливість є важливим критерієм оцінки ефективності й легітимності в діяльності судової влади» [205, с. 12].

С. В. Потапенко свого часу відмічав, що до недавнього часу практика викладення принципів того чи іншого виду процесу у процесуальному законодавстві у вигляді окремих статей залишалась непоширеною [188, с. 404-405]. Як приклад автор наводив діючу на той час редакцію Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 року, де принципи цивільного процесу лише логічно виводились з його положень і в окремій статті чітко не визначались [188, с. 405].

На сьогоднішній день у чинній редакції ЦПК України чітко зафіксовано принцип верховенства права (ч. 3 ст. 2 ЦПК України). На перший погляд, з урахуванням наведеного вище концептуального розуміння цього явища, принцип справедливості не потребує окремого «місця» в системі принципів цивільного судочинства через те, що такий принцип є одним з елементів верховенства права. Іншими словами, може мати місце думка, згідно якої принцип справедливості і так присутній у системі принципів цивільного судочинства, будучи складовим елементом іншого, чітко зафіксованого, принципу. Однак, такий варіант закріплення ключового принципу змістовно, а не текстуально у значному ступені підвищує його абстрактність. При цьому, як уже зазначалось вище, надмірна абстрактність може не виправдано «розчинити» один з основоположних принципів судочинства в тексті закону. А це, у свою чергу, ускладнить його сприйняття та ідентифікацію.

Ми ж виходимо з того, що зайве та необґрунтоване ускладнення розуміння законодавства є шкідливим та може створити ризик виникнення труднощів під час його практичного застосування. До того ж, слід мати на увазі відсутність до цього часу одностайності у правовому середовищі щодо змістовного наповнення, розуміння верховенства права як явища. Як слушно свого часу зауважив Ю. С. Шемшученко: «Істотною вадою у дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної й містифікованої ідеї» [195, с. 6]. Прогалини у знанні про верховенство права, відсутність однозначного та взаємоузгодженого тлумачення цього явища породжують сумніви у доцільності його використання як сталого орієнтиру для ідентифікації принципів судочинства. Ймовірність принципової зміни розуміння концепції верховенства права внаслідок появи результатів нових наукових досліджень або що може створити ризик втрати ним (верховенством права) такого елемента як справедливість. Подібного ризику можна і необхідно уникнути мінімальними зусиллями.

В цьому контексті не зайвим буде навести думку О. Ю. Соп'яненко, яка досліджуючи верховенство права в цивільному судочинстві у 2022 році, підкреслювала помилковість концептуального підходу законодавця до визначення системи принципів цивільного судочинства, мотивуючи це закріпленням верховенства права серед основних засад цивільного судочинства [239, с. 8]. На думку дослідниці, розгляд верховенства права за рамками принципів веде не лише до точного виявлення сутності та взаємозв'язків заявлених принципів, а й до осмислення його ролі та місця в контексті формування належних судових процедур [239, с. 8].

У зв'язку з цим видається прийнятним ставити питання про виокремлення принципу справедливості та надання йому самостійного повноцінного «місця» в системі принципів цивільного судочинства, доповнивши відповідним пунктом ч. 3 ст. 2 ЦПК України.

Такий крок не може зашкодити якості закону, не спровокує плутанину та не спричинить будь яких негативних наслідків в принципі. Натомість можна обґрунтовано розраховувати, що виокремлення справедливості в самостійний принцип загалом покращить ефективність функціонування принципів цивільного судочинства як цілісної системи, а отже виникнуть підстави очікувати підсилення цього конкретного виду процесуальних гарантій.

Крім того, система принципів цивільного судочинства, доповнена справедливістю може стати більш придатною для практичної реалізації уже згаданої правильної думки Н. В. Чернишової щодо передумов настання позитивних наслідків у вигляді виконання завдань судочинства: «реалізація всіх принципів у їх сукупності, у взаємозв'язку сприятиме у виконанні завдань судочинства» [279, с. 11].

В ході розкриття питання механізму дії процесуальних гарантій заслуговує на особливу увагу така процесуальна гарантія як забезпечення позову. Як відомо, забезпечення позову – це система правил, що забезпечують можливість вжиття судом заходів у випадках, встановлених законом, спрямованих на виконання майнових чи інших вимог позивача до відповідача [331, с. 12]. Ефект від дії такої гарантії полягає у обмеженні матеріально-правового становища особи внаслідок застосування заходів, передбачених ст. 150 ЦПК України. Забезпечення позову під час судового розгляду створює додаткові гарантії виконання рішення суду і тим самим захищає право позивача на виконання рішення суду, якщо воно є позитивним для позивача [331, с. 13]. З огляду на це не виглядає перебільшенням твердження, що інститут забезпечення позову має особливе значення для досягнення цілей цивільного судочинства [331, с. 13].

Виглядає так, що найбільш поширеними заходами, які застосовується судом на практиці з метою забезпечення позову, є накладення арешту на майно або інші активи особи та заборона вчиняти певні дії. Вирішуючи питання про застосування заходів забезпечення позову суд постановляє

ухвалу (ч. 7 ст. 153 ЦПК України), яка у свою чергу, в силу положень ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження», є виконавчим документом. Відповідно, ухвала суду про застосування процесуальної гарантії у вигляді забезпечення позову підлягає виконанню у примусовому порядку.

Отже, має місце ситуація коли механізм дії процесуальної гарантії вже полягає не у спонуканні особи до прояву законослухняності і стримуванні її від посягань на права інших осіб та порушенні норм права. Дія процесуальної гарантії у даному випадку очевидно передбачає застосування примусу. Державно-владний вплив на матеріально-правовий статус особи, що полягає у примусовому обмеженні можливостей останньої вільно розпоряджатись власними активами є очевидним та неминучим. Накласти арешт на майно у добровільному порядку неможливо. Процесуальний порядок застосування такого заходу не передбачає обов'язкову участь особи, активи якої підлягають арешту. Це саме той варіант коли мова не йде про загрозу примусу, як превентивний захід для дисциплінування учасника цивільно-процесуальних відносин. Має місце заперечення волі підвладної особи і зовнішній вплив на її поведінку [254, с. 14]. У ситуації із застосуванням заходів забезпечення позову такі заперечення і вплив на поведінку особи здійснюється з боку держави, в особі спеціально уповноважених, наділених владними повноваженнями суб'єктів, а не просто з боку приватної особи-позивача, хоча він і здатен ініціювати застосування таких заходів.

Разом з тим маємо відмітити, що і сама по собі загроза примусу, як механізм дії процесуальної гарантії, може володіти певною дієвістю. Заходи процесуального примусу закріплені у ст. 144 ЦПК України. Такими заходами є: попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасове вилучення доказів для дослідження судом; привід; штраф.

Загроза застосування кожного зі згаданих заходів, тобто загроза примусу, є одним із заходів, який може використовуватись державою, щоб запобігти, зокрема, примусу одного суб'єкта іншим. Потенційний об'єкт примусу, на якого таким чином впливає держава, може уникнути небажаних

для себе наслідків, якщо не буде порушувати права інших осіб, якщо належним чином виконуватиме свої обов'язки [254, с. 14].

Практика показує, що загалом примус, як заперечення волі підвладної особи і зовнішній вплив на її поведінку, може бути як потенційно так і реально застосовано не тільки державою. У приватно-правових відносинах примус у формі насильства може застосовуватись особою, яка немає жодних владних повноважень щодо особи, яку примушує. Такий примус навіть не завжди виявляється пов'язаним з використанням фізичної сили [254, с. 14]. Учасник правовідносин, маючи стабільні та міцні соціальні зв'язки у «поважних» організаціях, може впливати на поведінку суб'єкту, чия діяльність необхідно скоригувати та спрямувати у більш вигідне для такого учасника русло. Бажаний результат може досягатись за допомогою психологічного тиску, залякування, шантажу, створення «спонтанно виникаючих» перепон для реалізації законних інтересів та прав іншої особи. Звичайно, не всі види подібного протиправного впливу можуть бути розпізнані та своєчасно виявлені в ході відправлення правосуддя, однак і арсенал наявних процесуальних механізмів і засобів не обмежується тільки загрозою примусу щодо порушника законодавства. Загальний позитивний ефект у ряді випадків забезпечується системною дією кількох процесуальних гарантій. Очевидно, що наявність у цій «системі» такого компонента як загроза примусу щодо особи, яка має наміри сама спробувати незаконно застосувати примус до інших осіб, призводить до покращення функціональності згаданої «системи».

Таким чином, у загальному є підстави погодитись з думкою про те, що загроза примусу стає мотивом правомірної поведінки [254, с. 14], а отже справляє позитивний вплив на дисципліну учасників судочинства, сприяє виконанню завдань судочинства в цілому.

Розглядаючи варіанти механізму дії процесуальних гарантій вважаємо доречним торкнутись такого їх виду як процесуальні строки. За частотою

застосування вони видаються найбільш поширеними. В першу чергу це обумовлено терміновістю процесуальної форми.

Встановлення часових меж для вчинення певних процесуальних дій, тривалості окремих стадій судового процесу та загального строку розгляду справи в цілому є стабілізуючою функцією. У такий спосіб також забезпечується і часова послідовність судового розгляду. Недотримання або ж порушення встановлених процесуальних строків приводить до порушення темпу руху справи та перешкоджає своєчасності вирішення спору. Отже, ігнорування процесуальних строків може призвести до безпосереднього порушення права на своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи, що відповідно, поставить під загрозу виконання завдань цивільного судочинства загалом. У зв'язку з цим, зокрема, О. С. Захарова стверджує, що дотримання процесуальних строків є гарантією належного здійснення цивільного судочинства [67, с. 145].

За своїми сутнісними ознаками процесуальні строки, по-перше, є проміжками часу і в цьому розумінні їм притаманні такі ознаки, як тривалість, незворотність; по-друге, вони є способом законодавчого виміру об'єктивного перебігу часу, для якого характерним є встановлення початку та закінчення перебігу того чи іншого процесуального строку; по-третє, встановлюючи темпоральний формат здійснення конкретних процесуальних прав та обов'язків сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, у часі, процесуальні строки завжди передбачаються правовою нормою, яка сама по собі не визначає конкретного змісту тих або інших процесуальних правовідносин суду і учасників цивільного судочинства, однак має певний регламентуючий ефект [122, с. 425].

Процесуальний строк також є гарантією своєчасності вчинення визначеної процесуальної дії і таким чином безпосередньо впливає на розвиток цивільних процесуальних відносин. Суть механізму дії такої процесуальної гарантії можна описати так: існування чітких часових меж спонукає учасників процесуальних відносин до дисциплінованості перед

ризиком втрати певного суб'єктивного процесуального права при тому, що розгляд судової справи невинно рухатиметься до завершення в силу вимог інших процесуальних строків. Іншими словами, вплив встановленого строку на вчинення процесуальної дії позбавляє особу права на її вчинення надалі у конкретній судовій справі. Водночас строки тривалості певної стадії судового провадження, так само як і загальний строк розгляду цивільної справи, свій перебіг не зупиняють. Таким чином, перехід до наступної стадії відбудеться у будь-якому випадку, незалежно від бажання учасників справи. Зрештою ж судовий розгляд буде так само завершений тим чи іншим чином незалежно від того, чи усіма процесуальними правами особи встигли скористатись в ході вирішення спору.

Таким чином, процесуальні строки забезпечують правову мотивацію учасникам справи триматись заданого ритму судового процесу та спрямовані на гарантування права на своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи.

Правосуддя не може бути миттєвим. Однак, так само неприйнятним є і надмірна неквапливість у вирішенні спору. Наявність у цивільному процесі інституту процесуальних строків, серед іншого, сприяє забезпеченню розумного балансу між швидкістю та якістю розгляду справи. У такий спосіб проявляється гарантуюча властивість процесуального строку.

В силу припису ч. 1 ст. 259 ЦПК України розгляд цивільної справи завершується винесенням рішення. При чому, за загальним правилом, воно має бути винесено негайно після закінчення судового розгляду.

Встановлення строку для винесення судового рішення, вимог щодо його змісту і форми, порядку набрання ним законної сили, за великим рахунком є фінальними процесуальними гарантіями прав учасників справи в тому сенсі, що саме цим розгляд спору завершується. Зрозуміло, що процесуальний закон передбачає можливість подальшого руху справи, вирішення інших процесуальних питань, однак ці стадії вже є, так би мовити, післярозглядовими. Провадження у справі у апеляційній та касаційній інстанціях законом іменується переглядом. Інші процесуальні питання,

необхідність у вирішенні яких може виникнути, незважаючи на їх важливість для учасників, не можуть вплинути на суть винесеного у справі рішення.

У зв'язку з цим загальний огляд варіантів механізму функціонування процесуальних гарантій ми завершимо саме винесенням рішення судом першої інстанції.

Спершу зазначимо, що у відповідності до ч. 1 ст. 259 ЦПК України судові рішення ухвалюються іменем України. Ця обставина підкреслює державно-владний його характер. Судове рішення – це не просто побажання, а акт волевиявлення держави в особі відповідного органу, який встановлює обов'язки для певних учасників цивільних процесуальних відносин.

Правосуддя, як державна владна діяльність, в силу монопольності може, за певних умов, набути ознак свавілля. Відсутність детальної законодавчої регламентації такої діяльності, зокрема, щодо форми її провадження, рамок щодо повноважень суду тощо, зробила би органи правосуддя всевладними, а відповідно і небезпечними для демократичного суспільно-державного устрою. Ризик такого варіанту розвитку подій не проглядається доти, доки здатні належним чином функціонувати відповідні гарантії демократичних прав осіб.

В контексті регламентації діяльності суду винесення рішення у справі є одним з важливих моментів. Строк його винесення, зміст, форма, порядок ухвалення становлять комплекс процесуальних гарантій права особи на справедливість. Ключові вимоги до рішення суду законодавцем сформульовано у ст. 263 ЦПК України. Згідно вимог цієї статті судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим, а також воно має відповідати завданню цивільного судочинства.

Критерієм законності рішення є ухвалення його судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Обґрунтованим вважається рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і

заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

Потреба в обґрунтуванні прийнятого рішення та відповідність його закону, у широкому розумінні, за великим рахунком унеможлиблює довільну поведінку суду щодо винесення рішення у справі. І хоча, під час інтелектуальної діяльності судді щодо оцінки відповідних обставин справи суддівський розсуд та світоглядні установки свідомості справляють вплив на кінцевий результат, абсолютне свавілля у цьому сенсі унеможлиблюється передбаченою законом необхідністю відшукати і застосувати існуючу правову норму.

Загалом варто відмітити, що питанню обґрунтованості судового рішення приділяється велика увага науковцями-правниками. І. В. Андронов слушно зазначає, що обґрунтованість характеризує доброякісність судового пізнання та його підсумків, відображених у судовому рішенні [9, с. 35]. На його переконання неможливо гарантувати правильність реалізації правозастосовної функції без правильного встановлення обставин, що є предметом судового правозастосування [9, с. 35]. Обґрунтованість так само як і мотивованість судового рішення є запорукою його правосудності [236, с. 208]. Зрозумілість судового рішення та ясність мотивів його прийняття свідчитиме про відсутність в діях суду будь-якого натяку на зловживання своїм особливим статусом органу, що відправляє правосуддя [236, с. 208].

Недостатність інформації не розцінюється як перешкода для ухвалення судом рішення по суті спору. Ретроспективність сприйняття судом інформації щодо обставин справи зумовлює особливу важливість вимоги стосовно обґрунтованості рішення суду, як процесуальної гарантії справедливого судового розгляду, у зв'язку з тим, що своєю владою суд остаточно врегульовує відносини сторін, надаючи правовому регулюванню таких відносин закінченості [11, с. 8]. Він у будь-якому письмовому судовому рішенні повинен проаналізувати та оцінити доречні і важливі

аргументи сторін, бо інакше рішення суду виглядатиме свавільним [113, с. 44].

Сама по собі констатація результату вирішення спору без аргументів та доводів, на підставі яких суд дійшов до того чи іншого висновку, буде свідчити або про некомпетентність суду, або про фактичну відсутність в нього відповідних аргументів чи доводів на підтримку висловленої ним позиції [236, с. 208], або ж навіть більше – породить підозри у прагненні захистити власний інтерес шляхом відмови від досягнення справедливого та неупередженого результату вирішення правового спору [236, с. 207].

Слушним є твердження, що право учасників цивільного процесу бути не лише заслуханим, а й почутим судом гарантовано шляхом закріплення в законі обов'язку суду наводити в мотивувальній частині судового рішення мотиви прийняття або відхилення кожного доводу сторони, вказувати причини незастосування норм законодавства, на які сторони посилалися, викладаючи свої вимоги або заперечення [10, с. 368]. Скерована суду ця процесуальна гарантія створює передумови для належного забезпечення прав сторін у справі. Вона зобов'язує суд приводити зміст винесеного рішення у відповідність до передбачених законом вимог.

Додатковим ефектом прояву гарантуючої властивості вимог щодо змісту судового рішення є створення якісних передумов для можливості його оскарження. Таким чином, вмотивованість судового рішення також стає процесуальною гарантією права на перегляд справи.

Крім того, Європейський суд з прав людини у своєму рішенні наголосив, що лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватися публічний контроль здійснення правосуддя (рішення у справі «Гірвіссарі проти Фінляндії» від 27 вересня 2001 року) [236, с. 210]. У такий спосіб проявляється ще одна грань гарантуючої властивості вимог щодо змісту судового рішення.

На жаль на практиці в окремих випадках, мотивування судового рішення подекуди може зводитися до застосування специфічних

аргументаційних маневрів з метою легітимізувати правові погляди, які захищають певний інтерес, наприклад економічний або політичний, ціною призупинення пошуку справедливого та неупередженого результату вирішення правового спору [236, с. 207]. У вітчизняних реаліях така ситуація є наслідком спотвореного змісту рівності, використання цього принципу всупереч його призначенню та подекуди абсолютистським підходом до змагальності.

Рівність сторін перед судом передбачає рівність їх і у можливостях переконувати суд у правомірності власної позиції. А оскільки у цивільному процесі існує чіткий розподіл тягара доказування між сторонами (ч. 3 ст. 12 ЦПК України), суд, ухвалюючи рішення по суті позовних вимог, має всі підстави виходити з того, чи виконала кожна зі сторін тягар доказування тих фактів, що входять у предмет доказування в справі, таким чином, щоб «перетягнути» внутрішнє переконання суду на власну користь [9, с. 37]. В певних випадках у такий спосіб «маскується» небажання суду переконуватись в тому, що не вигідно.

Подібні до наведеної ситуації є ілюстраціями вже неодноразово згаданої у цій роботі тези про відносність процесуальних гарантій. Абсолютизація одного відкриває шлях до зловживань ним. Пошук необхідного балансу у цьому відношенні є пріоритетом «конструювання» умовно ідеальних процесуальних гарантій.

Наведені нами варіанти механізмів дії процесуальних гарантій є далеко не повним їх переліком. Множинність процесуальних гарантій не дає можливості ґрунтовно згадати тут про усі. Ми намагались окреслити загальне концептуальне розуміння механізмів функціонування гарантій. Кожна конкретна процесуальна гарантія неодмінно вирізнятиметься певною особливістю, а отже, відповідний механізм її дії буде до певної міри унікальним.

Висновки до Розділу 2

Головними компонентами внутрішньої структури процесуальних гарантій можна визначити законодавство, а точніше закріплений у ньому інструментарій та суб'єктів, які здійснюють його застосування на практиці. Утворені законом процесуальна форма, правові засоби, правовий інструментарій, правові явища, правові способи є безпосередніми передумовами виникнення правових можливостей, якими може бути «оточений» суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин.

Процесуальні гарантії не можуть існувати поза процесом. Правові можливості виходять із стану потенційної наявності і набувають ознак реальності завдяки активності, яка продукується учасниками цивільних процесуальних правовідносин. В даному контексті правові можливості утворюються такими компонентами як: юридичний дозвіл; стан суб'єкта (учасника) цивільних процесуальних правовідносин: характеристики свідомості, зокрема і правосвідомості, обізнаність (освіченість), моральні і ділові якості, наявність обмежень щодо пересування, доступ до технічних засобів процесуальної комунікації тощо; стан оточуючого середовища: придатність матеріальної бази суду до відправлення правосуддя за встановленими правилами; стан інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин; стан законодавства на предмет адекватності реаліям тощо.

Факт існування норм права, закріплених ними правових механізмів, інструментів, засобів тощо є першою стадією буття процесуальних гарантій (статичний компонент). Діяльність, як елемент процесуальних гарантій, з'являється в їх структурі на етапі використання за призначенням (друга стадія), коли до закріплених законом правових механізмів, інструментів, засобів долучається процесуально активні суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин (динамічний компонент).

Водночас враховуючи певну відносність інституту процесуальних гарантій, видається прийнятним допускати відносність і щодо позначення

елементів їх внутрішньої структури. Величезна кількість поглядів на те, що в принципі охоплюється інститутом процесуальних гарантій породжує незліченну множину явищ, які мають потенційну можливість потрапити до цієї категорії. Відповідно, різновиди способу дії таких явищ як гарантій будуть різноманітними, а їх внутрішня структура також може передбачати різні варіанти.

Розуміння змісту процесуальних гарантій як єдності норм права і діяльності суб'єктів по їх реалізації дозволяє визначити особливості механізму їх функціонування, які, у свою чергу, обумовлені стадійністю існування (буття) процесуальних гарантій як таких. Він (механізм) розкривається на другій стадії буття таких гарантій, тобто під час безпосереднього застосування. Видається прийнятним стверджувати про доречність загального поділу механізмів функціонування процесуальних гарантій на ті, які забезпечують встановлення режиму максимального сприяння правомірній добросовісній поведінці та ті, що передбачають ускладнення протиправної діяльності суб'єкта, встановлення несприятливих наслідків для нього за умови недотримання положень законодавства.

Найбільш поширеними та очевидними є саме такі механізми дії процесуальних гарантій, суть яких зводиться до спонукання і стримування відповідних суб'єктів. Разом з тим існують варіанти, за яких відбувається прихований прояв гарантуючої властивості. Така особливість характерна, зокрема, для принципів цивільного судочинства.

Сьогодні однією з вад системи принципів цивільного судочинства, як процесуальної гарантії, є відсутність у ній окремого «місця» для принципу справедливості. Виходячи зі змісту аксіомічного правила про те, що справедливість – це пріоритет для судочинства, видається прийнятним ставити питання про виокремлення принципу справедливості та надання йому самостійного «місця» в системі принципів цивільного судочинства, доповнивши відповідним пунктом ч. 3 ст. 2 ЦПК України.

Дієвість та ефективність процесуальних гарантій не в останню чергу залежить від неюридичних факторів. На ефективності та результатах їх дії відбивається відсутність одноманітності у правовій поведінці суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Статус суб'єкта правовідносин та обсяг його повноважень визначає ступінь його впливу на такий результат.

Вирішальним фактором ефективності процесуальних гарантій є дієвість суду, без якого наміри щодо застосування правових засобів у цивільному процесі будь-яким іншим учасником правовідносин позбавлені сенсу. Через це саме його, в першу чергу, слід лімітувати за допомогою процесуальних гарантій, з метою забезпечення дотримання ним самим права та унеможливлення свавілля.

Загалом особливості механізму функціонування процесуальних гарантій обумовлені тим, що останні не є автономною самопідтримуючою системою. Вони (особливості) полягають у потребі наявності, так би мовити, «операторів» та «диспетчера», де роль останнього виконує суд.

При «конструюванні» умовно ідеальних процесуальних гарантій слід завжди виходити з того, що спотворення змісту основоположних засад судочинства, використання їх всупереч призначенню та подекуди абсолютистський підхід до змагальності – ворог справедливого правосуддя. Абсолютизація одного відкриває шлях до зловживань ним. Пошук необхідного балансу у цьому відношенні має стати пріоритетом. При цьому, природно, кожна конкретна процесуальна гарантія неодмінно вирізнятиметься певною особливістю, а отже, відповідний механізм її дії буде до певної міри унікальним.

РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1 Співвідношення процесуальних гарантій прав з категорією обов'язку.

Загалом теоретико-прикладний аспект проблематики функціонування інституту процесуальних гарантій прав осіб видається слушним розглянути крізь призму взаємодії двох правових категорій: процесуальних прав та процесуальних обов'язків. З такого кута зору проглядається перспектива кращого розкриття суті їх симбіозу і впливу на формування цивільно-процесуального статусу конкретного учасника цивільних процесуальних правовідносин.

У юридичній науці категорії прав та обов'язків прийнято вважати парними. Очевидно, що учасники суспільних правовідносин виступають носіями взаємно кореспондуючих один одному юридичних прав та обов'язків [295, с. 46]. Якщо ж вести мову саме про цивільні процесуальні правовідносини, то тут, як слушно було відмічено професором В. І. Тертишніковим, суб'єктивне цивільне процесуальне право і суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок є складовими елементами таких правовідносин [252, с. 32].

Отже, є всі підстави стверджувати про неможливість ізольованого існування прав і обов'язків у цивільному процесуальному праві. Обидві категорії є невід'ємними складовими елементами процесуального статусу учасників справи в цивільному судочинстві. Підтвердженням емпірично є факт того, що забезпечення реалізації будь-якого суб'єктивного права особи передбачає встановлення для інших суб'єктів правовідносин відповідних обов'язків, як позитивних так і негативних. За таких обставин напрошується висновок: забезпечення безумовного виконання процесуального обов'язку

зумовлює безперешкодну реалізацію суб'єктивного права. Відповідно, в ході загального дослідження інституту процесуальних гарантій прав учасників цивільної справи не можливо оминати розкриття питання взаємодії та співвідношення процесуальних прав з процесуальними обов'язками в цивільному судочинстві, як в теоретичній так і в практичній площинах.

В якості елементарного прикладу нерозривності прав та обов'язків можна навести найперший акт процесуальної діяльності суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, який власне і запускає в рух механізм судового захисту. Мова йде про пред'явлення позову. Реалізація суб'єктивного права особи на судовий захист не може бути здійснена без встановлення, як мінімум, обов'язку такий позов фізично прийняти до розгляду. Разом з тим, прослідковуючи технологічний ланцюг реалізації права на судовий захист ми спостерігаємо як цей процес вже на початковій стадії одночасно доповнюється також обов'язком і для самого володільця права, нехтування яким виключить будь-яку вірогідність успішності наміру використання самого права.

Пред'явлення позову є упорядкованим процесом, який містить у собі ряд обов'язкових вимог як щодо форми так і змісту відповідної процесуальної дії. Початковим обов'язком, який має виконати позивач з метою реалізації власного суб'єктивного права на судовий захист, є забезпечення відповідності позовної заяви встановленим законом вимогам. Мова йде про вимоги щодо форми та змісту позовної заяви, які містяться у статті 175 ЦПК України. Надалі приписи статті 177 ЦПК України перелік обов'язків доповнюють необхідністю долучення до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб. А у випадку, якщо така позовна заява подається в електронній формі, на позивача покладається обов'язок додати до позовної заяви доказ надсилання іншим учасникам справи копій поданих до суду документів (ч. 1 ст. 177). Додатково до викладеного позивач зобов'язаний сплатити судовий збір у встановленому розмірі, докази чого також долучити

до позову, або ж надати документи, що підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону (ч. 4 ст. 177). Крім того, приписи ч. 5 ст. 177 ЦПК України покладають на позивача обов'язок додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги.

Недотримання позивачем наведених вимог є, по суті, невиконанням відповідних обов'язків та призводить до настання негативних наслідків, встановлених статтею 185 ЦПК України, відповідно ускладнює або ж взагалі унеможлиблює здійснення особою права на судовий захист.

Наведений приклад добре ілюструє симбіоз правових категорій прав і обов'язків та одночасно задає два вектори для дослідження цього явища: перший – права однієї особи і обов'язки інших осіб; другий – права і обов'язки однієї і тієї ж особи, де обов'язки виконують забезпечувальну функцію щодо реалізації відповідного права (умовно назовемо їх правозабезпечувальними обов'язками).

Такий варіант осмислення можливостей взаємодії двох правових категорій робить межі вивчення даної проблематики суттєво ширшими ніж це спостерігалось первісно. В основу класичного розуміння взаємозв'язку прав та обов'язків було покладено взаємодію між собою різних суб'єктів. Наприклад, І. Р. Юрчак, досліджуючи теоретико-правовий вимір обов'язків особи, зауважувала, що правовідносини немислимі без моделі «право – обов'язок», і навпаки [295, с. 47]. Розкриваючи суть цієї моделі науковиця зазначила: «юридичний зв'язок між суб'єктами полягає в такому: немає прав без обов'язків й відповідно обов'язків без прав, що і є найважливішим принципом права» [295, с. 47]. Однак, з урахуванням викладеного вище ми, принципово погоджуючись з І. Р. Юрчак, вважаємо слушним одночасно доповнити зміст згаданої нею моделі «право – обов'язок» наступним: вона характерна не тільки для ілюстрації юридичного зв'язку між різними суб'єктами, вона також функціонує і під час взаєморегуляції прав та обов'язків як внутрішніх елементів правового статусу конкретної особи.

Рухаючись далі у дослідженні питання співвідношення процесуальних гарантій прав у цивільному судочинстві з процесуальними обов'язками приділимо увагу також безпосередньо з'ясуванню сутності правової категорії обов'язку, задля чого коротко оглянемо останні наукові напрацювання в цій царині. Одразу зауважимо, що незважаючи на наукову значущість феномену саме процесуальних обов'язків, ґрунтовних його досліджень у вітчизняній юридичній науці обмаль. Додамо також, що загалом категорія обов'язку тривалий час перебувала в «тіні» прав, відповідно і досліджувалась вона крізь їх призму, подекуди дотично, що природно позначалось на глибинності відповідних наукових пошуків.

Досліджуючи теоретичний аспект характерних ознак суб'єктивного цивільного обов'язку, В. В. Надьон прийшов до висновку, що такий обов'язок є встановленою мірою належної, необхідної поведінки суб'єкта, що породжується нормою права, юридичним фактом, рішенням суду та спрямований на реалізацію суб'єктивного права управомоченої особи в добровільному або примусовому порядку [159, с. 85]. В ході дослідження науковцем було відмічено, що у суб'єктивного обов'язку та суб'єктивного права є спільний центр реалізації та виконання – інтерес. Останній «стоїть» над обома: правом і обов'язком. Дослідник вважає, що носії як суб'єктивних прав, так і обов'язків діють у своїх інтересах, а не проти них [159, с. 85].

У своїй праці про цивільні процесуальні обов'язки Я. Я. Мельник відмітив індивідуальність та суб'єктивність ознак таких обов'язків. Він зауважив, що ознаки обов'язків характеризуються як матеріальними так і процесуальними складовими, а також інтересом і поведінкою [150, с. 137]. Науковець притримується думки щодо диференціації процесуальних обов'язків за ознакою їх приналежності до статусу учасника цивільного процесу. Серед іншого, дослідником запропоновано поділ процесуальних обов'язків на дві групи: ті, які належать до статусу учасника цивільного процесу, ним обумовлюються, поглинаються, та інші, тобто ті, що не обумовлюються та не поглинаються таким статусом (позастатусні) [150, с.

137]. В контексті цього Я. Я. Мельником підкреслено, що процесуальний інтерес конкретного учасника цивільної справи зумовлюється матеріальним інтересом, який включає основні ознаки у деяких процесуальних обов'язках, що обумовлюють процесуальний статус сторони [150, с. 136].

Т. П. Попович, досліджуючи поняття обов'язку як елементу правового статусу особи, прийшла до висновку, що останній є встановленою та гарантованою державою мірою належної поведінки, що забезпечується механізмом державного примусу [181, с. 716]. Дослідниця одночасно наголошує, що сутністю обов'язку, як елементу правового статусу, є правова необхідність, яка, у свою чергу, наділяється конкретним змістом, який визначає не тільки межі поведінки, а також її вид, міру та характер [181, с. 716]. Аналізуючи загалом юридичний обов'язок як правову цінність згадана науковиця визначила його як правовий припис, що формулюється державою як необхідна для забезпечення правопорядку модель поведінки особи, встановлюється з метою підтримання належного функціонування суспільства як колективного цілого й забезпечення інтересів усіх його членів і виконується на основі сприйняття відповідної поведінки як справедливої та соціально доцільної [182, с. 46].

С. С. Бичкова у своїй дисертації «Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження» запропонувала юридичний цивільний процесуальний обов'язок осіб, які беруть участь у справах позовного провадження розуміти як міру необхідної, найбільш розумної та доцільної поведінки зазначених суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, яка спрямована на задоволення інтересів носія суб'єктивного цивільного процесуального права і забезпечена можливістю застосування у встановлених законом випадках заходів процесуального примусу [18, с. 84].

С. В. Васильєв процесуальний обов'язок сторони у цивільному процесі визначив як необхідну і забезпечену процесуальним законом належну поведінку сторони в цивільному судочинстві, відповідну суб'єктивному

процесуальному праву суду [33, с. 72]. Щодо даного визначення дозволимо собі ремарку в частині останньої наведеної ознаки. Справа в тому, що деякі інші вітчизняні вчені притримуються негативної думки щодо наявності у суду суб'єктивних прав чи обов'язків в принципі [122, с. 214; 163, с. 50]. Категорії право- та дієздатності до органів судової влади не застосовуються, ... щодо них правильніше говорити про компетенцію як про комплекс повноважень, якими ці суб'єкти наділені за законом [122, с. 214].

Колектив українських науковців на чолі з професором М. М. Ясинком свого часу здійснили комплексне дослідження особливостей дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України та, серед іншого, визначили що собою являє внутрішня та зовнішня сторони процесуального обов'язку, характерні його умови, визначили зміст його поняття. Так, дані вчені вважають, що поняття обов'язку учасників цивільного процесу слід розуміти як забезпечену законом міру необхідної поведінки (активної, пасивної, перетерпіння), яку зобов'язана процесуально-правовим приписом особа реально здатна у процесуально-значимий час реалізувати в ході цивільного судочинства задля задоволення законних вимог та інтересів певного суб'єкта цивільного процесу та/або суду щодо настання факту виконання такого обов'язку [163, с. 81-82].

В результаті проведеного дослідження науковцями також з'ясовано, що внутрішню сторону обов'язку становить зміст необхідної поведінки, яка може виражатися у формі активній, пасивній та перетерпінні [163, с. 79]. Перелічене має суб'єктивні ознаки, бо є невід'ємним від учасника цивільного процесу як суб'єкта [163, с. 79]. Зовнішню сторону (її зміст), за твердженням вчених, разом з такими корелятами, як об'єм, вид, міра, спосіб, характер, скерованість, якість, час та простір, характеризує й інтервал допустимої поведінки. Це – об'єктивні ознаки, що характеризують обов'язок, бо вони впливають із норми права [163, с. 79].

Характерними лише для цивільного процесуального обов'язку, авторами наукової праці визначено такі умови як: 1) суворе визначеність –

обов'язок має бути прив'язаний до одного й того ж результату на підставі конкретних умов; 2) послідовність дій учасників процесу – в рамках правообов'язку, де кожному суб'єктивному праву має відповідати конкретний цивільний процесуальний обов'язок; 3) зрозумілість – обов'язок для виконавця має включати тільки ті вимоги, які йому доступні та входять у систему завдань, що визначені законом (нормативом); 4) скерованість на досягнення поставлених конкретним обов'язком цілей та задач; 5) виконуваність – обов'язок має бути доступним та реальним у часі для його виконання; 6) завершеність – обов'язок має досягати своєї цілі – результату; 7) процесуальність – для того, щоб обов'язок набув процесуальності, він має бути інтегрований у процесуальну форму через санкціонування закону (процесуальну норму) або суду [163, с. 81].

На завершення загального огляду наукових поглядів на категорію обов'язку, наведемо особливо цікаву для нашого дослідження думку, висловлену В. О. Кучером. Науковець вважає, що цивільний процесуальний обов'язок сторін доречно визначити як міру необхідної поведінки учасників цивільного процесу, яка покликана забезпечити здійснення певних процесуальних дій або утримання від їх здійснення та гарантувати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд та вирішення цивільної справи [125, с. 313].

В рамках нашого дослідження особлива цікавість останнього підходу зумовлюється, в першу чергу тим, що його автор категорично окреслив призначення цивільного процесуального обов'язку сторін: гарантування виконання завдання цивільного судочинства. Тобто, фактично цивільний процесуальний обов'язок сторін у справі науковцем віднесено до категорії гарантій.

З урахуванням представлених позицій викладемо тепер власні думки з приводу співвідношення інституту процесуальних гарантій прав у цивільному судочинстві з категорією процесуальних обов'язків.

Принципово важливим для сприйняття логіки міркувань над окресленим питанням є розуміння вже згаданого раніше базового концептуального правила: реалізація особою будь-якого належного їй суб'єктивного права, так чи інакше, здійснюється в першу чергу з метою задоволення її власного інтересу. Останній є рушійною силою правовідносин. Без фактичної заінтересованості особи задекларовані права і обов'язки суб'єкта імовірних правовідносин так і не будуть реалізовані, оскільки громадянин, юридична особа чи держава не матимуть підстав для їх здійснення [41, с. 39].

Постання інтересу в якості одного з орієнтирів у дослідженні правової категорії обов'язку спонукає нас приділити додаткову увагу також і йому.

Окреслюючи сутність інтересу як явища та правової категорії наведемо декілька існуючих поглядів з цього приводу. Перш за все слід вказати на визначальну особливість інтересу: він виникає незалежно від наявності чи відсутності суб'єктивного права, так як формування інтересів є результат, з одного боку, психічної діяльності суб'єкта, з іншого — соціальною діяльністю, а не результатом юридичного закріплення його в законодавчому акті [163, с. 76].

Інтерес – це усвідомлене ставлення суб'єкта до об'єкта своєї потреби, яке виражається у спрямованості суб'єкта досягнути конкретне соціальне благо шляхом діяльності у суспільних відносинах. Відповідно, змістом інтересу є потреба соціального характеру, об'єктом інтересу є певне соціальне благо, а суспільні відносини є формою існування інтересу [140, с. 409].

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004, висловлюючись з приводу категорії інтересу, звернув увагу на те, що інтерес загалом може бути як ... законним, так і незаконним, тобто таким, що не захищається ні законом, ні правом, не повинен задовольнятися чи забезпечуватися ними, оскільки такий інтерес спрямований на ущемлення прав і свобод інших фізичних і юридичних осіб,

обмежує захищені Конституцією та законами України інтереси суспільства, держави чи «всіх співвітчизників» або не відповідає Конституції чи законам України, загальновизнаним принципам права [220].

Первісно інтереси – це не до кінця оформлені суб'єктивні права [91, с. 93], однак не всякий інтерес в такі права здатен трансформуватись [91, с. 92]. Той інтерес, якому законодавець забезпечив можливість захисту та охорони, переходить у категорію суб'єктивних прав [91, с. 92], а інтерес, відповідно, набуває ознаку законного.

Отже, як вбачається з викладеного, позитивною ознакою наділений тільки інтерес законний, оскільки виключно він може відбивати саме легітимне прагнення свого носія до того, що не заборонено законом [220]. Законний інтерес, по суті, є однією з форм правового опосередкування інтересів особистості [130, с. 47], формою правового дозволу, способом віддзеркалення потреб особистості [130, с. 48].

Вітчизняним науковцем-правником М. О. Гетманцевим інтерес у цивільному процесуальному праві було визначено як своєрідну спонукальну потребу, яка змушує потенційного учасника відповідних правовідносин діяти певним чином задля фактичної реалізації свого прагнення отримати конкретне благо, що у випадку порушення, невизнання чи оспорювання призводить до можливості вдаватися до судової форми захисту у порядку цивільного судочинства [41, с. 39]. На думку вказаного дослідника саме категорія «інтерес» є класифікуючим правовим критерієм відмежування процесуально-правового статусу та ролі в цивільному процесі заінтересованих осіб, як носіїв відповідного інтересу [41, с. 40].

Повертаючись до категорії процесуальних обов'язків, з урахуванням викладеного вище, можемо відмітити, що виконання таких обов'язків обумовлюється якимось процесуальним інтересом його виконавця. При чому тут важливо підкреслити варіативність інтересу. Він не обов'язково має бути законним. У певній кількості реальних практичних ситуацій він може бути як раз протилежним – незаконним. І тут виникає дисонанс. З одного боку, згідно

існуючої думки, кожен процесуальний обов'язок, незалежно від того кому він адресований, повинен відповідати суб'єктивним потребам даного суб'єкта, бо в іншому випадку особа не має свого інтересу до його виконання [163, с. 20]. З іншого – якщо потреба такого суб'єкта породжена незаконним інтересом, то чи є підстави в таких умовах в принципі вести мову про існування узгодженого з ним юридичного обов'язку?

За умови відсутності зовнішніх факторів впливу на свідомість учасника правовідносин він може вільно обрати одну з двох моделей поведінки по відношенню до покладеного на нього обов'язку: виконувати або не виконувати. Очевидно, що у даному випадку вибір буде зроблено на користь найбільш зручного варіанту.

Припустимо, що в основі вибору певного суб'єкту правовідносин лежить незаконний інтерес ухилитись від відповідальності за порушення умов договору. Керований цим інтересом, суб'єкт ігнорує вимогу закону/суду щодо необхідності надання доказового матеріалу, яким підтверджується вина цього суб'єкта. Відповідний обов'язок особою свідомо не виконується, але при цьому продемонстрована модель поведінки повністю відповідає її суб'єктивним потребам.

Однак, очевидно необґрунтованим і хибним буде твердження, що за таких умов обов'язку не існувало. На цій підставі приходимо до висновку, що наведена вище позиція щодо обов'язкової відповідності процесуального обов'язку суб'єктивним потребам особи потребує коригування.

Процесуальний обов'язок як імперативна вимога процесуального закону чи суду адресована учаснику судового процесу щодо виконання ним певних процесуальних дій обумовлених його процесуальним статусом, поєднується із персоніфікованим процесуальним інтересом [163, с. 26], однак, поєднання не тотожне гарантуванню. Виконання або невиконання обов'язку, якість та своєчасність його виконання напряду залежить від поточного інтересу конкретного учасника цивільних процесуальних правовідносин. При цьому сам факт існування обов'язку є сталим. Він існує в

принципі, хоч і нерідко його зміст може йти в розріз з прагненнями особи, не відповідати її потребам та реальним інтересам.

З урахуванням окреслених особливостей категорії обов'язку, загалом погоджуючись із наявними доктринальними підходами до його розуміння, дозволимо і собі зробити спробу удосконалити визначення даного поняття. Прагнучі зберегти інформативність його змісту, спробуємо все-таки підвищити рівень інтуїтивної зрозумілості та покращити зручність у використанні даного поняття, шляхом стиснення наведених науковцями ознак обов'язку, концентруючи визначальні з них у мінімально можливому за обсягом тексті. Отже, пропоноване нами альтернативне визначення поняття обов'язку у судовому провадженні в цивільній справі є таким: обов'язок – діяння або їх сукупність, що вимагаються законом або судом до вчинення у визначений спосіб та строк, спрямовані на задоволення власних інтересів його носія чи необхідні для забезпечення реалізації (захисту, відновлення) прав інших суб'єктів. Висловлюючись саме таким чином ми свідомо знімаємо акцент з питання забезпеченості виконання обов'язку, оскільки способи такого забезпечення не є універсальними для усіх випадків, а отже, такий критерій є, по-перше, другорядним, по-друге – присутність механізмів забезпечення у даному випадку само собою розуміється, відповідно, не потребує зайвого наголосу. Наприклад, забезпеченість обов'язку заходами державного примусу не є безумовною його ознакою. В ряді випадків у цьому немає необхідності, оскільки у певного суб'єкта спрацьовує внутрішній психічний механізм власного переконання, який спонукає до виконання обов'язку добровільно. Через це закладати у визначення поняття обов'язку згадку про обов'язкову забезпеченість не видається необхідним. Додатковим аргументом до цього виступає об'єктивна наявність проблеми дієвості існуючих механізмів забезпечення виконання обов'язків. Разом з тим, само по собі, порушене питання потребує уваги і ми торкнемося його нижче.

Аналізуючи правозабезпечувальний обов'язок можна констатувати, що мотивом виконання такого обов'язку (коректніше навіть сказати самомотиватором) виступає законний інтерес особи реалізувати або захистити право на певне благо. Постає питання, чи є підстави відносити до гарантій обов'язки такого виду? За великим рахунком їх виконання не потребує забезпечення. Достатньо просто створити умови для їх реальності і у особи, внаслідок внутрішньої психічної саморегуляції, виникне щире бажання ці обов'язки сумлінно і своєчасно виконати, оскільки з цим напряду узалежнена можливість реалізації суб'єктивного права. Наявність безпосереднього взаємозв'язку між можливістю реалізації права і необхідністю виконання певного обов'язку, для особи позбавленої вад свідомості, є очевидною. З такого кута зору виглядає так, що щодо права цієї конкретної особи правозабезпечувальні обов'язки не є гарантією, а скоріше виступають необхідними умовами.

Однак, учасником судового провадження є не одна особа. Очевидно, що у ньому має місце присутність і інших осіб, які зазвичай, можуть мати абсолютно протилежні інтереси. За таких вихідних даних, результат поглибленого аналізу правозабезпечувального обов'язку коригується.

Справа в тому, що наявність чітко визначених законом необхідних умов для реалізації однією особою власного суб'єктивного права по суті убезпечує іншу особу від свавілля, гарантуючи тим самим дотримання її прав. Переслідуючи намір реалізувати власне право особа добровільно приймає на себе певні процесуальні обтяження і виконує умови-обов'язки. Одночасно для іншого учасника справи з протилежними інтересами, внаслідок унормованості, створюються правові можливості своєчасно та у визначеному порядку реалізувати своє суб'єктивне право, вступивши у відповідну взаємодію з іншими суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин. Нормативна визначеність порядку вчинення кожної процесуальної дії робить неможливим «перескок» судового провадження

одразу на завершальну стадію, на якій обсяг та зміст прав та обов'язків тепер уже зобов'язаної особи якісно змінюється в бік погіршення її становища.

Нормальний послідовний стадійний плин розгляду судом цивільної справи передбачає неоднаковий набір прав та обов'язків для різних учасників справи залежно від стадії розгляду. Забезпечення реалізації прав та виконання обов'язків має ключове значення для виконання завдання цивільного судочинства загалом.

За визначенням категорії обов'язку, запропонованим рядом науковців [159, 181, 18], виконання обов'язків забезпечується, серед іншого, застосуванням примусу. А раз так, слушним видається, в межах даного питання, з'ясування також сутності та ефективності заходів примусу у цивільному судочинстві на даний час і, у такий спосіб, визначення ступеня обґрунтованості наведеного вище твердження.

У теорії права загалом під примусом розуміють конкретні засоби впливу, які пов'язані з обмеженням в тій чи іншій формі свободи особи [123, с. 67].

Примуси за юридичною природою вирізняються з-поміж інших правових інститутів відповідним арсеналом методів, скерованих на беззаперечну дію на користь держави, за допомогою наявної можливості пригнічувати, гальмувати інтереси і мотиви антисоціальної та іншої поведінки, впливаючи психологічно, матеріально або ж фізично уповноваженими органами і посадовими особами держави [148, с. 321].

Державний примус являє собою зовнішній вплив на суб'єкта з метою примусити його виконувати правові приписи, не допустити нових порушень, виховати винну особу і оточуючих. Цілі, заради яких застосовують примус, досягаються шляхом впливу на моральну, майнову, організаційну та фізичну сферу конкретного суб'єкта права [224, с. 37]. Ю. О. Ровинським державний примус було визначено як метод впливу держави на свідомість і поведінку осіб, на особу та майно суб'єктів правових відносин, з метою забезпечення належної реалізації права, попередження правопорушень, покарання та

виправлення правопорушників, поновлення порушених прав, який застосовується державними органами відповідно до їхньої компетенції незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів [224, с. 37].

У цивільному процесі, згідно ч. 1 ст. 143 ЦПК України, заходами процесуального примусу визначено процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених цим Кодексом випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства [272].

Вітчизняні науковці-правники В. О. Кучер, В. М. Парасюк, Р. А. Бориславський, досліджуючи правову природу заходів процесуального примусу в цивільному процесі, висловили думку, що такі заходи є формою цивільно-процесуальної відповідальності учасників процесу за невиконання процесуальних обов'язків [126, с. 12].

Працюючи також в цьому ж напрямку Л. А. Корунчак визначила, що процесуальний примус є різновидом примусу державного, має подвійну природу; правовий та примусовий характер; специфічну форму правозастосовної діяльності; застосовується спеціально уповноваженим державним органом; спрямований на встановлення та дотримання гомеостазу прав та інтересів учасників процесу [104, с. 162].

К. В. Куцик теж вважає процесуальний примус різновидом державного примусу, розцінює його як невід'ємну складову механізму цивільного процесуального регулювання [123, с. 69]. В ході дослідження заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві науковиця запропонувала власні варіанти їх розуміння. Згідно одного з них заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві – це встановлені законом процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, що не тягнуть для них негативних наслідків майнового характеру [123, с. 83]. Згідно іншого – цивільним процесуальним примусом є

фізичний або моральний (психологічний) вплив держави на учасників цивільного процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання, для забезпечення їх належної поведінки під час розгляду цивільної справи, який у вигляді встановлених законом правообмежень застосовується безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими особами у випадках, коли авторитет закону та суду і переконання в необхідності виконання нормативних приписів виявляються недостатніми [124, с. 120].

І. М. Лукіною було запропоновано вважати заходами процесуального примусу нормативно визначені способи впливу як майнового, так і немайнового характеру на учасників процесу, які скоїли процесуальні правопорушення [139, с. 7]. При цьому підставою застосування заходів процесуального примусу є порушення встановлених у суді правил, у тому числі й тих, що встановлюються безпосередньо судом [139, с. 7].

О. В. Рожнов зазначає, що цивільний процесуальний примус – це сукупність передбачених ЦПК України заходів примусового впливу, які покликані забезпечити виконання обов’язків учасниками процесу та належне виконання завдань цивільного судочинства [225, с. 81]. В розвиток своїх міркувань названий дослідник одночасно зауважує, що процесуальний примус є широким поняття, яке включає різні за ступенем правові обмеження. Він повинен, по-перше, мати певні межі ефективності в механізмі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин, тобто бути оптимальним за результатами свого правового впливу. По-друге, загальна направленість примусу повинна визначатися завданнями, які стоять перед судочинством (ст. 2 ЦПК України) [225, с. 81].

Отже, одним з різновидів державного примусу, який передбачається для застосування в межах судового провадження, є процесуальний примус. Його призначення, згідно ч. 1 ст. 143 ЦПК України, зводиться до наступного:

спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил;
спонукання відповідних осіб до добросовісного виконання процесуальних обов’язків;

припинення зловживання правами;
запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства [272].

За задумом законодавця досягнення окреслених цілей має забезпечуватись шляхом застосування судом попередження; видалення із залу судового засідання; тимчасового вилучення доказів для дослідження судом; приводу; штрафу (ч. 1 ст. 144 ЦПК України) [79, с. 398].

Зауважимо, що до сьогоднішнього дня у науковому середовищі існують дві різні думки щодо того, чи варто розцінювати процесуальний примус як вид юридичної відповідальності [79, с. 398]. На нашу думку, цьому частково сприяє ситуація, за якої у сучасному цивільному процесі України спостерігається невідповідність форми меті щодо функціональності деяких заходів процесуального примусу [79, с. 399]. Наприклад, штраф як вид юридичної відповідальності і штраф як вид процесуального примусу мають однакову правову природу, незважаючи на відмінність їх декларованої мети – каральної та спонукальної, відповідно [79, с. 398]. Є також питання щодо співвідносності видалення із залу судового засідання із правом на судовий захист, правом бути почутим. Так само привід свідка не зможе забезпечити чи гарантувати виконання ним обов'язку щодо надання правдивих показань про відомі йому обставини [79, с. 399].

Щодо штрафу як заходу процесуального примусу, вважаємо за необхідне вказати на те, що його сутність іде в розріз із принципово вірним підходом, запропонованим К. В. Куцик [123, с. 83]: для заходу процесуального примусу не природним є породження для особи несприятливих наслідків майнового характеру. Вважаємо прийнятним для себе долучитися саме до такої позиції, оскільки погіршення майнового становища – це санкція за допущене порушення. Однак, декларована мета процесуального примусу є іншою [79, с. 399].

Заходи процесуального примусу мають бути оптимальними відповідно до мети їх існування. Слушно з цього приводу наголосила Л. А. Корунчак,

зазначивши, що процесуальний примус повинен мати певні межі ефективності в механізмі правового регулювання процесуальних правовідносин, щодо яких застосовується, бути оптимальним за результатами свого правового впливу [104, с. 164]. При цьому єдиним критерієм оптимальності може виступати здатність засобу забезпечити досягнення бажаного результату [79, с. 399]. Знов-таки, у ситуації зі штрафом його спроможність здійснювати спонукаючий або ж попереджувальний вплив залишається під питанням. Так само його застосування навряд чи здатне полегшити і прискорити виконання завдання цивільного судочинства [79, с. 399].

Викладене дає підстави для сумнівів у здатності встановлених законом заходів процесуального примусу попереджувати виникнення процесуальних ускладнень у ході здійснення судочинства у цивільних справах і так само у здатності оперативно усунути наслідки таких ускладнень. За таких обставин складається враження про декларативність інституту процесуального примусу у його сучасному форматі [79, с. 399].

Таким чином, на нашу думку, інститут процесуального примусу сьогодні заслуговує також і критичної оцінки. Єдине завдання задля якого є виправданим існування саме такого «примусу» – це підтримання встановленого порядку під час судового розгляду та виконання встановлених у суді правил. В решті випадків такий «примус» бажаного ефекту не дає [79, с. 400].

У зв'язку з цим слушною видається постановка питання про доречність використання взагалі у даному випадку лінгвістичної конструкції «примус». Фактично має місце ситуація, за якої у ряді випадків «примус» не примушує, а карає, що очевидно не узгоджується з декларованою метою його існування [79, с. 400].

В такому контексті не втрачає актуальності думка, висловлена Я. Я. Мельником. Дослідник обґрунтовано вважає, що не «примусом» єдиним забезпечується виконання процесуальних обов'язків у цивільному

судочинстві. Роль необхідних та бажаних інструментів закріплення гарантій для реалізації учасниками цивільного судочинства покладених на них обов'язків відіграють також переконання, рекомендація, заохочення [148, с. 322]. Проте, одним з недоліків сучасного законодавства є те, що у ньому не прописано ані чітко визначеної норми, яка б виражала зміст такого переконання, заохочення або рекомендації, ані відповідної процедури, яка б встановлювала належну процесуальну форму [148, с. 322]. За умови існування таких положень у вітчизняному законодавстві, суд, розглядаючи цивільну справу, отримав би належний процесуально правовий інструментарій застосування методів державного та правового примусу у виконанні цивільних процесуальних обов'язків учасниками цивільного судочинства, і тим самим би, гарантував таке виконання [148, с. 322].

Принагідно зауважимо, що примус як правовий інститут та метод впливу, є об'ємним явищем та охоплює найрізноманітніші засоби та заходи. У царині цивільних процесуальних правовідносин найбільш чітко та повно функціональність цього методу спостерігається на завершальній стадії судового провадження – примусовому виконанні рішення суду (виконавче провадження). Ця стадія судового провадження характеризується наявністю конкретно визначеного судом у відповідному рішенні обов'язку, покладеного на певну особу. Така обставина додатково закріплена і у частині 2 статті 15 Закону України «Про виконавче провадження». За змістом даного положення зобов'язаною стороною у виконавчому провадженні є боржник – фізична або юридична особа, держава, на яких покладається обов'язок щодо виконання рішення [197].

Відтак, вважаємо слушним у нашому дослідженні приділити увагу також і примусу, як методу, за допомогою якого забезпечується виконання обов'язків, покладених на особу судовим рішенням. Незважаючи на нерозвиненість наукової розробленості даної тематики, все ж виокремимо деякі загальні напрацювання для подальшого короткого дослідження.

Спершу відзначимо, що українські науковці-правники, досліджуючи інститут примусового виконання рішень, тяжіють до сприйняття примусу на стадії виконання як особливого виду адміністративної діяльності. До прикладу Ф. В. Бортняк у своєму дисертаційному дослідженні визначив поняття адміністративного примусу, який здійснюється державною виконавчою службою, як застосування передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу щодо правозобов'язаних суб'єктів з метою виконання рішення, винесеного публічними органами управління щодо захисту порушеного, оспореного чи невизнаного права особи [26, с. 13].

Є. О. Загорулько дійшла висновку, що адміністративний примус органів державної виконавчої служби – це система заходів, що застосовується державним виконавцем на підставах, у межах повноважень і у спосіб, що визначені законом, іншими нормативно-правовими актами, а також рішеннями, які підлягають примусовому виконанню, із метою забезпечення неупередженого, ефективного, своєчасного й у повному обсязі примусового виконання рішень [61, с. 205].

Згідно поглядів Є. М. Гришка примусове виконання рішень судів та інших органів є окремою державно-управлінською функцією, що полягає у виконанні державно-управлінських завдань, пов'язаних із суспільними відносинами, що виникають у зв'язку із примусово-виконавчою діяльністю з приводу захисту прав та інтересів майнового, особистого немайнового характеру [48, с. 3].

Важливо підкреслити, що такий підхід щодо розуміння примусового виконання рішень судів як невід'ємного елементу механізму захисту (поновлення) прав є в корені вірним. Аналогічним чином міркують і ряд інших дослідників. Серед них Є. П. Плохута, який стверджує, що примусове виконання судових рішень і рішень інших органів є врегульована нормами права примусово-виконавча діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на реалізацію механізму судового захисту та відновлення майнових і

немайнових прав та інтересів фізичних та юридичних осіб [178, с. 485]. А. І. Педан прямо вказує на те, що примусове виконання судового рішення є завершальним етапом захисту прав фізичних, юридичних осіб та держави [173, с. 131]. І. В. Ковбас та П. І. Крайній також притримуються думки, що примусові заходи забезпечення виконання рішень є необхідним та ефективним комплексом дій, необхідних для реалізації визначених законом завдань і функцій, що спрямовані на відновлення порушених прав і свобод людини та громадянина, забезпечення відшкодування завданих збитків і на виконання судових рішень [94, с. 157].

І. Г. Француз у своєму дослідженні теоретико-правових аспектів примусового виконання судових рішень в Україні запропонував власне визначення поняття примусового виконання судового рішення. На думку дослідника воно є важливою складовою державного механізму судового захисту прав та свобод особи, змістом якої є сукупність дій, що вчиняються уповноваженими суб'єктами на завершальній стадії судового провадження відповідно до норм чинного законодавства, основною метою яких є примусова реалізація (практичне втілення в життя з можливістю застосування заходів державного примусу) прийнятого судом рішення, в результаті чого поновлюються порушені, оспорені або невизнані права і свободи особи [265, с. 6].

Б. М. Гук висловився з приводу примусового виконання рішень так: «це заснована на нормах матеріального та процесуального права юридична діяльність уповноважених органів та посадових осіб по реалізації рішень судів та інших юрисдикційних органів (посадових осіб) з використанням засобів державного примусу» [49, с. 102].

А. В. П'ятницький під примусовим виконанням судових рішень пропонує розуміти цілеспрямовану діяльність уповноважених суб'єктів, які у порядку та межах, визначених законодавством, за допомогою використання специфічних інструментів сприяють належній реалізації прийнятих судом за

результатами розгляду справи мір з метою захисту та (або) відновлення прав і законних інтересів осіб [166, с. 43].

Виконання рішень являє собою діяльність уповноваженого органу чи його посадової особи по реалізації юрисдикційних рішень, із використанням механізму правового регулювання у вигляді процесуального примусового впливу на зобов'язаних осіб. Сутність виконання полягає в певних процесуальних діях з використанням державного примусу, санкціонованого державою, у випадках ухилення винної особи від виконання власних зобов'язань [178, с. 485].

Опрацювавши наведені наукові підходи вважаємо за можливе сформулювати власне визначення примусу, як характерної риси завершальної стадії судового провадження. З цією метою додатково з'ясуємо зміст тлумачення слова «примус» загалом. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначається таке: «Примус — натиск із чийогось боку; зумовлена кимсь або чимсь необхідність діяти певним способом, незалежно від бажання; натиск, обумовлений законом.» [36, с. 1124].

Частиною першою статті 10 Закону України «Про виконавче провадження» заходами примусового виконання визначено:

1) звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами;

2) звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника;

3) вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні;

4) заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, у тому числі коштами, або

встановлення боржнику обов'язку користуватися таким майном на умовах, визначених виконавцем;

5) інші заходи примусового характеру, передбачені цим Законом [197].

З викладеного вбачається, що примус – це діяльність, оскільки він очевидно має процесуальний характер. Крім того цей примус є публічним, оскільки здійснюється спеціальними суб'єктами, які наділені державою владно-розпорядчими повноваженнями, та є правомірним, оскільки здійснюється у випадках, порядку, межах і у спосіб, що встановлені законом.

Отже, з урахуванням змісту наведених вище наукових поглядів, положень законодавства, аналізу тлумачення поняття «примус», пропонуємо наступне визначення примусу на етапі виконання судового рішення у цивільній справі: примус – це діяльність спеціально уповноважених державою суб'єктів, яка ними здійснюється на завершальній стадії судового провадження та полягає у застосуванні особливих засобів правообмеження щодо зобов'язаної особи з метою фактичної реалізації приписів судового рішення.

В ході такої діяльності відбувається заперечення волі зобов'язаної особи в частині небажання виконання покладеного на неї судом обов'язку. У свою чергу повне фактичне виконання такого обов'язку має наслідком реальне поновлення прав іншої особи. В цьому, власне, ключовий зміст взаємозв'язку обов'язку і гарантування права. Забезпечення належного своєчасного повного виконання обов'язків суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є всі підстави вважати гарантуючим фактором відносно суб'єктивних прав.

Правова можливість належного виконання кореспондуючого праву обов'язку у визначений законом спосіб, що передбачає певну взаємодію між протилежними сторонами у справі, нехай навіть і за посередництва органу примусового виконання, і є за визначенням процесуальною гарантією. За таких обставин, на наш погляд, можна вести мову навіть про тотожність за своєю суттю гарантій виконання обов'язків та дотримання прав. Неможливо

забезпечити останнє не подбавши одночасно про встановлення дієвих гарантій належного виконання обов'язків. Інакше, через передчасність, фактично втрачається сенс вирішення проблем гарантій захисту права, скоріш встановлення гарантій, їхніх умов повинно відбуватися спільно (одночасно) [148, с. 315].

В цьому контексті надзвичайно переконливою є думка про те, що загалом юридичні гарантії спрямовані на єдину мету: створення умов, які сприятимуть ефективно забезпечувати реалізацію стрижневих таких юридичних категорій, як право та обов'язок, задля стабілізації правопорядку, як правозахисної та правоохоронної функцій держави [148, с. 316].

Одночасно слід подбати про те аби не випустити із виду важливий аспект: зобов'язана особа також має права. Забезпечення виконання обов'язку у примусовому порядку не може перетворюватись на свавілля і суцільне заперечення прав боржника. У демократично улаштованому суспільстві права усіх осіб є однаково важливими та захищеними, а отже і підлягають забезпеченню. У цьому плані має бути дотримано баланс між правами боржника та інтересами протилежної сторони у справі, забезпечено співмірність ступеня «агресивності» примусу із вимогами судового рішення. Одним з механізмів, покликаних, серед іншого, виконати і це завдання є судовий контроль за виконанням судового рішення та про нього ми висловимось згодом.

Підсумовуючи цю частину дослідження підкреслимо надзвичайну важливість питання забезпечення виконання обов'язку у цивілістичній науці загалом. Процесуальні гарантії виконання обов'язків фактично одночасно справляють забезпечувальний вплив і на дотримання відповідного кореспондуючого права. Нажаль, поточні реалії спонукають нас до констатації факту відсутності у даному питанні необхідного ефекту. Законодавцю все ще не вдалось віднайти працездатну формулу забезпечення виконання обов'язків учасниками цивільного судочинства. Заходи забезпечення виконання таких обов'язків у більшій мірі мають ознаки

декларативності. Зокрема, інститут процесуального примусу, який саме і призначений для цього, є по суті набором заходів покарання за вже невиконаний або неналежно виконаний обов'язок. Ретроспективно спостерігаючи звершений факт його ігнорування суд уповноважений застосувати попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід, штраф (статті 145-148 ЦПК України). За задумом законодавця належне виконання процесуальних обов'язків учасниками справи має досягатись застосуванням перелічених заходів, однак, на практиці мотивувальний ефект від них майже не простежується, у зв'язку з чим доречно повторитись: «такий примус не примушує».

На суттєву недосконалість такої концепції вказувалось ще на стадії законопроектної роботи. Зокрема, у висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (реєстр. № 6232 від 23.03.2017 р.) прямо зазначалось про неможливість штрафу бути заходом процесуального примусу, оскільки за своєю суттю він є нічим іншим як грошовим стягненням, що накладається на осіб, які вчинили відповідне правопорушення (адміністративне, кримінальне тощо) [39]. Крім того, увага законотворця зверталась також на ту обставину, що на той час більшість із пропонованих проектом діянь (вчинення яких тягне за собою накладення штрафу) охоплювалось складом адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 185-3 «Прояв неповаги до суду» Кодексу України про адміністративні правопорушення. Одночасно перешкоджання посадовою особою під будь-яким приводом явці до суду народного засідателя, присяжного для виконання покладених на них обов'язків тягнуло за собою адміністративну відповідальність, передбачену статтею 185-5 зазначеного Кодексу [39]. Підсумовуючи фахівці Головного

науково-експертного управління апарату Верховної Ради України наголошували, що встановлення конкретних санкцій за вчинення відповідних правопорушень взагалі виходить за межі предмету правового регулювання процесуального законодавства України [39].

Головне юридичне управління апарату Верховної Ради України висловлювало тотожні зауваження з приводу згаданого законопроекту. Так, у пункті 21 розділу I зауважень, з посиланням на положення пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, наголошувалось, що судові штрафи не можуть бути предметом регулювання процесуального законодавства, а також підкреслювалось, що діяння, які є злочинами або правопорушеннями мають визначатися виключно Кримінальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення [63]. Також було відтворено думку відносно того, що судовий штраф – це міра адміністративної відповідальності і представляє собою грошове стягнення, тобто є обтяженням майнового характеру для учасників процесу, а також для інших осіб, які беруть участь у судовому процесі [63].

На наш погляд, все ж таки спонукальний вплив та виконання функції гарантування під час вирішення спору у судовому порядку забезпечують у більшій мірі інші засоби процесуального характеру, які позбавлені ознак примусовості, однак здатні ускладнити досягнення бажаного недобросовісним учасником справи і навпаки підвищити вірогідність успіху для дисциплінованої і сумлінної особи. Мова йде про такі засоби як: залишення заяви без руху або без розгляду, покладення судових витрат, розгляд справи за наявними доказами, додаткове витребування у третіх осіб документів і відомостей з предмету спору, винесення окремої ухвали і т.п. Також доречним видається розглянути можливість запровадження у виняткових випадках такого засобу як відмова у задоволенні позову із подальшою заборороною оскарження рішення суду першої інстанції у разі систематичного зловживання правом особою та/або встановлення факту умисного знищення нею доказів [79, с. 400].

Життєздатним та прийнятним, з урахуванням змісту загальних засад цивільного судочинства, суті його завдання, видається правило: «Сумлінним бути безпечно і вигідно». Добросовісне користування правами та виконання обов'язків має стати необхідною умовою досягнення бажаного результату у спорі. І навпаки, недотримання приписів закону має виключати можливість отримання з цього зиску [79, с. 400].

На сьогоднішній день правовий інструментарій, що міститься у главі 9 розділу I ЦПК України, лише зовні має ознаки процесуальних гарантій. Реальне ж призначення «заходів процесуального примусу» залишається питанням дискусійним. З таких вихідних позицій проглядається два варіанта розвитку інституту забезпечення виконання процесуальних обов'язків. Перший – це відмовитись взагалі від такого формату законодавчого закріплення відповідних заходів. Другий – згрупувати у окремий інститут всі цивільні процесуальні правові засоби, об'єднані визначеною метою, з подальшим відображенням їх переліку в певному структурному елементі ЦПК (розділ, глава тощо). При цьому, очевидно, варто уникати визначення примусовості як ключової ознаки-орієнтира для класифікації відповідних правових засобів [79, с. 400], а отже і використання для їх позначення терміну «примус».

Практичним прикладом другого варіанту у вітчизняному законодавстві може служити конструкція (структура) Кримінального процесуального кодексу України, який містить у собі окремий розділ «Заходи забезпечення кримінального провадження» [109]. Аналогічний підхід, на поточний момент, застосовується також розробниками нового Кримінального кодексу України. Автори документу пропонують включити у його зміст окрему книгу «Про кримінально-правові засоби та їх застосування», де, серед іншого, розкривається поняття таких засобів, визначається мета, порядок і підстави їх застосування, наводиться перелік їх видів [108].

Повертаючись до першого варіанту відмітимо, що саме такий шлях свого часу було обрано законодавцями цілої низки провідних європейських

країн. Так, ЦПК Королівства Іспанія не містить окремого структурного елементу щодо заходів, аналогічних вітчизняним заходам процесуального примусу, незважаючи на те, що, природно, вони існують. Положення про той же штраф, як санкцію за невиконання процесуальних обов'язків на стадії судового розгляду, у тексті кодексу органічно вмонтовано в окремі статті у прив'язці до відповідного контексту (наприклад статті 176, 247, 283 bis h, 288, 326, 344). Коректне визначення призначення правового заходу, у свою чергу, беззаперечно сприяє правильній орієнтації учасників провадження у справі щодо можливих наслідків певної моделі поведінки.

Аналогічний до іспанського підхід також застосовано і німецьким законодавцем (статті 377, 380, 390, 409 ЦПК ФРН). Так само і у Франції ЦПК не містить окремого структурного елементу присвяченого заходам процесуального примусу. При цьому вважаємо доречним відмітити оригінальність, можливо навіть витонченість, французького законодавця у використанні формулювань. У тексті документу простежується системність застосування словесних конструкцій «під загрозою штрафу», «під загрозою покарання», «під загрозою неприйнятності» тощо (наприклад статті 11, 59, 134). Такий, здавалось би, несуттєвий штрих все ж таки забезпечує додаткове підсилення впливу на свідомість особи шляхом побудови асоціативного ряду щодо конкретного обов'язку: невиконання – покарання.

Орієнтуючись на висловлену Т. В. Заварзою думку про те, що включення до процесуальних законів санкцій, які застосовуються до порушників, полегшує орієнтування сторін у правилах цивільного процесу та справляє ефективний психологічний вплив на учасників [183, с. 80], одночасно підкреслимо слухність саме продемонстрованої у ЦПК Франції законодавчої техніки. Влучно застосована вказівка на загрозу настання негативних наслідків для особи і є дієвим психологічним стимулом для неї та має забезпечувальний ефект. Безпосередньо ж санкція – це покарання за порушення встановленого правила, яке може бути застосовано вже по факту його скоєння, але аж ніяк не з метою упередження.

Справедливості заради варто відмітити і наявність у деяких зарубіжних процесуальних законах тотожного до українського підходу. Яскравим прикладом цього є КНР, де у ЦПК вміщено цілий розділ, присвячений заходам процесуального примусу.

Загалом влучно відмічено М. М. Шаповалом: «законодавець всіляко намагається стимулювати сторони до належного виконання покладених на них цивільних процесуальних обов'язків, розуміючи, що цивільне судочинство – це не та сфера діяльності, в якій можна очікувати добросовісного ведення процесу» [283, с. 170]. Констатуємо, що на сьогодні вітчизняний законодавець віддає перевагу все-таки заходам примусу, широко використовуючи штрафи як стимулюючий засіб, дослідник одночасно звертає увагу на особливості природи цивільного судочинства, якій більше відповідають ті заходи, що спрямовані на обмеження реалізації учасниками судового процесу належних їм прав [283, с. 170].

Ми ж вважаємо доречним вкотре підкреслити, що за будь-яких обставин намагання винайти «власний велосипед» у цьому питанні є заздалегідь позбавленими сенсу. Як би не конструювали законодавство, які б механізми не запроваджувались – спроби обходу, ухилення від виконання відповідних приписів неодмінно будуть мати місце, оскільки природа такої поведінки учасника правовідносин має психологічне коріння. Потрібні не тільки досконалі закони, а й досконалі люди.

З-поміж існуючих моделей забезпечення виконання обов'язків обрати ідеальну не видається можливим у зв'язку з її відсутністю. Успішність же спроб правового регулювання чутливих суспільних відносин у демократичному вільному суспільстві напряду залежить від спроможності забезпечити баланс між інтересами правосуддя, правопорядку і приватними інтересами осіб, що беруть участь у справі [283, с. 170].

3.2 Гарантування права на судовий захист: проблематика доконечної умови реалізації.

Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах [221]. І дійсно, без фактичного поновлення порушеного права позбавляється сенсу свого існування вся система юстиції, в її широкому значенні. В ідеальному світі, швидше за все, виключалась би сама можливість порушення суб'єктивного права особи, а отже і потреба у захисті відпадала б само собою. Однак, реальний світ людей не ідеальний. Проте, неупинний прогрес розвитку людства все ж таки призвів до формування сучасних світоглядних уявлень про формат співіснування носіїв різних інтересів, які, подекуди, конфліктують між собою. В умовах неминучості виникнення протиріч у відносинах між членами суспільства, зрештою, постала потреба віднайти можливість організації загальноприйнятних способів вирішення спорів. На сьогодні один з таких способів, що вважається оптимальним для цивілізованого суспільства, є судовий. Засноване на авторитеті держави та забезпечене примусом з її боку, правосуддя є найбільш широко застосованим способом вирішення спорів та захисту суб'єктивних прав та інтересів.

Виправданість існування права на судовий захист сьогодні не є предметом дискусій. Це право, як основний елемент правосуб'єктності особи, було свого часу визнано, зокрема, на міжнародному рівні, шляхом як прямого так і опосередкованого закріплення його у відповідних правових актах. Так, у статті 10 Загальної декларації прав людини 1948 року визначено, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків ... має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [60]. У підпункті b пункту 3 статті 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачається, що кожна

держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується, зокрема, забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту [152]. Пункт 1 статті 14 цього ж Пакту встановлює право кожного при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону [152]. У статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод фактично продубльовано вже згадані положення: «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [100].

З метою запровадження описаних підходів у вітчизняну правову систему, законодавцем на конституційному рівні було закладено підвалини для подальшого розвитку цих ідей у відповідному галузевому законодавстві.

Конституційний Суд України у своїй практиці вказує на те, що приписи третього речення частини другої статті 3, статті 8, частин першої, другої статті 55 Основного Закону України зобов'язують державу запровадити на законодавчому рівні такий юридичний механізм реалізації права особи на судовий захист, який забезпечуватиме процесуальні можливості для реального захисту та поновлення порушених прав і свобод [215]. При цьому підкреслюється, що сутнісний зміст права на судовий захист слід визначати, ураховуючи конституційно встановлені засади судочинства, як гарантії, що забезпечують його ефективну реалізацію [215], а також з урахуванням змісту права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950

року <...> та витлумаченого Європейським судом із прав людини [219] і воно охоплює не лише право на звернення до суду, а й можливість реалізації цього права без обмежень чи перепон [215].

Зі змісту наведених положень випливає, що національний законодавець повинен, здійснюючи відповідне регулювання, виходити з конституційних принципів і цінностей та відповідних міжнародних зобов'язань України, зокрема щодо ефективного судового захисту прав і свобод людини і громадянина [217].

Законодавець має встановити такий обсяг права осіб на судовий захист, який забезпечував би його дієву реалізацію, а відмова судів у реалізації такої можливості може призвести до порушення гарантованого Конституцією України права на судовий захист [215]. Юридичний механізм реалізації цього права має забезпечувати дієвість права особи на судовий захист, що виявляється в запровадженні законом процесуальних можливостей для реального захисту та поновлення порушених прав і свобод особи [214].

І загалом, захист, утвердження та здійснення прав людини потребують передусім забезпечення реалізації права на судовий захист, а також дотримання основних засад судочинства, включно з конституційною вимогою щодо обов'язковості судового рішення, що гарантовано приписами частини першої статті 55, пункту 9 частини другої статті 129, статті 129¹ Конституції України [218].

Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі № 3-187/2023(351/23) від 13 травня 2024 року № 6-р(П)/2024 прийшов до висновку, що право на судовий захист, установлене частиною першою статті 55 Конституції України, слід розглядати у зв'язку з основними засадами судочинства, визначеними частиною другою статті 129 Конституції України, та з урахуванням права на справедливий суд (складником якого є обов'язок держави виконати судові рішення), гарантованого статтею 6 Конвенції.

Обов'язкове виконання судового рішення є необхідною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист [215; 216].

Виконання судового рішення є доконечною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист [215], а судовий контроль за виконанням судового рішення є щонайпершим елементом у юридичному механізмі забезпечення виконання судового рішення [215]. Держава, на переконання Конституційного Суду, для забезпечення виконання судового рішення має, знову ж таки, насамперед запровадити дієвий, а не ілюзорний юридичний механізм здійснення судового контролю за виконанням судового рішення, який дасть змогу особі, на користь якої ухвалено судове рішення, домогтися його виконання, щоб реально захистити та поновити права, свободи та інтереси [214].

У державі, керованій правовладдям, звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а безумовне додержання загальних принципів судочинства ... є неодмінним складником реалізації права на судовий захист [219].

Задля доповнення загальної картини з даної тематики не станемо оминати і підходи, яких дотримується Європейський суд з прав людини. В даному контексті в одному зі своїх рішень він зазначав: «Пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Таким чином, ця стаття проголошує «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право подати позов з приводу цивільно-правових питань до суду. Однак це право було б ілюзорним, якби правова система держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній зі сторін. Було б незрозуміло, якби стаття 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме: справедливий, публічний і швидкий розгляд, – і, водночас, не передбачала виконання судових рішень. Якщо тлумачити статтю 6 як таку,

що стосується виключно доступу до судового органу та судового провадження, то це могло б призводити до ситуацій, що суперечать принципу верховенства права... Отже, для цілей статті 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду» [209]; «право на суд, захищене статтею 6 Конвенції, було б ілюзорним, якби національна правова система Високої Договірної Сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судове рішення залишалося невиконаним на шкоду будь-якій зі сторін. Ефективний доступ до суду включає право на виконання судового рішення без невинуватених затримок» [210].

В рішенні у справі *Luciano Rossi v. Italy* від 15 листопада 2002 року (заява № 30530/96) Європейський суд з прав людини вказав: «Право на суд, у тому вигляді, як воно гарантоване статтею 6 Конвенції, охоплює також виконання остаточних, зобов'язальних судових рішень, які в державах, що визнають верховенство права (правовладдя) («states that accept the rule of law»), не можуть залишатись невиконаними на шкоду будь-якій зі сторін. Отже, виконання судового рішення не може здійснюватись із непомірним зволіканням» (§ 33) [323].

Приклади подібного підходу Європейського суду з прав людини до питання виконання судового рішення можна наводити і далі, та в цьому немає потреби.

Отже, з урахуванням наведеного можемо упевнено стверджувати, що одним з найбільш значущих за ступенем важливості та безпосереднього впливу на результативність поновлення, захисту прав, свобод та інтересів осіб є інститут судового контролю за виконанням рішення суду. Одним з аргументів на користь такої оцінки даного інституту є його спроможність забезпечувати, по суті, дотримання балансу між правами боржника та інтересами протилежної сторони у справі на завершальній стадії судового провадження. Судовий контроль, так би мовити, забезпечує співмірність ступеня «агресивності» примусу із вимогами судового рішення.

У переважній більшості випадків, як свідчить практика, процедура виконання судового рішення не обходиться без застосування примусу. Разом з тим результативність саме цієї стадії судового провадження і визначає ефективність здійсненого судом захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів осіб [73, с. 14] та є одним з ключових показників реальної дієвості статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Виконання судового рішення передбачає фактичне поновлення матеріального стану позивача або ж практичне задоволення його нематеріальних вимог [73, с. 14]. Нажаль, практика, що склалась у нашій державі упродовж десятиліть, дає підстави говорити про особливу проблемність стадії виконання судових рішень, а це, у свою чергу, породжує додаткові питання, зокрема, щодо ефективності правосуддя як такого, до якості судових рішень [73, с. 14]. За таких обставин одночасно постає проблема реального виконання завдань цивільного судочинства з огляду на неповну спроможність суду ефективно захистити на практиці порушені, невизнані або оспорювані права, свободи чи інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, інтереси держави [73, с. 14]. Логіка такого підходу приводить нас до висновку про неможливість з'ясування сутності судового контролю оминаючи питання ефективності судового захисту загалом. Таким чином, проглядається необхідність зупинитися тут і на згаданій категорії.

Слід одразу наголосити на невизначеності однозначно критеріїв ефективності судочинства, які, власне, і мають бути сталими орієнтирами для оцінки якості судових рішень за відповідною ознакою, що у свою чергу, залишає простір для довільного тлумачення та дискусій з приводу розуміння ефективності правосуддя і, як наслідок, складність формування дієвих гарантій для цього.

Значущість даної проблематики зумовлюється, зокрема, наступним: відсутність реально функціональних механізмів забезпечення фактичного виконання судових рішень принижує імідж України на міжнародній арені, є несумісним з сутністю правової держави, підриває авторитет правосуддя та

держави в цілому в суспільстві [73, с. 14]. На важливість питання ефективності судового захисту додатково вказує також і та обставина, що власне ефективність, як ознака правового захисту прав особи, закріплена також і в актах міжнародного законодавства [73, с. 15], які будь-яка правова держава зобов'язана поважати та визнавати. Про них ми вже згадували вище, та все ж повернемося до аналізу їх змісту тепер дещо в іншому контексті.

Стаття 8 Загальної декларації прав людини 1948 року фіксує право кожної людини на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [60]. Пункт 3 статті 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується, серед іншого, забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту [152]. Статтею 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод визначено, що кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб правового захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [100].

За українським законом, у відповідності до статті 129¹ Конституції України держава взяла на себе зобов'язання забезпечити виконання судового рішення. Згідно цієї ж статті контроль за виконанням судового рішення законодавцем покладено на суд. Однозначно зрозуміло, що без наявності у галузевому законодавстві дієвих гарантій права осіб на ефективний судовий захист приписи статті 129¹ Конституції України, в першу чергу, а також статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», статей 2, 18 Цивільного процесуального кодексу України, статті 2 Закону України «Про виконавче провадження» залишаться у більшій мірі декларативними, аніж такими, що мають свій прояв у практичній площині [73, с. 14]. Саме це, свого часу, особливо підкреслив Конституційний Суд України у рішенні від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002: «Судовий захист передбачає і конкретні гарантії

ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя. Відсутність такої можливості обмежує це право» [222].

Багатим з даної проблематики є доробок Європейського суду з прав людини, судова практика якого, як відомо, сьогодні є ключовим орієнтиром для українського правосуддя. Тож слушним буде окреслити також і її основні положення.

Європейський суд з прав людини під час розгляду справ про порушення Конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція) виходить з того, що національний правопорядок повинен забезпечувати ефективний засіб правового захисту [193, с. 9]. Більше того, відповідно до статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб правового захисту) зобов'язання держав включають обов'язок забезпечити застосування компетентними органами засобів правового захисту... Було б неможливо уявити, якби стаття 13 забезпечувала право на засіб правового захисту і передбачала його ефективність, але не гарантувала застосування успішно використаних засобів правового захисту. Протилежне призведе до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права [193, с. 17].

Задля визначення ефективності засобу правового захисту до уваги беруться повноваження органу влади та процесуальні гарантії, які він надає [193, с. 13]. Відповідно, обсяг повноважень національних судів щодо судового розгляду має бути достатнім, щоб гарантувати захист відповідно до статті 13 [193, с. 19].

Загалом Європейський суд з прав людини під час вирішення справ притримується думки, що надмірна тривалість розгляду справи в національному суді, як сама по собі так і у поєднанні з іншими факторами, може спричинити ситуацію за якої ефективний засіб правового захисту може стати неефективним. Красномовним прикладом такої трансформації засобу правового захисту може бути тривале невиконання судового рішення, внаслідок чого не відбувається швидке відшкодування шкоди або задоволення вимог особи, а з плином часу матеріальні активи зрештою

знецінюються. Відповідно, запізніле відшкодування стає неадекватним до фактичної шкоди, завданої порушенням права [73, с. 17].

У подібних ситуаціях Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до держави-відповідача з проханням запровадити ефективний засіб правового захисту, який передбачає компенсацію за невиконання або запізніле виконання судових рішень [193, с. 78].

Тепер перейдемо до огляду наукових напрацювань з даного напрямку, де вітчизняна юриспруденція має чималі результати.

Досліджуючи питання ефективності судочинства загалом, С. Мартянова в якості елементів поняття ефективності діяльності судової системи виділяла завдання правосуддя, діяльність судів щодо їх досягнення і результати цієї діяльності [142, с. 96]. У зв'язку з цим дослідниця пропонує під ефективністю судочинства розуміти не тільки співвідношення мети і результату, а й якість діяльності як самої по собі, її продуктивний характер [142, с. 96]. Одночасно вона висловила думку, що ефективність діяльності судової влади щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина потрібно розуміти як здатність судової влади досягати за допомогою оптимальних засобів поставлених перед нею, як гілкою державної влади, суспільно корисних цілей, передусім забезпечення прав і свобод людини і громадянина [142, с. 96].

Проводячи дослідження в царині господарського судочинства С. Демченко зазначав, що ефективність господарського судочинства вимірюється доступністю, справедливістю, неупередженістю, об'єктивністю й законністю правосуддя, оптимальністю строків прийняття остаточного (в конкретній судовій інстанції) судового рішення у справі і залежатиме від низки факторів [51, с. 23]. На думку дослідника ці фактори можна згрупувати наступним чином: ті, які можна віднести до внутрішньосистемних, таких, на які можна впливати з боку самої судової системи та ті, що знаходяться поза системою господарського судочинства [51, с. 23]. У зв'язку з цим С. Демченко вважав, що ефективність судочинства перебуває під впливом

системи вищого порядку, зокрема, це забезпечення реалізації у правозастосуванні принципу верховенства права, наявність (відсутність) колізії права тощо [51, с. 23].

Л. Москвич торкаючись питання критеріїв оцінювання ефективності судової системи загалом, висловила думку, що поняттям «ефективність судової системи» фіксується її певна внутрішня властивість, а точніше – її здатність реально благотворно впливати на певні правовідносини, внаслідок чого вирішується соціальний конфлікт та досягається соціальна справедливість [157, с. 31]. Тому, на думку науковиці, варто розрізняти верхню і нижню межі ефективності судової системи: верхня – цілковите узгодження між результатами її функціонування і поставленою ціллю... ; і нижня – такий поріг ефективності, за яким судова система перестає бути оптимальною, стає менш керованою і, зрештою, втрачає сенс свого існування [157, с. 31].

Ю. Чуприна пропонує ефективність судової системи розглядати як здатність судової влади вирішити в розумні й по можливості в найкоротші строки судові справи за дотримання прав особистості й забезпечення безперечного виконання прийнятих судом рішень [282, с. 6].

В. Горбалінський слушно зауважує, що ефективність правосуддя вимагає від держави запровадження такого механізму розгляду правових спорів та перегляду справ, який би гарантував ефективність права на судовий захист на будь-якій стадії судового процесу, забезпечував поновлення у правах та мінімізував можливість негативних наслідків для осіб та публічних інтересів та забезпечував виконання судових рішень [45, с. 3]. Дослідник також запропонував таке розуміння поняття ефективності захисту прав, свобод та інтересів: здатність судовим рішенням, прийнятим за результатами розгляду справи ..., впливати на правовий статус особи у спірних правовідносинах, шляхом відновлення, порушеного права або інтересу, з приводу яких особа звернулася за захистом [45, с. 4].

Заслуговує на увагу і думка В. Коверзнева про те, що спроможність суду ефективно виконувати свої повноваження напряму залежить від якості національного законодавства, яке повинно надавати суду інструменти протистояння деструктивним діям учасників судового процесу, які зловживають своїми процесуальними правами, використовуючи їх з метою затягування розгляду справи, перешкоджають здійсненню судочинства та ухваленню правосудного рішення, а також забезпечувати здійснення судом контрольних функцій за виконанням рішення, що набрало законної сили [95, с. 83].

Обов'язковою передумовою реального захисту або поновлення права особи є застосування судом ефективного засобу захисту такого права. На думку О. Грицаєнко під ефективним засобом (способом) судового захисту слід розуміти такий, що призводить до бажаних наслідків, дає найбільший ефект для відновлення юридичного становища особи, яке існувало до порушення її прав чи законних інтересів. Тому ефективний спосіб захисту має забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам [47, с. 54].

Отже, виходячи з наведених вище наукових поглядів і практичних підходів можна визначити, що головним критерієм ефективності судового захисту слід вважати його успішну результативність на практиці у розумний строк [73, с. 17]. Ми ж вкотре підкреслюємо: така результативність проявляється тільки на стадії виконання судового рішення [73, с. 17].

Розкриваючи суть обов'язковості судового рішення у цивільному судочинстві, законодавцем у статті 18 Цивільного процесуального кодексу України було передбачено, що судові рішення, які набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, – і за її межами [272]. Та

незважаючи на це, реальний результат, як вже зазначалось вище, продовжує бути суттєво відмінним від задекларованої настанови.

У зв'язку з особливою чутливістю та значущістю сфери судового захисту прав та інтересів осіб, пошук шляхів ефективного реформування судочинства в Україні не припинявся та на певному етапі призвів до розробки Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні, яка була схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006. За змістом підрозділу 5 розділу II цієї Концепції ефективність судового захисту передбачає, зокрема і те, що судовий захист, як і діяльність суду, не може вважатися дієвим, якщо судові рішення не виконуються або виконуються неналежним чином і без контролю суду за їх виконанням [103].

Цілком погоджуючись з наведеною раніше думкою С. Демченка щодо перебування ефективності судочинства під впливом системи вищого порядку [51, с. 23] слід зазначити, що систему гарантій права на ефективний судовий захист необхідно починати вибудовувати з чесного чіткого формулювання суспільних цінностей та наповнення їх конкретним і однозначним практичним змістом, прагнучі при цьому забезпечити їх сталість та однозначність тлумачення [73, с. 18].

З цим, власне, повертаємось безпосередньо до інституту судового контролю у цивільному судочинстві. Звертає на себе увагу маловивченість у вітчизняній юриспруденції відповідних теоретико-правових положень і, як наслідок, неоднозначність тлумачень даного поняття. Крім того, виглядає проблемним визначення самої його сутності.

Науковий доробок з даної тематики складають, зокрема, праці В. Ладиченка, С. Потьомкіна, О. Хотинської, І. Жукевича, І. Лимарь, В. Кравчук, Г. Майданевича, В. Комарова, В. Притуляк. Лаконічно оглянемо деякі з них, окресливши ключові положення.

В. Ладиченко та С. Потьомкін запропонували визначити судовий контроль за виконанням судових рішень як правовий механізм діяльності

судової влади, спрямований на забезпечення обов'язковості виконання судового рішення як конституційної засади правосуддя, який реалізовується за допомогою комплексу нормативно визначених правових засобів і процедур у межах окремих форм судочинства [128, с. 194].

О. Хотинська вважає судовий контроль за виконанням рішень суду складовою єдиного процесу захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, який відбувається у межах однієї справи, не залежно від сфери (публічної, приватної) спірних правовідносин [268, с. 6]. При цьому вона визначила поняття судового контролю за виконанням судових рішень як самостійну, законодавчо закріплену, правову форму реалізації судової влади, яка відображає як основні риси останньої так і ознаки юрисдикційної діяльності органів державної виконавчої служби, спрямована не лише на забезпечення законності в процесі примусового виконання судових рішень та захист прав і законних інтересів учасників цього процесу, а й на реальне виконання рішення суду, гарантуючи тим самим обов'язковість такого виконання [268, с. 6].

На думку І. Жукевича судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільних справах – це особлива форма правосуддя, діяльність суду пов'язана із реалізацією судових актів у цивільних справах, яка здійснюється у формі «контрольного санкціонування» вчинення деяких процесуальних дій у виконавчому провадженні при розгляді цивільних справ, безпосереднього розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність виконавців, як важливої гарантії захисту права особи у післясудовому цивільному процесі та розгляді різних позовів, які стосуються заходів примусового виконання рішень [54, с. 113]. Науковець заперечує можливість зведення судового контролю за виконанням рішень судів у цивільних справах тільки до «вузького» його розуміння та є прихильником «широкого», згідно якого такий контроль повинен включати також і дозвіл («санкціонування») на вчинення певних процесуальних дій у виконавчому провадженні, а також розгляд позовних вимог, які стосуються виконання судових рішень та ухвал (наприклад, позови

щодо оспорування оцінки майна у виконавчому провадженні, позови про зняття арешту з майна, позови про визнання торгів недійсними тощо) [55, с. 95]. Одночасно дослідник робить застереження щодо практичної нереалістичності постійного чи періодичного контролю з боку суддів за виконанням рішень, оскільки такий його формат вимагав би значних часових і організаційних ресурсів [55, с. 96].

Під судовим контролем у виконавчому провадженні В. Притуляк пропонує розуміти форму реалізації судової влади, систему передбачених процесуальним законом засобів, спрямованих на недопущення незаконного обмеження прав і охоронюваних законом інтересів особи у процесі примусового виконання судових актів і актів інших юрисдикційних органів, а також відновлення особи в цих правах, і полягає в перевірці діяльності органів примусового виконання та їх посадових осіб, а також застосування до них заходів впливу, передбачених процесуальним законодавством [196, с. 145].

Результати аналізу наведених вище варіантів розуміння судового контролю в поєднанні зі змістом конституційних засад правосуддя та визначенням завдання цивільного судочинства дозволяють нам погодитись із твердженням про невіддільність судового контролю від правосуддя [118, с. 44].

Зокрема, таку думку мають вже згадані В. Ладиченко та С. Потьомкін. Науковці обґрунтовано вважають, що судовий контроль не є самостійною функцією судової влади, оскільки не є окремим напрямом діяльності судової влади, не виконує завдання, відмінне від правосуддя, а спрямований саме на реалізацію правосуддя відповідно до завдань і засад правосуддя, закріплених Конституцією України. Судовий контроль не може існувати та здійснюватися без правосуддя, оскільки підставою його ініціювання є наявність судового рішення за результатами вирішення спору, яке набрало законної сили, і щодо якого здійснюється процедура примусового виконання [128, с. 193-194]. До такої точки зору схиляється також і О. Хотинська, чие

бачення вже наводилось нами вище. Аналогічні міркування теж висловлювали В. Кравчук, Г. Майданевич, В. Комаров [118, с. 44].

Заслуговує на увагу в цьому контексті також думка І. Лимарь. Науковиця відмічає, що Конституція України, законодавство про судоустрій та цивільне процесуальне законодавство не містять нормативного закріплення за органами судової влади інших функцій ніж функція правосуддя. Відтак, діяльність органів судової влади, яка пов'язана із захистом (охороною) суб'єктивних цивільних прав (у широкому розумінні) та охоронюваних законом інтересів у будь-яких проявах, включаючи контрольну діяльність суду, слід вважати правосуддям у цивільних справах [132, с. 76-77].

Визначившись з цим, керуючись приписом ст. 124 Конституції України, ми приходимо до єдино можливого висновку: контроль за виконанням судового рішення будь-якого виду та у будь-якій формі може здійснюватись тільки органами системи правосуддя, оскільки за змістом згаданої статті Основного Закону делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються [118, с. 44].

У зв'язку з цим вельми слушними видаються твердження, що ніякий контроль з боку державних органів не може замінити судовий контроль [196, с. 139], а будь-яке втручання в процес виконання рішення суду, окрім судового контролю, буде мати характер свавільного втручання та створюватиме потенційну загрозу у реалізації принципу верховенства права [162, с. 190].

На сьогодні маємо ситуацію, за якої функція вирішення цивільних спорів і виконання винесених за їх наслідками рішень неприродно розділені між органами, що належать до різних гілок державної влади. Поточне становище, коли заходи завершальної стадії судового провадження здійснюються органами, які не відносяться до системи правосуддя є принципово невірним [73, с. 19]. У таких умовах про ефективний контроль за

виконанням судових рішень говорити складно. Справа в тому, що оскільки судовий контроль за виконавчим провадженням є явищем багатограним, він не може обмежуватись лише епізодичним контролем суду цивільної юрисдикції за законністю дій, бездіяльності та рішеннями виконавців або органів та посадових осіб, що уповноважені здійснювати примусове виконання судових рішень, шляхом розгляду скарг [132, с. 96] або ж витребовуванням звітів від боржника про виконання ним рішення, як це передбачається розділом VII ЦПК України [118, с. 45].

На нашу думку, очевидним є те, що тільки належним чином організований оперативний контроль за виконанням винесених судами рішень може бути реально спрямовано на випередження можливості виникнення порушень та ускладнень в ході примусового виконання судових рішень [118, с. 45]. Системна цілісність і взаємовідповідальність судових органів та органів примусового виконання зможе забезпечити запровадження механізму беззаперечного виконання судових рішень, в якому контрольні повноваження судів за діяльністю відповідних суб'єктів будуть невід'ємною частиною процесу ефективного захисту порушених чи невизнаних прав осіб [132, с. 54], а отже і виконання завдання цивільного судочинства [118, с. 45].

Одночасно можна розраховувати, що додатковим ефектом в таких умовах може стати підвищення якості судових рішень, оскільки це спонукатиме суд, вирішуючи спори, більше зважати також і на реальність виконання власних рішень [73, с. 18].

Тут доречним буде зробити невелике застереження. Висловлюючись таким чином ми ні в якому разі не заперечуємо проти позиції І. Жукевича щодо практичної нереальності перманентного контролю за виконанням рішення з боку судді безпосередньо. Наші міркування призвели нас дещо до іншого. Річ у тім, що варіативність тлумачення слова «суд» передбачає декілька альтернатив його розуміння: орган (група органів), посадова особа, процес. Відсутність офіційного тлумачення положень статті 129¹ Конституції України дає нам підстави визначати змістовне наповнення, використаного у

ній терміну «суд», на власний розсуд з урахуванням контексту. Цілком логічним, на наш погляд, виглядає припущення, що законодавець навряд чи прагнув посилити навантаження на конкретних суддів шляхом покладення на них додаткових контрольних функцій. У зв'язку з цим, прийнятим значенням слова «суд», у даному випадку, видається «група органів», що і покладено в основу наших подальших роздумів.

Тепер до практики. На сьогодні законодавець наділив суд, як суб'єкта контролю за виконанням судових рішень, невідповідними солідності «контролю» повноваженнями. У Цивільному процесуальному кодексі України інституту судового контролю присвячено цілий окремий розділ, та все ж, виглядає так, що це не той випадок, коли якість визначається обсягом. Діюча редакція розділу VII зводить зміст судового контролю за виконанням судового рішення до:

розгляду судом скарг сторін виконавчого провадження на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення;

вирішення питання про зобов'язання боржника подати звіт про виконання судового рішення, розгляд такого звіту та, за наявності підстав, вжиття заходів процесуального примусу у виді штрафу [73, с. 18].

Як видно, ані попереджувальною, ані компенсаторною властивістю зазначені положення не наділені. Більше того, передбачивши можливість накладення судового штрафу на «недобросовісного» боржника, законодавець таким способом створив передумови для невиправданого додаткового погіршення його майнового становища. У майнових виконавчих провадженнях застосування до боржника заходу процесуального примусу у вигляді судового штрафу радше віддалить перспективу фактичного виконання судового рішення, ніж наблизить її. У ситуації коли особа-боржник і так не здатна виконати боргові зобов'язання, покладення на неї

додаткового тягаря у формі судового штрафу йтиме в розріз із самою метою судового контролю [118, с. 44].

Водночас маємо відмітити ще один недолік такої конструкції механізму спонукання боржника до виконання рішення суду. Запроваджуючи штраф як санкцію за невиконання судового рішення, логічним було б одночасно змінити черговість задоволення вимог у Законі України «Про виконавче провадження», визначивши пріоритетність прав стягувача за, так би мовити, «головним» рішенням суду на стягненні з боржника кошти. Однак законодавцем такий крок здійснено не було [118, с. 44].

Очевидно, що наведений вище набір процесуальних можливостей навряд чи може забезпечити достатні передумови для успішної результативності виконання винесеного судом рішення у конкретній справі. Цих заходів очевидно не достатньо для встановлення належного контролю за виконанням рішень [73, с. 18].

З урахуванням змісту передбачених законом процесуальних можливостей суду в частині здійснення контролю за виконанням винесеного рішення не можливо також не відзначити парадоксальність ситуації, що склалася. На фоні наявності конституційно закріпленого обов'язку щодо контролю за виконанням судового рішення, законодавцем не передбачено будь-якої процесуальної можливості ініціювати вжиття судом заходів контролю за ходом виконання рішення за власної ініціативи. Відповідно, в таких умовах суд не здатен ефективно спонукати боржника до виконання покладених на нього судовим рішенням обов'язків. Так само суд, який виносив рішення у справі по суті, позбавлений можливостей оперативно реагувати на порушення або недоліки у роботі осіб, на яких покладено обов'язок безпосередньо забезпечувати виконання рішення судів у примусовому порядку [83, с. 408]. Висновок невтішний: такий контроль не відповідає своєму призначенню та є неефективним.

Без адекватних завданню судочинства повноважень та необхідних і достатніх для їх реалізації механізмів поточне становище у цьому відношенні

не зміниться, суди фактично залишаться дистанційованими від виконання судових рішень.

Розділ VIII «Правосуддя» Конституції України у первісній редакції припису щодо судового контролю за виконанням винесеного рішення не містив. Авторами відповідного законопроекту про внесення змін до Конституції України необхідність включення до її змісту згаданого положення обґрунтовувалось так: «Беручи до уваги довготривалу практику неефективного виконання судових рішень, у законопроекті закріплено гарантії виконання судових рішень, а контроль за їх виконанням пропонується покласти на суд, який ухвалив відповідне рішення» [189, с. 12]. Із зазначеного випливає, що включаючи до Основного Закону згадане положення, законодавець прагнув створити додаткову гарантію обов'язковості судового рішення, а отже і фактичного поновлення порушеного права [73, с. 18].

Вимушено констатуємо, що до сьогоднішнього дня положення законодавства нижчого ієрархічного рівня все ще не в повній мірі відповідають приписам Основного Закону в цій частині [118, с. 41]. Крім сумнівної дієвості існуючих правових засобів гостро стоїть також питання його інституційної організації. Фактично в Україні зберігається дуалізм у цьому питанні: разом із судовим контролем має місце й відомчий контроль, що здійснюється Міністерством юстиції [118, с. 41]. Однак, саме з урахуванням положень Конституції України обґрунтованість існування відомчого контролю перебуває під питанням [118, с. 42].

Ступінь ефективності інституту контролю не в останню чергу визначається його організаційними засадами. Існування двох паралельних інституцій різного підпорядкування, уповноважених на здійснення цієї діяльності, які хоча й повністю не дублюють одна одну за своїми повноваженнями, усе ж подекуди може дезорієнтувати сторони у справі. Натепер функції оперативного контролю за виконанням судового рішення зосереджені поза межами органів системи правосуддя [118, с. 42].

Судовий контроль у демократичній державі, де панує право, не може розцінюватись суто як вишуканий атрибут судочинства. Від правильності організації системи даного контролю напряду залежить своєчасність та повнота поновлення порушеного права особи [118, с. 42]. В такому контексті, з урахуванням наявності конституційно закріпленого принципу судового контролю за виконанням судового рішення, відмічаємо обґрунтованість та виправданість ідеї концентрації в системі органів правосуддя повноважень щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням [73, с. 19], оскільки ці функції є складовими частинами єдиного процесу поновлення порушеного права особи, гарантувати яке правова держава зобов'язана [118, с. 46].

Відсутність сьогодні державної монополії у сфері примусового виконання рішень судів, на нашу думку, робить нелогічним повернення до старої системи, коли виконавець перебував у штаті суду, отже фактично був судовим працівником з особливими повноваженнями. Водночас державно-приватна модель примусового виконання в Україні є відносно молодю, у зв'язку з чим категоричні висновки щодо її ефективності зараз робити передчасно [118, с. 46].

З урахуванням поточної суспільно-політичної ситуації в Україні, що склалася у зв'язку з фактичним перебуванням країни у стані війни та, як наслідок, дефіцитом ресурсів, на нашу думку, за даних обставин, найбільш прийнятною на сьогодні видається структурна модель органів примусового виконання рішень, за якої останні будуть підпорядковані Державній судовій адміністрації України. Ця ідея видається цілком логічною з огляду на те, що:

по-перше, відповідно до частини 1 статті 151 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Державна судова адміністрація України, за своїм статусом, є державним органом у системі правосуддя [202];

по-друге, за змістом частини 1 статті 1 Закону України «Про виконавче провадження» виконавче провадження визначається як завершальна стадія судового провадження і примусове виконання судових рішень [73].

Крім того, Державна судова адміністрація України підзвітна Вищій раді правосуддя та має територіальні управління [202]. У зв'язку із цим запропонований перший крок щодо приведення у відповідність до норм статей 124 та 129¹ Конституції України як системи виконання судових рішень так і організації контролю за ним, не потребуватиме великих обсягів фінансування, глибинних структурних перетворень та вивільнень працівників. Надалі, вірогідно уже в мирний час, роботу в цьому напрямі можна і варто буде продовжити без зайвого поспіху, виважено та системно, орієнтуючись на необхідність забезпечення реальної дієвості й ефективності всіх процесуальних гарантій, включно із судовим контролем [118, с. 47].

Висловившись щодо заходів організаційного характеру, викладемо тепер міркування і безпосередньо щодо змістовного наповнення судового контролю та з цією метою звернемо увагу ще на один недолік чинного законодавства у цій сфері.

Відповідно до частини 2 статті 447 Цивільного процесуального кодексу України суд може здійснювати судовий контроль за виконанням судового рішення у порядку, встановленому розділом VII Цивільного процесуального кодексу України [83, с. 408]. Іншими словами, з урахуванням припису статті 19 Конституції України, здійснюючи такий контроль, суд не може виходити за межі повноважень, передбачених вказаним розділом. На нашу думку, з цим правилом очевидно не узгоджується положення частини 2 статті 18 Цивільного процесуального кодексу України, згідно якого невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом.

Справа в тому, що відповідальність за невиконання судового рішення передбачена статтею 382 Кримінального кодексу України. Таке діяння віднесено до категорії кримінальних правопорушень проти правосуддя. За такої логіки саме органи судової влади мали б бути ініціаторами притягнення до відповідальності за фактами невиконання судових рішень. Однак, з урахуванням обмежень, встановлених статтею 19 Конституції України та

частиною 2 статті 447 Цивільного процесуального кодексу України, така можливість об'єктивно відсутня [83, с. 408].

Разом з тим, варто бути свідомим того, що загальний позитивний результат може бути досягнутий тільки внаслідок застосування ряду узгоджених за предметом і часом заходів у комплексі, а не вибіркових кроків.

3.3 Актуальні проблемні питання функціонування процесуальних гарантій в умовах змагальності судового провадження.

Як відомо, судове провадження у цивільних справах характеризується стадійністю. Раніше у цій роботі ми висловили тезу відносно того, що правові можливості, які створює стадійність судового процесу, самі по собі уже можна розглядати як процесуальні гарантії. Саме стадійність провадження забезпечує створення передумов для реального використання учасником справи усього арсеналу доступних правових засобів, а отже для забезпечення справедливої процедури. Одночасно видається необхідним підкреслити тут той факт, що згідно статті 129 Основного Закону вітчизняне судочинство здійснюється в режимі змагальності. На нашу думку, безпосередньо названі особливості судового провадження у великій мірі і визначають природу його недоліків та переваг. Власне з цього і бере свої витоки існуюча проблематика дієвості процесуальних гарантій прав учасників справи.

Проблеми функціонування певних засобів не в останню чергу зумовлюються налаштуваннями головних параметрів механізму в цілому. Не буде виглядати перебільшенням, якщо сказати, що основою основ для системи цивільного судочинства є його принципи. Рациональність регулювання їх базової конфігурації визначає ступінь проблемності, надійності, «ремонтпридатності» механізму вирішення цивільних спорів.

В цій частині дослідження ми зробимо спробу щонайперше поглибити та удосконалити знання про сутнісне наповнення самого фундаменту

існуючої моделі цивільного процесу шляхом з'ясування природи і значення принципів цивільного судочинства, оскільки саме вони володіють всепроникаючою властивістю для усіх процедур та стадій відправлення правосуддя. Процесуальна діяльність усіх учасників цивільних процесуальних правовідносин має провадитись з огляду на зміст таких принципів та їм підпорядковуватись. І хоча ми також уже дотично згадувати дану тематику, все ж не зайвим буде дослідити її глибше уже у дещо відмінному контексті.

Про важливість принципів у праві загалом та у судочинстві зокрема неодноразово зазначалось вченими-правниками. Серед інших, слушно у цьому контексті висловився М. П. Курило: «Для вітчизняної процесуальної думки проблематика принципів завжди була і залишається однією з центральних у дослідженнях правосуддя у цивільних справах» [117, с. 34].

Одним з варіантів розуміння основних принципів цивільного судочинства є такий, за якого вони розцінюються як нормативно закріплені вимоги, що відбивають цінності цивільного процесуального права, відтворюють стандарти справедливого судочинства та визначають порядок його здійснення, які пред'являються до суду та інших учасників судового процесу, що носять загальний, стабільний та імперативний характер, виконуючи регулятивну й інтерпретаційну функції щодо звичайних норм цивільного процесуального права [233, с. 87].

Одночасно науковцями висловлюється думка про нерозривний взаємозв'язок принципів судочинства і принципів права загалом. Принципи судочинства і принципи права пропонується розуміти як систему правових норм найбільш загального характеру, що мають високий рівень абстракції, відображають такі сутнісні властивості права як свобода, формальна рівність і справедливість. Принципи судочинства є такими, що конкретизують принципи права, виражаються в більш конкретних нормах, забезпечуючи правовий характер судової практики [110, с. 115].

Слушними виглядають думки, згідно яких: значення принципів судочинства полягає у тому, що вони забезпечують однакове розуміння і застосування законів та спонукають суддю при здійсненні правосуддя до неухильного дотримання вимог закону [279, с. 11]; тільки реалізація всіх принципів у їх сукупності, у взаємозв'язку сприятиме у виконанні завдань судочинства [279, с. 11].

Принципи судочинства, як універсальні імперативні ідейні орієнтири, що мають беззаперечне пріоритетне значення для формування нормативних правил для галузі права, володіють, як вже зазначалось, всепроникаючою властивістю. Норми галузі цивільного процесуального права «вбираючи» в себе задекларовану ідею, перетворюють принципи судочинства на невидиму складову цих норм права. Зазначена невидима складова, своєю присутністю у конкретному положенні закону, здатна забезпечити безпосередній вплив на процесуальну поведінку тих, хто це положення закону застосовує на практиці [72, с. 542]. До речі, саме в такий спосіб і проявляється гарантуюча властивість принципів цивільного судочинства. Іншими словами, вона полягає у створенні рамкових вимог щодо змісту правосуддя та підвищення вірогідності виконання його завдань через спонукання суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин підпорядковувати власну процесуальну діяльність таким принципам [72, с. 542].

У зв'язку з наведеним, пропонуємо принципи цивільного судочинства розуміти як керівні вказівки-орієнтири для усіх без винятку суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які своїм існуванням сприяють підпорядкуванню процесуальної діяльності таких суб'єктів виконанню завдань судочинства [72, с. 542].

Дещо перефразовуючи оригінальний вислів М. П. Курила зазначимо, що вивчення природи принципів здійснення процесуальної діяльності, їх сучасного змістовного наповнення як фундаменту моделі цивілістичного процесу в межах наявних видів організації судової влади, єдності і протилежності підходів до конструювання моделей розгляду правових

спорів, дозволить вивести на новий рівень розуміння характеру можливого розвитку цивільного судочинства, впливу положень міжнародного права на вітчизняне законодавство і правозастосування [114, с. 7].

Сьогодні вітчизняне законодавство містить частину 3 статті 2 ЦПК України у якій зафіксовано перелік основних принципів цивільного судочинства. Наведемо їх повний список:

- 1) верховенство права;
- 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення [272].

Навіть поверхневий аналіз наведеного переліку на інтуїтивному рівні породжує сумніви щодо його повноти та гармонійності (органічності). Зважаючи на наявність уже висловленої в науці думки, інтуїтивні сумніви набувають ознак обґрунтованості. Так, М. М. Шаповал у своєму дисертаційному дослідженні підготовчого провадження в цивільному судочинстві України цілком справедливо наголосив: «Необхідне не довільне віднесення тих чи інших положень до принципів, а їх обґрунтування з урахуванням визначення необхідного ступеня спільності і значення для

індивідуалізації цивільної процесуальної діяльності» [283, с. 156]. Водночас згаданий науковець звернув увагу на те, що нині досвід вітчизняного законодавця у формуванні переліку (списку) принципів судочинства складно вважати вдалим [283, с. 172].

І справді: суд має забезпечити справедливий розгляд справи за відсутності закріпленого принципу справедливості; судовий розгляд має забезпечити ефективний захист прав, свобод та інтересів за відсутності принципу ефективності; судовий розгляд має бути своєчасним за відсутності принципу своєчасності чи оперативності.

Звичайно, висловлюючись таким чином, ми ризикуємо зіштовхнутись з критикою, в основі якої буде лежати теза про неможливість (відсутність необхідності) текстуального закріплення усіх без винятку принципів, а наведений у частині 3 статті 2 ЦПК України їх перелік не є вичерпним – лише узагальненням основних. Не маючи наміру вступати в можливу дискусію з цього приводу, все ж підкреслимо незбагненну особливість застосованої законодавцем техніки: порівнюючи зміст частини 1 статті 2 ЦПК України щодо завдання цивільного судочинства і зміст частини 3 цієї ж статті з вміщеним переліком принципів такого судочинства, впадає в око їх очевидна дисгармонія. Логічніше виглядало б якби конкретні вимоги щодо сформульованого завдання цивільного судочинства були підкріплені тут же еквівалентними гарантіями, скомпонованими у певну логічну та взаємоузгоджену систему, яка б являла собою необхідний і достатній набір конкретних та зрозумілих загальнозобов'язуючих «правил побудови правил» відправлення правосуддя. Більше того, до цього спонукає, зокрема, і вимога закону, що зобов'язує суд та учасників судового процесу керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (частина 2 статті 2 ЦПК України). Чим керуватись – зрозуміло; як керуватись – застосовуючи відповідні принципи. Як кажуть в народі: «сказали «А» – кажіть і «Б». Сьогодні виглядає так, що перелік основних принципів судочинства, як єдина цілісна система та

процесуальна гарантія, потребує удосконалення з урахуванням, зокрема, висловлених М. М. Шаповалом зауважень.

Тепер щодо проблематики розуміння самого змісту виписаних принципів судочинства. Усвідомлення того, що відсутність однозначного їх тлумачення може породити різночитання, а отже і безпосередньо впливатиме на їх застосування у практичній площині, додатково посилює актуальність даного питання.

З уже наведеного вище переліку принципів цивільного судочинства нашу увагу особливо привертають тільки змагальність сторін у взаємозв'язку з диспозитивністю, оскільки саме ця пара визначає стиль, задає тон процесуальної діяльності учасників цивільних процесуальних правовідносин.

Присвяtimo декілька абзаців розбору закладеного у закон змісту кожного з них.

Згідно змісту статті 12 ЦПК України змагальність сторін у цивільному судочинстві передбачає наступне:

1. Цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін.
2. Учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом.
3. Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.
4. Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій [272].

Зауважимо одразу, що п'ятою частиною цієї ж статті визначається роль суду у процесі, що вказує на наявність ознак, які можуть дозволити вести мову про виокремлення також і судового керівництва як окремого принципу цивільного судочинства. Однак, від розвитку тут даної тези ми утримаємось, оскільки вона наразі перебуває поза межами нашого наукового інтересу. Обмежимося лише наведенням самого змісту частини п'ятої статті 12 ЦПК

України. Отже, її положення передбачають, що суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість:

- 1) керує ходом судового процесу;
- 2) сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами;
- 3) роз'яснює у випадку необхідності учасникам судового процесу їхні процесуальні права та обов'язки, наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій;
- 4) сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом;
- 5) запобігає зловживанню учасниками судового процесу їхніми правами та вживає заходів для виконання ними їхніх обов'язків [272].

Зміст диспозитивності цивільного судочинства визначено у статті 13 ЦПК України, яка передбачає, що:

1. Суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках.

2. Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

3. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності.

4. Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє [272].

Перед тим як перейти до аналізу наведеного зауважимо, що заporукою винесення справедливого рішення у справі, є у великій мірі, забезпеченість розумного балансу між процесуальними можливостями та запобіжниками від зловживання та свавілля у судовому процесі [76, с. 438]. Виходячи з цього «приміряємо» наведені принципи до справедливості.

Оглядаючи наукові джерела щодо змагальності у цивілістичних процесах ми натрапляємо на численні хвалебні відгуки з цього приводу. Для загального уявлення тезово наведемо деякі з них.

Принцип змагальності цивільного судочинства виходить з аксіоми: «доводить той, хто заінтересований», відповідно саме сторони є основними суб'єктами доказування, їм в силу власної зацікавленості і обізнаності про обставини справи найлегше надати докази або вказати на них [52, с. 33].

Г. П. Тимченко притримується думки, що завдяки змагальності створюються умови кожній зацікавленій в судовому захисті особі для участі у процесуальному спорі, активності і взаємодії (співробітництва) з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права і вирішення правового спору [255, с. 321].

В. В. Комаров стверджує: «Правосудним може бути лише змагальний процес» [204, с. 154].

О. В. Стратій вважає, що принцип змагальності відображає сучасну тенденцію у розвитку судочинства з метою створення ефективного процесуального механізму для здійснення правосуддя, він тісно пов'язаний з іншими важливими принципами процесуального права, такими як принцип законності, диспозитивності та процесуальної рівноправності сторін [246, с. 218]. Цей принцип справедливо визначає можливості та обов'язки сторін щодо доказування своїх позицій та вимог у судовому процесі [246, с. 219].

Крім того, на думку дослідника, згаданий принцип інтегрується у цивільному процесі як основний механізм, що забезпечує рівноправ'я та справедливість між сторонами та гарантує, що справедливе рішення буде ухвалене на підставі доказів та аргументів, які представлені самими сторонами [246, с. 219]. Принцип змагальності у судовому процесі, визначений як один із фундаментальних принципів правосуддя, є каменем кутним для справедливості та об'єктивності судового вирішення [246, с. 219]. Змагальність сторін у судовому процесі дозволяє досягти справедливих та об'єктивних рішень, а суддя виступає як гарант рівності сторін у процесі [246, с. 219]. Змагальність сторін у судових процесах є важливим принципом, що забезпечує справедливість та демократію в судовій системі [246 с. 220], а вона, у свою чергу, сприяє визначенню істини та ухваленню справедливих рішень на підставі доказів і аргументів, представлених сторонами [246, с. 220].

На переконання В. Ю. Мамницького тільки змагальний процес здатний забезпечити належне здійснення правосуддя і лише в рамках змагального процесу особа може належним чином реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд. Без змагального процесу губиться сама ідея повноти судової влади [141, с. 202]. Елементи та правила принципу змагальності є доцільними, прогресивними та такими, що здатні забезпечити функціонування належних судових процедур, оскільки мають бути притаманні змагальній моделі цивільного судочинства, тільки в межах якої можливо здійснення правосуддя [141, с. 202-203].

Р. М. Римарчук та Г. С. Римарчук, розкриваючи сутність змагальності як принципу, вказують, що вона полягає в наданні сторонам, які володіють протилежними процесуальними інтересами, можливості шляхом здійснення дозволених законом процесуальних дій переконати суд, який виступає незалежним арбітром, в тому, що зайнята тією чи іншою стороною позиція по справі в силу матеріальних і процесуальних підстав є єдино вірною [208, с. 203].

Л. М. Ніколенко підкреслює: «Принцип змагальності прийнято розглядати як базис концепції справедливого судового розгляду у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що також включає принципи рівності сторін у процесі та ефективної участі, диспозитивності та розумності строку» [160, с. 216].

А. С. Штефан позитивним ефектом дії принципу змагальності вважає гарантування сторонам рівних можливостей у доказовій діяльності, утворення балансу при розподілі функцій сторін в доказуванні та визначення меж втручання суду у процес доказування. Дія принципу змагальності у позовному провадженні, на думку науковиці, забезпечує раціональне використання цивільної процесуальної форми, оскільки у разі бездіяльності сторони ніхто інший не зобов'язаний здійснювати доказування замість неї, а судові рішення ухвалюється на підставі доказів, наявних у справі. Це також сприяє дотриманню розумності строків розгляду справи, тому в цілому принцип змагальності спрямовується на досягнення мети цивільного судочинства із справедливого, неупередженого і своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ [288, с. 140-141].

І. В. Пасайлюк стверджує: «Змагальність – основа справедливого правосуддя, первородна ознака правосуддя як такого» [170, с. 55].

В такій же парадигмі перебувають і європейські стандарти у сфері судочинства. До прикладу, пункт 30 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» містить положення, згідно з яким дотримання принципів змагальності та рівності сторін є необхідними передумовами сприйняття судового рішення як належного сторонами, а також громадськістю [38].

Одночасно і паралельно слідчий (інквізиційний) судовий процес, з властивим йому принципом об'єктивної істини, активно критикуються у вітчизняній науці. Узагальнені аргументи критики наступні: «Активне втручання суду в доказову діяльність без волі на те сторін протирічить

природі цивільних прав та перетворює процес на інквізиційний, що, відповідно, унеможлиблює здійснення правосуддя» [52, с. 34]; «Завдання судді – не збирати за бездіяльні сторони докази, а створити умови для повного і всебічного дослідження доказового матеріалу, встановлення фактичних обставин справи» [52, с. 33].

Діючий суддя Верховного Суду І. С. Міщенко відмічає, що радянський принцип інквізиційного судочинства, метою якого було встановлення об'єктивної істини у спорі, поступився принципу змагальності, при втіленні якого суд займає позицію об'єктивного та неупередженого арбітра, не збирає докази, а лише оцінює ті, що надані сторонами [155, с. 13]. Аналогічну думку має і О. В. Стратій, зазначаючи при цьому, що зміна в змісті принципу змагальності породила введення «чистої» моделі змагальності та має значущі наслідки для способу функціонування судової системи [246, с. 219].

І. В. Пасайлюк підкреслює, що раніше принцип змагальності ніби нейтралізувався принципом об'єктивної істини, суд був зобов'язаний, не обмежуючись поданими сторонами доказами, вживати всіх передбачених законом заходів для встановлення дійсних обставин справи, тобто мав збирати докази за власною ініціативою [170, с. 53].

З приводу значення змагальності у судочинстві також неодноразово висловлювався і Європейський суд з прав людини. Примітним є те, що пропонуване ним розуміння даного явища є суттєво вужчим за вітчизняне та у загальному зводиться до наступного: принцип змагальності процесу передбачає право кожної сторони відповісти на зауваження або документи, надані опонентом [44, с. 7]. Одночасно підкреслюється, що принцип змагальності є невід'ємною частиною права на суд. Вимога змагальності процесу відповідно до статті 6 Європейської конвенції з прав людини передбачає наявність можливості бути поінформованим і коментувати зауваження або докази, надані протилежною стороною, в ході судового розгляду [44, с. 8]. На додачу до цього вважаємо слушним також підкреслити і визначальну особливість класичного розуміння змагальності, яке напрочуд

влучно ілюструється виразом англійських юристів: «суд мовчить», тобто тільки спостерігає, не приймаючи активну участь у процесі [44, с. 9].

Вірогідно, для правової культури англо-саксонської системи та західноєвропейської частини континентальної цього достатньо аби забезпечити справедливість правосуддя. Готовність же українського суспільства і держави до такого формату – питання більш ніж дискусійне.

Разом з тим варто мати на увазі, що навіть в умовах активних євроінтеграційних процесів сьогодення, вимога щодо обов'язкового запровадження в Україні саме класичної змагальної моделі цивільного судочинства не ставиться [74, с. 140]. Системний аналіз положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дозволяє нам погодитись з думкою І. В. Пасайлюк щодо відсутності в її тексті вказівки на те, яка модель цивільного судочинства має існувати для забезпечення права на справедливий судовий розгляд [170, с. 55]. І хоча практика Європейського суду з прав людини засновується на тому постулаті, що доступність правосуддя забезпечується лише в межах змагальної моделі судочинства, концепція справедливого судового провадження охоплює право на змагальне судочинство, а принцип змагальності є однією з основних гарантій судочинства [170, с. 55], конкретний зміст змагальності безпосередньо визначається кожною Високою Договірною Стороною [74, с. 140].

Свого часу цілком обґрунтовано і принципово вірно висловився знаний фахівець у галузі судочинства – діючий суддя Верховного Суду Д. Д. Луспеник, вказавши на необхідність забезпечення розумного балансу між основоположними принципами судочинства та активністю суду. Його слова наводить В. Ю. Мамницький у своїй праці щодо поняття та змісту принципу змагальності у цивільному судочинстві: «необхідно знайти «золоту середину» між (як прийнято вважати, конкуруючими) засадами процесу – диспозитивністю, змагальністю, процесуальною рівністю сторін, з одного боку, і процесуальною активністю суду – з іншого» [141, с. 205]. Розвиваючи цю тезу, вже безпосередньо сам В. Ю. Мамницький підкреслив, що ця

«золота середина», яка може бути належною гарантією забезпечення права заінтересованих осіб на правосуддя, права на справедливий судовий розгляд, полягає не в обмеженні права сторін, які беруть участь у справі, надавати докази та бути активним захисником своїх прав, свобод та інтересів у суді, а в розширенні забезпечувальних повноважень суду [141, с. 205]. Науковець обґрунтовує свій висновок як світовими тенденціями по відходу від «чистої» змагальності та трансформації моделей цивільного судочинства різних правових систем, так і, власне, вимогами вітчизняного законодавства, які закріплені у вітчизняному цивільному процесуальному законодавстві [141, с. 205]. В. Ю. Мамницький цілком слушно зазначає, що така вимога, в першу чергу, витікає з завдань цивільного судочинства, які полягають у справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді і вирішенню цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст.1 ЦПК) [141, с. 205].

Зі свого боку вважаємо прийнятним приєднатись до такої думки і дещо розвинути її, та перед тим відмітимо ще ряд важливих моментів.

Активність суду не повинна підміняти сторони, вона повинна лише доповнювати їх зусилля, існувати субсидіарно по відношенню до збирання доказів по справі та в такий спосіб гарантувати ухвалення справедливого рішення і втілювати ефективну реалізацію засади змагальності сторін [153, с. 234]. Більше того, суд зобов'язаний здійснювати допомогу в захисті права заінтересованим особам, оскільки це є гарантією не тільки досягнення законності, але і справедливості при розгляді та вирішенні цивільних справ [141, с. 203]. І хоча вважається, що активне втручання суду в доказову діяльність без волі на те сторін протирічить природі цивільних прав та перетворює процес на інквізиційний, що унеможлиблює здійснення правосуддя – це не означає, що суд повинен бути простим спостерігачем діяльності сторін по доведенню певного кола фактів, які мають значення для справи [141, с. 203].

Пригадаємо також, що метою будь-яких цивілізованих держави і суспільства є побудова ефективного та справедливого судочинства. З одного боку, суспільство і держава зацікавлені у створенні максимально ефективних і надійних гарантій законності, справедливості і безпомилковості судових рішень, що спрямовані на захист прав і законних інтересів осіб, які звернулися за судовим захистом. З іншого боку, держава зацікавлена в наданні оптимальної сукупності засобів для захисту порушеного права і законних інтересів [160, с. 215].

Будучи учасником суспільних правовідносин, суд виконує, в першу чергу, соціальну функцію. Він обслуговує саме таке суспільство, яким воно є. Якщо для одного суспільства змагальність у чистому вигляді, як засада судочинства, є найбільш прийнятною та такою, що сама собою розуміється (передбачається), оскільки цілком узгоджується з культурологічними аспектами, вихованням, освіченістю тощо – це зовсім не означає, що для іншого суспільства буде так само. На цьому фоні, очевидно не є випадковістю те, що і досі процес пошуку оптимальних моделей цивільного судочинства не припиняється [74, с. 138]. Як зазначає В. В. Комаров, спостерігається чітко виражена тенденція конвергенції різних національних і континентальних культур цивільного процесу, активізація пошуку моделей ефективного судочинства у зв'язку з сучасними викликами забезпечення доступності правосуддя [98, с. 26-27]. Згадуючи І. Медведєва, науковець відмічає «гібридоподібність» – «квазіінквізиційність» або «квазізмагальність» сучасного цивільного процесу з однаковими проблемами, який до того ж, ще й постійно змінюється [98, с. 27].

Як відомо у процесі, побудованому на змагальному принципі, збирання та підготовка всього фактичного матеріалу для розгляду спору між сторонами покладається законом на сторони [170, с. 54]. У процесі, побудованому на слідчому принципі, збирання та підготовку всього фактичного матеріалу, необхідного для вирішення спору між сторонами,

закон покладає на суд. Сторони не є суб'єктами процесу доказування, вони виступають джерелом отримання відомостей про факти [170, с. 54-55].

Цитуючи у своїй праці Дж. Джоловича, вже згаданий В. В. Комаров констатує той факт, що в реальному житті не існує в чистому вигляді ані змагального процесу, ані інквізиційного [98, с. 28].

Звернувшись безпосередньо до напрацювань британського правника Дж. Джоловича, ми знаходимо цікаві думки щодо систем правосуддя [74, с. 139], які привертають до себе увагу. Так, дослідник зазначає, що головний дефект змагальної системи полягає в тому, що суддя не має обов'язку намагатись з'ясувати правду [322, с. 283], така система особливо добре підходить для вирішення спорів, але менше підходить для прийняття «правильних» рішень [322, с. 288]. І тут же британський правознавець задається, по суті, риторичним питанням: «Що ж тоді є «правильним» рішенням?». Правильність чи неправильність судових рішень не може бути перевірена об'єктивно – апеляційне підтвердження не гарантує правильності – і це не передбачає, що суди завжди можуть віднайти та застосувати закон до абсолютної істини у питаннях, що є предметом спору між сторонами. Однак, продовжує правознавець, було б надзвичайно дивно називати «правильним» рішення, щодо якого суддя має підозру або ж розуміння його «неправильності», оскільки він був позбавлений інформації, яку він вважав доречною [322, с. 288]. Справжнього правосуддя неможливо досягти, якщо суд не має всієї відповідної інформації. Тому найближчим до «правильного» рішення є рішення, прийняте суддею, який має у своєму розпорядженні всю інформацію, яку він вважає необхідною щодо фактів і закону [322, с. 288]. Резюмуючи, Дж. Джолович констатує потребу у такій судовій процедурі, яка б була більше наближена до слідчої системи, аніж традиційна змагальна система [322, с. 288].

Разом з тим, серед науковців-правників не рідкістю є думки про можливість створення цивільного процесу такої конструкції, яка б одночасно поєднувала елементи обох систем і принципів, оскільки судочинство, в

контексті доступності правосуддя, має втілюватися в певній моделі (формі) судочинства, побудованій з урахуванням вимог справедливості [170, с. 55].

І. В. Пасайлюк, посилаючись на І. Решетнікову, говорить про те, що деякі процесуалісти висловлюють погляди про існування так званого змішаного типу судочинства як окремого ідеального типу, який би можна було поставити до одного ряду зі змагальним та слідчим (розшуковим) процесами або зовсім замінити ним слідчий (інквізиційний) процес, тобто виділяти змагальну та змішану модель цивільного судочинства [170, с. 55].

Говорячи про сучасні реалії є підстави відмітити, що існуюче на сьогоднішній день возведення в абсолют принципу змагальності не рідко призводить до негативного ефекту. В певній мірі «змагальність» та «справедливість» у цивільному процесі конфліктують [81, с. 508]. Як вже зазначено, змагальний принцип передбачає, що хід розгляду справи, процесуальна поведінка суду, а так само і результат вирішення спору напряду залежать від активності сторін, спірні питання вирішуються лише на підставі вимог та аргументів, які представлені сторонами справи [246, с. 218]. Справедливість, все ж таки, сприймається людиною у більшій мірі на рівні відчуттів, а не шляхом співставлення реальних фактів та обставин з формальними приписами закону [81, с. 508].

У зв'язку з цим дещо парадоксальним виглядає твердження про те, що головною метою принципу змагальності є забезпечення справедливості та об'єктивності судового процесу [246, с. 220]. Забезпечити прийняття справедливого рішення у справі неможливо якщо, наприклад, застосовувати несправедливий закон [81, с. 508] або залишити очевидну прогалину у знаннях про фактичні обставини справи. Так само неможливо цього досягти за умови ігнорування судом наявних очевидних порушень приписів норм права, якщо на це не буде вказано учасниками справи. Очевидно, що через ряд обставин, в умовах змагальності рівність сторін у спорі буде завжди відносною, натомість справедливість має бути забезпечена за будь-яких умов

[81, с. 508]. А отже, вкотре підкреслюємо актуальність ідеї «золотої середини».

Тепер до системного аналізу сучасної редакції ЦПК України. Зміст пункту 4 частини 3 статті 2, статті 12 нами вже наводився, тож від повторень утримаємось. Звернемо тут спершу увагу на частину 1 статті 81, яка фактично дублює припис частини 3 статті 12: «Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом». Далі – згідно статті 209 завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів, а також розподіл судових витрат. Відповідно до пункту 3 частини 1 статті 189 визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів є завданнями підготовчого провадження. Стаття 228 визначає порядок з'ясування обставин справи та дослідження доказів; стаття 229 – дослідження доказів. Згідно частини 3 статті 258 розгляд справи по суті судом першої інстанції закінчується ухваленням рішення суду. Пункт 1 частини 4 статті 265 зобов'язує у мотивувальній частині рішення зазначати фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини.

І тут, з огляду на зміст останньої норми, ми констатуємо наявність очевидної неузгодженості: ані зміст статті 2, ані зміст статті 209, ані зміст статті 228 не ставить перед судом задачу з'ясувати фактичні (дійсні) обставини справи. Однак у мотивувальній частині відобразити їх необхідно. Крім того, згідно припису частини 5 статті 263 обґрунтованим вважається тільки рішення, яке ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні.

На контрасті звернемо увагу на зміст частин першої – третьої статті 294 щодо порядку розгляду справ окремого провадження: «Під час розгляду

справ окремого провадження суд зобов'язаний ... вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи; з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази; справи окремого провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду...» [272]. З викладеного вбачається, що відступ від вимог змагальності дає змогу забезпечити повне і об'єктивне з'ясування обставин справи та наділяє суд правом за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Постає логічне питання: як можна забезпечити неухильне дотримання положень пункту 1 частини 4 статті 265 та частини 5 статті 263 в умовах «чистої» змагальності?

Об'єктивності заради варто згадати, що стаття 81 містить у собі частину 7 наступного змісту: «Суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених цим Кодексом». Однак, дієвість наведеного виняткового положення на практиці все ж залишається під питанням. Змагальність – так змагальність, а суддівський розсуд – феномен непередбачуваний.

Тут вважаємо доречним додати, що на цілий ряд недоліків в частині правового регулювання принципу змагальності у поточній редакції ЦПК України раніше вже вказала А. С. Штефан у своєму дисертаційному дослідженні щодо механізму доказування у цивільному судочинстві, здійсненому у 2020 році [288]. Наводити їх у деталях вважаємо зайвим, однак підкреслимо: висловлені науковицею зауваження зберігають актуальність і до сьогодення. У загальному дослідниця дійшла висновку, з яким, з нашої точки зору, неможливо не погодитись. Вона відмітила, що більшість положень статті 12 ЦПК України характеризують не змагальність, а інші принципи цивільного судочинства (рівність перед законом і судом,

недопущення зловживання процесуальними правами) або ж встановлюють правила, які виходять за межі змагальності [288, с. 140]. Крім того, цілком справедливо підкреслено, що висновки про змагальність всього цивільного процесу – передчасні, а твердження окремих дослідників про дію принципу змагальності в усіх провадженнях цивільного процесу є очевидним перебільшенням [288, с. 133]. Тут мова йде про провадження у касаційній інстанції, наказне та окреме провадження. Одночасно А. С. Штефан відмічає беззаперечний факт застосування принципу змагальності як у позовному провадженні, так і при апеляційному перегляді судових рішень, ухвалених у позовному провадженні [288, с. 130]. Аналогічна теза, щоправда дещо в іншому ракурсі, висловлюється і іншими авторами: «Навіть у випадку винесення рішення судом, принцип змагальності набуває свого продовження у вигляді наданої законом можливості обґрунтовано оскаржити таке рішення» [52, с. 39].

Будучи одним з центральних принципів судочинства, принцип змагальності, опиняючись на стику стадій цивільного судочинства, ніби підхоплює інший – принцип забезпечення права на апеляційний перегляд справи. При цьому дія останнього узалежнена від обґрунтованості судового рішення першої інстанції. Таким чином утворюється симбіоз з елементів різних принципів цивільного судочинства.

Згідно практики Європейського суду з прав людини призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті, та надати стороні можливість його оскарження у разі незгоди з аргументами суду [267, с. 60]. Між змістом і якістю рішення суду першої інстанції та можливістю ефективного реалізації права на апеляційний перегляд справи простежується пряма залежність. Втілення однойменного принципу на практиці відбувається шляхом реалізації відповідного права визначеним колом суб'єктів у передбачений законом спосіб, відповідно до встановленої процесуальної форми.

Апеляційна скарга, як форма реалізації права на перегляд рішення, повинна відповідати жорстким вимогам, встановлених законом, зокрема, щодо змісту. Відхилення від таких вимог блокує можливість реалізації права на перегляд та, у певному сенсі, може призвести до ризику невиконання завдань цивільного судочинства [71, с. 95].

Системний аналіз приписів статей 263 (щодо законності і обґрунтованості судового рішення), 265 (щодо змісту рішення суду), 356 (щодо форми і змісту апеляційної скарги) ЦПК України дає підстави стверджувати про наявність залежності між якістю судового рішення та перспективністю апеляційного перегляду справи [71, с. 95].

Відповідно до пункту 5 частини 2 статті 356 ЦПК України в апеляційній скарзі має бути зазначено в чому полягає незаконність і (або) необґрунтованість рішення (неповнота встановлення обставин, які мають значення для справи, та (або) неправильність установлення обставин, які мають значення для справи, внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин та (або) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин тощо) [272]. Тобто, критика рішення суду у справі, що переглядається, має бути чіткою та конкретною. Чіткість окреслення недоліків рішення суду першої інстанції підвищує вірогідність позитивного результату перегляду справи. Критика обґрунтованості рішення може засновуватись виключно на аналізі мотивованої оцінки кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову [71, с. 95-96].

Як вже згадувалось, за приписами статті 263 ЦПК України судове рішення має бути обґрунтованим, тобто таким, що ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Додатково положення статті 265 цього ж кодексу зобов'язують суд, серед іншого, наводити у рішенні мотивовану оцінку

кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику [71, с. 96].

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 10 червня 2021 року у справі № 11-104сап21 висловилаь щодо вмотивованості наступним чином: «вмотивованість – це вимога до суду наводити письмово в рішенні судження, пояснення про наявність чи відсутність фактів, які є основою для висновку суду. Це також пояснення суду, чому він виніс саме таке рішення, погодився з одними та відкинув інші доводи» [185]. Згодом, 16 листопада 2023 року у справі № 11-228сап21 Велика Палата знову підкреслила, що для того аби судові рішення вважалося належно мотивованим, недостатньо просто процитувати закон та перерахувати докази, надані сторонами. Важливо навести ті висновки, яких дійшов суд за результатами оцінки доказів, та знайти настільки вагомі й одночасно зрозумілі аргументи на користь прийнятого рішення, щоб вони переконали в законності й справедливості вирішення спору навіть ту сторону, яка в цьому спорі програла [186].

Примітно також і те, що відповідно до практики ЄСПЛ відсутність належної мотивації прийнятого судом рішення визнається порушенням права на справедливий суд. Зокрема, у рішенні від 15 листопада 2007 року у справі «Бендерський проти України» суд визнав порушення пункту 1 статті 6 Конвенції (права на справедливий суд) та зазначив, що відповідно до практики, яка відображає принцип належного здійснення правосуддя, судові рішення мають в достатній мірі висвітлювати мотиви, на яких вони базуються [211].

Отже, право на перегляд справи у цивільному судочинстві є елементом права на справедливий суд, а дієвою гарантією їх обох у сукупності є саме належна вмотивованість судового рішення [71, с. 96].

Ключове значення питання вмотивованості рішення суду обумовлюється дією загального правила, визначеного частиною 1 статті 367 ЦПК України щодо меж розгляду справи судом апеляційної інстанції в частині перевірки законності і обґрунтованості рішення суду першої інстанції в межах доводів та вимог апеляційної скарги. Зміст рішення суду, що оскаржується, як об'єкт критики апелянта, має відповідати легітимним очікуванням останнього щодо його повної відповідності вимогам закону, як по формі так і по суті. Належна якість рішення в частині наведення вагомих й одночасно зрозумілих аргументів на користь прийнятого рішення є передумовою для безперешкодної реалізації права на перегляд справи, оскільки нівелює об'єктивні причини ризику виконання апеляційної скарги з порушенням пункту 5 частини 2 статті 356 ЦПК України. Так само це дозволить уникнути потенційної можливості залишення поза увагою суду апеляційної інстанції принципово важливих зауважень щодо оскаржуваного рішення, надасть можливість найбільш чітко сформулювати доводи та вимоги апеляційної скарги та, зрештою, сприятиме виконанню завдань цивільного судочинства [71, с. 96-97].

Разом з тим, у випадку не виправдання легітимних очікувань щодо вмотивованості рішення суду і, як наслідок, недосконалості апеляційної скарги в частині доводів та вимог, доречним видається поставити питання про запровадження певного процесуального запобіжника щодо належного забезпечення права на перегляд справи. Використаний законодавцем у Цивільному процесуальному кодексі України термін «апеляційний перегляд справи» очевидно є ширшим за «оскарження рішення суду». Аналіз їх змісту у сукупності дозволяє прийти до висновку, що апеляційне оскарження рішення є одним з етапів (елементів) апеляційного перегляду справи. За таких обставин, з урахуванням викладеного постає питання доцільності обмеження суду апеляційної інстанції доводами та вимогами апеляційної скарги. Перегляд як ревізія не повинен передбачати штучних обмежень повноважень органу, який його здійснює [71, с. 97].

Аналіз змісту статті 367 ЦПК України в цілому дозволяє констатувати, що законодавцем визначено жорсткі межі перегляду справи (частина перша) за одночасно наявної можливості виходу за них у виключних випадках: встановлення порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права (частина четверта); очевидної незаконності або необґрунтованості рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження (частина п'ята). Ці чітко окреслені законом випадки характеризуються беззаперечною та очевидною невідповідністю йому. У переважній же більшості ситуацій апелянт у режимі змагальності повинен віднайти максимально переконливі аргументи для скасування винесеного рішення, походженням яких, як правило, має бути аналіз мотивів суду першої інстанції. За таких умов та з урахуванням викладеного вище існує ризик того, що припис частини 1 статті 367 ЦПК України може стати у нагоді деяким недоброчесним суддям, спираючись на який завжди можна «узаконити беззаконня» [71, с. 97-98].

На стадії апеляційного перегляду справи «суд, який знає закони» та зобов'язаний забезпечити виконання завдань цивільного судочинства в змозі самотійно виявити порушення, допущені судом першої інстанції (за умови їх наявності) і застосувати доступні процесуальні заходи для усунення виявлених недоліків та захисту прав, свобод та інтересів осіб. Обмеження повноважень суду під час перегляду справи доводами та вимогами апеляційної скарги є неприродним і несприятливим для виконання завдань цивільного судочинства [71, с. 98].

Отже, на підставі викладеного, вбачається доречним коригування змісту чинної редакції частини 1 статті 367 ЦПК України шляхом заміни словесної конструкції «в межах доводів та вимог апеляційної скарги» на «з урахуванням доводів та вимог апеляційної скарги», вилучивши таким чином штучне та невиправдане обмеження повноважень суду апеляційної інстанції

та знизивши критичність значення вмотивованості рішення суду першої інстанції як гарантії права на перегляд справи [71, с. 98].

У зв'язку з пропонованим розширенням повноважень суду апеляційної інстанції та з урахуванням фактичної обмеженості прийомів, які можуть бути застосовані апелянтом при виготовленні скарги, змагальність тут може бути присутня у звуженому варіанті. Однак, на нашу думку, це – об'єктивна необхідність задля забезпечення справедливості судочинства та повного виконання його завдання.

І тут знову, природно, згадується ідея «золотої середини» Д. Д. Луспеника. До неї і повертаємось з рядом риторичних запитань, навіяних оглядом наукових праць сучасності: «В чому полягає неприйнятність для сьогоденішнього цивільного судочинства принципу об'єктивної істини? Як встановлення дійсних обставин справи та реальних відносин, що склались між сторонами, може нашкодити виконанню завдання судочинства? Більше того, а як інакше можна забезпечити справедливе вирішення спору?».

Справа в тому, що внаслідок підсиленням змагальних засад цивільного судочинства та відповідних змін у повноваженнях суду в доказовій діяльності, почали формуватися наукові дискусії щодо того, чи не втратив принцип об'єктивної істини свого значення для цивільного судочинства. Можливість і потреба встановлення істини у справі дотепер залишається одним з обговорюваних питань, починаючи з власне терміну, який слід вживати замість поняття «об'єктивна істина», і закінчуючи його змістом [288, с. 141].

Зі свого боку маємо констатувати, що дискусії відносно сутності істини у судочинстві, а так само і його об'єктивності вже набувають ознак нескінченних. Не зачіпаючи глибоко всі аспекти даних дискусій все ж наведемо найбільш поширені погляди.

Ю. Ю. Рябченко визначає істину як знання, яке повністю відповідає дійсності [227, с. 63]. Продовжуючи роздуми вже над істиною у праві дослідник висловлює думку, що це поняття охоплює також способи

досягнення такого знання; способи його обґрунтування, отже, істинним є лише те знання, що є досягнутим із застосуванням належних способів, а також належним чином обґрунтоване. Саме таке розуміння покладене в основу істини як мети судового пізнання [227, с. 63].

Д. О. Менюк, проводячи дослідження у 2020 році, все ще зазначала про принцип об'єктивної істини як про керівну засаду, що визначає зміст і спрямованість цивільного процесу, а також виявляється в нормах цивільного процесуального права [151, с. 224], хоча і схилилась одночасно до думки про неможливість його реалізації на практиці мотивуючи тим, що суддя, розглядаючи справу на основі свого досвіду, рис характеру, певного усвідомлення навколишнього світу, вирішує спір крізь призму власного сприйняття, подекуди орієнтуючись на особисті симпатії і антипатії до тієї чи іншої сторони процесу або іншого учасника цивільного провадження [151, с. 225]. Відмітимо, що застосована дослідницею логіка є цілком доречна і не залишає простору для сумнівів у правильності висловленої тези.

Дійсно, ретроспективність судового пізнання у сукупності з наведеними суб'єктивними факторами суттєво впливають на можливість встановлення об'єктивної істини в ході відправлення правосуддя. Та все ж є одне «але», про яке ми висловимось нижче. А зараз продовжимо огляд наукових позицій, серед яких є і такі, що виключають одночасне співіснування змагальності та об'єктивної істини як принципів судочинства. До прикладу наступна: «змагальність за своїм змістом не є процесуальним інструментом встановлення істини, оскільки суд не зобов'язаний здійснювати заходи щодо з'ясування всіх обставин цивільної справи, прав та обов'язків сторін» [122, с. 193].

А. С. Штефан, розкриваючи питання принципу встановлення судової істини, наводить наступні погляди: «об'єктивна (абсолютна) істина існувати не може і було б перебільшенням вірити в те, що в процесі завжди спираються на істину, оскільки мова йде не про абсолютний концепт, а тільки про вищий ступінь переконання»; «термін «об'єктивна істина» несе на

собі певний ідеологічний відбиток минулого, коли йому надавалося значення принципу, що зобов'язує суд в усіх випадках, незалежно від позиції сторін, забезпечити точне і повне знання про обставини справи. Істина, що встановлюється, повинна бути об'єктивною в тому розумінні, що вона відображає факти реальної дійсності» [288, с. 143].

На протилежному «полюсі» знаходяться погляди науковців, які продовжують вести мову про потребу у встановленні саме об'єктивної істини. Обґрунтування цьому також наводить вже згадана А. С. Штефан: «існування об'єктивної істини в цивільному процесі визначається сутністю правосуддя»; «при правильній організації судового розгляду справи принципи змагальності та об'єктивної істини доповнюють один одного»; «відповідно до принципу змагальності суд повинен створювати всі необхідні умови для встановлення об'єктивної істини»; «змагальність не тягне виникнення теорії формальної істини, а має на увазі встановлення об'єктивної істини в межах юридичного процесу»; і «якби перед судом не була поставлена мета встановлення об'єктивної істини, було б неможливим досягнення відносної істини, яка здебільшого досягається в судочинстві» [288, с. 143].

На наш погляд, останнє з наведених обґрунтувань необхідності існування об'єктивної істини як принципу цивільного судочинства є ключовим і безапеляційним аргументом «за». Якщо виключити потребу прагнути встановлення об'єктивної істини в ході вирішення спору, то що ж тоді буде виконувати роль сталого орієнтиру для правосуддя, як процесу захисту та поновлення прав та законних інтересів.

Додатково, на підтвердження вірності саме такого підходу, наведемо деякі положення дослідження, здійсненого В. Д. Андрійцю. Працюючи над питанням мети процесу судового доказування в цивільному судочинстві дослідник констатував, серед іншого, наявність наступних поглядів: «встановлення істини – одне з головних завдань суду, що виражає його державне значення як органу, що справедливо регулює суспільні відносини, а

справедливість полягає у «відкритій і чіткій картині мислення»; «суд повинен по завершенні справи мати дані про дійсну, а не уявну, ілюзорну поведінку, зв'язки, супутні чинники, їх взаємовідносини. Сукупність цих явищ визначається як істина, а шляхом її досягнення є судове пізнання. Наслідком порушення об'єктивної істини є невідповідність судових висновків обставинам справи, що перетворює судові акти на необґрунтовані і тягне їх скасування. Судове знання, якщо воно неповне, не повинне служити підставою для висновків, що закінчують судове пізнання у конкретній справі»; «одноманітність істини полягає в тому, що її основа – реальність. Якщо суддя перетворюється на спостерігача, байдужого до того, чи добросовісні сторони в процесі, шукають вони правду чи використовують судовий канал для її приховання, істина як мета і орієнтир судового процесу втрачається, а висновки, до яких приходить суд в рішенні, при усій їх відповідності підсумкам процесу, можуть бути проблематичними, такими, що розходяться з дійсними обставинами справи»; «відсутність в ЦПК норми, що зобов'язує суд встановлювати істину в процесі, не є аргументом для спростування істини як мети доказування» [8, с. 26]. На наш погляд, додаткові коментарі тут зайві: більш ніж переконливо.

Зрозуміло, що певний варіант тлумачення поняття «істина» може допускати помилки, похибки, неточність уявлень, а отже може викликати сумніви стосовно коректності використання терміну «істина» в контексті судочинства, оскільки тут йдеться швидше про приблизне розуміння, ніж про знання [288, с. 144].

Зрозуміло, що можна віднайти підстави не погоджуватись з об'єктивним характером істини, що встановлюється судом, оскільки суддя змушений через недосконалість засобів людського правосуддя задовольнятися високим ступенем імовірності [244, с. 118].

Зрозуміло, що об'єктивність будь-якого знання залежить від точки зору дослідника [244, с. 119].

Зрозуміло, що не позбавлене підґрунтя різке твердження про набуття словосполученням «об'єктивна істина» у судочинстві характеру оксюморону («дотепне дурне»), тобто поєднання протилежних за змістом, контрастних понять, які спільно дають нове уявлення [244, с. 120].

Наведення інших критичних аргументів можна продовжувати і продовжувати, однак, залишається питання: «А що замість цього?».

За великим рахунком усунення недосконалостей поняття «істина» у судочинстві в руках людини. Об'єктивна обмеженість лексичних конструкцій, придатних для позначення того чи іншого явища може бути компенсована за рахунок використання певних технічних прийомів. Правильність і коректність формулювання поняття, яке позначається тим чи іншим словом, обмежує варіативність тлумачень та звужує простір для диспуту з цього приводу.

Будучи свідомими наявності ряду умовностей в суті поняття об'єктивної істини все ж запропонуємо такий його варіант: об'єктивна істина у судочинстві – це сукупність необхідних і достатніх знань щодо обставин справи, набутих у передбачений законом спосіб, підтверджених належними та допустимими доказами, які дають змогу сформулювати несуперечливе ретроспективне уявлення про факти і події, які підлягають правовій оцінці шляхом повного і всебічного їх дослідження. Існування об'єктивної істини у судочинстві обумовлюється, в першу чергу, потребою у дороговказі для суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. І хоча, в ряді випадків, достатньо високою є вірогідність того, що вона так і залишиться недосяжною, все ж до неї треба у будь-якому випадку прагнути, застосовуючи увесь доступний арсенал правових засобів. А це означає, що якщо фактично наявного інструментарію не достатньо для виконання цієї задачі, такий недолік необхідно усувати шляхом запровадження додаткових заходів, а не відшукувати наукове обґрунтування недоречності таких кроків. Між бажаним і здійсненим – прірва. Завдання науки – її зменшувати.

Розвиваючи далі тему «золотої середини» відмітимо, що трансформація моделі цивільного судочинства шляхом переходу від «чистої» змагальності до «квазізмагальності» не виглядає аж занадто складно, з огляду на історичний досвід вітчизняної юриспруденції. Як і обіцяли в першому розділі цього дослідження, повертаємось на декілька десятиліть назад до змісту первісної редакції ЦПК УРСР 1963 року. Процитуємо декілька статей:

«Стаття 15. З'ясування судом дійсних обставин справи, прав та обов'язків сторін.

Суд зобов'язаний, не обмежуючись поданими матеріалами та поясненнями, вживати всіх передбачених законом заходів до всебічного, повного і об'єктивного з'ясування дійсних обставин справи, прав та обов'язків сторін.

Суд повинен роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їх права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяти особам, які беруть участь у справі, у здійсненні їх прав» [273].

«Стаття 30. Обов'язок доказування і подання доказів.

Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Якщо подані докази недостатні, суд пропонує сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, подати додаткові докази або збирає їх за своєю ініціативою» [273].

Ось воно – поєднання елементів двох процесів: змагального і слідчого. Аналіз змісту цитованих статей дає підстави для критики тих наукових позицій, які зводяться до виключно негативних оцінок організації цивільного судочинства упродовж радянського періоду. Вагомих ознак «нейтралізації» принципу змагальності принципом об'єктивної істини не вбачається. Це саме той випадок коли суд не є просто спостерігачем за діяльністю сторін щодо доведення обставин, які мають значення для справи. За наведеної формули

ініціативність суду не підміняє сторони, не обмежує їх змагальні можливості, а існує субсидіарно. При цьому не можна стверджувати, що така активність суду щодо зібрання доказів здійснюється всупереч інтересам правосуддя або ж створює ризик його несправедливості. Сторони залишаються активними учасниками судового процесу і вільні у поданні доказів, але і для «суду, який знає закони» створюється необхідна можливість перевірити ті факти від яких як раз напругу і залежить правильність застосування таких законів [74, с. 140]. І знову без прислів'я не обійтись: «Все нове – добре забыте старе».

Реалізувати наведену формулу сьогодні видається можливим виклавши редакцію частини сьомої статті 81 ЦПК України наступним чином: «Якщо поданих сторонами та іншими учасниками справи доказів не достатньо для з'ясування фактичних обставин справи, суд пропонує сторонам та іншим учасникам справи подати додаткові докази, встановивши строк для такого подання, або збирає їх за своєю ініціативою.». У зв'язку з цим частину десятю статті 84 ЦПК України після слів «яке значення мають ці докази, може» необхідно доповнити словами «зібрати їх самостійно або».

Прагнення забезпечити необхідну ґрунтовність даного дослідження спонукає нас доповнити уже наявні знання про змагальність у судочинстві відомостями щодо його походження та генези. За свідченням О. О. Бадили фактично принцип змагальності запозичений в українську судову практику із американської системи правосуддя [14, с. 202]. Ця теза, можливо, виглядає дещо дискусійною, та все ж вважаємо прийнятним з нею погодитись.

За таких обставин, для повноти картини, доречним буде навести ключові цінності, на яких засновується американське суспільство та вказати на визначальні особливості регулювання цивільних процесуальних відносин у ньому.

Суспільство, яке в основу свого існування закладає наявність у кожного з його членів рівних та невідчужуваних прав на свободу та прагнення щастя; яке для забезпечення таких прав утворює уряди та наділяє їх справедливими повноваженнями [337], очевидно має найвищий рівень

правосвідомості та яскраво виражені внутрішні настанови до порядку та відповідальності.

Американський народ приймав власну Конституцію у прагненні встановлення справедливості, забезпечення внутрішнього спокою, сприяння загальному добробуту та забезпечення благословення свободи [336]. У 1791 році до документу включено Поправку VII, за якою у позовах за загальним правом, у яких сума спору перевищує двадцять доларів, зберігається право на розгляд справи присяжними, і жоден факт, розглянутий судом присяжних, не може бути переглянутий будь-яким судом Сполучених Штатів інакше, ніж згідно з нормами загального права [336]. Це положення знайшло своє продовження у правилі 38 (а) Федеральних правил цивільного судочинства: «Право на суд присяжних, як проголошено Сьомою поправкою до Конституції або, як передбачено федеральним законом, залишається для сторін недоторканим» [315].

З огляду на викладене маємо відмітити, що в таких умовах принцип змагальності має якісно інше сутнісне наповнення. Для «чистої» змагальності має бути створена відповідна «інфраструктура». В протилежному випадку дефекти вже вкоріненої системи не дозволять реалізувати без сумніву позитивний потенціал змагальності. Змагальність, як процес заради процесу, є бутафорією. Оскільки все у судовому процесі обертається навколо справедливості – саме на неї і має бути націлена будь-яка активність учасників справи.

Змагальність забезпечується, в першу чергу, рівністю. Можна провести аналогію зі спортом: з метою врівноваження потенціалів учасників змагань, а отже і створення передумов для справедливої оцінки їх результатів, здійснено поділ на відповідні категорії (вагові, вікові і т.п.). У праві ж під рівністю мається на увазі наявність однакових можливостей для користування відповідними правами, відсутність дискримінації, перешкод і обмежень в залежності від певних ознак. Це виражено у формулі: всі рівні перед законом і перед судом. В теорії все справедливо і правильно [74, с.

139]. Однак, оскільки наука зобов'язана досліджувати явища об'єктивної реальності, ми не можемо обійти увагою останню.

Сторонами у цивільній справі можуть бути особи з широкими життєвими можливостями, як фінансового так і іншого плану, які можуть бути зумовлені наявністю соціальних зв'язків, особливого становища особи завдяки займаній посаді тощо. Так само сторонами можуть бути особи з мінімальним освітнім рівнем, з мінімальним рівнем добробуту, слабкими соціальними зв'язками. Ілюстративний приклад може виглядати, наприклад так: однією стороною у справі є керівник органу влади, іншою стороною – комбайнер з аграрного підприємства. Про реальну рівність можливостей у даному випадку не може бути й мови. Звичайно, це не скасовує правила рівності перед законом і судом та все ж різниця потенційних можливостей кожного з них разюча.

Принагідно нагадаємо, що система принципів цивільного судочинства має відтворювати головну ідею правосуддя та зміст правової справедливості. До слова, остання не завжди має бути урівнюючою. Інколи вона може бути і розподільчою [80, с. 102].

Крім того, не варто залишати поза увагою суттєвий факт: суд – це також людина. Очевидно, що далеко не всі люди володіють неабиякою стійкістю до різноманітних спокус, забобон, упереджень.

Розмірковувати про прийнятність, виправданість та ефективність змагальності у судочинстві варто крізь призму класичного питання: «а судді хто?». Вирішальний вплив на результат вирішення спору має не майстерність сторін та їх представників, він залишається за судом. І в цьому контексті доречним буде зазначити про наявність, зокрема, у сучасній західній правничій школі дослідників, які виправдано скептично ставляться до припущення, що судді будуть вільні від когнітивних недоліків, обмежень та сліпоти [327, с. 135]. Тож питання про здатність усіх суддів однаково вміло абстрагуватись від цілого набору факторів, які можуть вплинути на об'єктивність, зберігає свою актуальність у країнах різних правових систем.

Наприклад, суддя може мати власне стійке уявлення про репутацію когось з учасників справи, або ж перебувати під впливом чуток різного роду, або ж неперевіреної, але правдоподібної інформації, інших сторонніх факторів, які напряду і не мають відношення до предмету спору та все ж здатні спровокувати упередженість на підсвідомому рівні.

Оскільки у вітчизняних реаліях змагальність сторін, як діяльність, спрямована на переконування у власній правоті лише однієї особи – судді суду першої інстанції, вірогідність помилки під час вирішення спору, нехай навіть ненавмисної, є все-таки значною. Ввести в оману одного простіше ніж обманювати декількох та ще й різних одночасно. Вирішення спорів присяжними все ж не панацея, але воно має свої очевидні переваги.

Знову-таки, якщо з певних причин ситуація складається таким чином, що ми, як країна, перебуваємо у перманентному пошуку взірця для наслідування, чому б не обрати для цього США. Позиції цієї країни у світі, репутація, рівень добробуту населення, система основоположних цінностей дають всі підстави саме для такого вибору. Ну і, само собою, раз ми справді прагнемо «чистої» змагальності у судочинстві – тут і варіантів особливо не залишається.

З іншого боку, якщо все ж таки вести мову про «золоту середину» перехідного періоду, цілком прийнятним видається повернення до запропонованого ЦПК УРСР 1963 року підходу. Якщо в доказовій мозаїці з певних обставин не вистачає якогось елемента, що може мати вирішальне значення для обрання закону, який підлягатиме застосуванню, нелогічно обмежувати «суд, який знає закони» у можливості уточнення або ж перевірки певних фактів. Розцінювати це як підігравання одній зі сторін є нонсенсом, адже така процесуальна ініціатива з боку суду здійснюється з метою справедливого вирішення спору. Той же, хто матиме в цьому сумніви, не позбавлений можливості поставити відповідне питання перед судом вищої інстанції.

В цьому контексті доречним видається згадати видатного австрійського правника Ф. Кляйна, позицію якого наводив у своєму дисертаційному дослідженні М. М. Шаповал, зазначаючи про активні повноваження суду як про гарантію належної реалізації суб'єктивних цивільних прав і отримання їх реального захисту, а значить, максимального втілення завдань цивільного судочинства [283, с. 43].

Та повернемося до взірця «чистої» змагальності. В американській правовій системі для громадян, яким виповнилось 18 років, громадянським обов'язком є участь у відправленні правосуддя шляхом служіння у журі присяжних. У такий спосіб громадяни прямо приймають участь в демократичному урядуванні. Вважається, що безпосередня участь громадян у прийнятті рішень у судових справах є одним з ключових елементів існування правової демократичної держави. Хто може бути кращим та об'єктивнішим суддею ніж той, хто «гуляє в твоїх капцях», живе поруч з тобою таким же життям (в сенсі прав та обов'язків перед державою і суспільством). Зрештою виходить так, що кожен залучений до системи правосуддя і у такий спосіб забезпечується її легітимність [77, с. 67]. А вона, у свою чергу, є вирішальною передумовою для утвердження справедливості. Система, чий авторитет мізерний, чию владу над собою громадяни не визнають, не може сприйматись ані чесною, ані справедливою. Відповідно, втрачається сенс її існування як елементу забезпечення верховенства права та інших демократичних цінностей [77, с. 67].

В контексті сказаного знову виникає нагода звернутись до вітчизняної історичної спадщини. Перше речення статті 16 вже згадуваного ЦПК УРСР 1963 року визначало, що розгляд цивільних справ у всіх судах першої інстанції провадиться в складі судді та двох народних засідателів [273]. Це, звичайно, не зовсім американський варіант, де кількість присяжних варіюється від 6 до 12, або від 16 до 23 осіб, та все ж логіка закладалась аналогічна: залучення громадян, у тій чи іншій формі, до процесу відправлення правосуддя забезпечує його легітимність. Однак з ряду причин

в нашій країні такий формат не прижився, був визнаний неефективним та змінений на сучасний, який передбачає відправлення правосуддя тільки професійними суддями, за невеликим (несуттєвим) виключенням. На наш погляд, головна причина неефективності участі народних засідателів у вирішенні цивільних справ лежить на поверхні та зводиться до особливостей тогочасного суспільства. Загальний рівень освіченості у сфері права, обізнаності щодо об'єктивного улаштування та призначення держави, стан забезпечення свободи, тотальний контроль з боку держави за усіма сферами суспільного життя зводили нанівець саму ідею безпосередньої участі громадян у судочинстві. Однак ті часи давно позаду. Сьогоднішня Україна є демократичною правовою державою, в якій визнається верховенство права. Більше того, за змістом статті 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [102]. Рівень загальної обізнаності громадян про права та обов'язки суттєво зріс. Крім того, значного поширення у суспільстві набула академічна юридична освіта. Очевидно, що таке суспільство вже сьогодні здатне продемонструвати інший, прямо протилежний результат своєї участі у відправленні правосуддя, ніж за радянських часів.

Визначивши вище той факт, що все у судовому процесі обертається навколо справедливості, маємо відмітити також і гостроту практичної «проблеми (не) справедливості» правосуддя, яка все ще має місце в Україні. Розуміючи багатогранність, складність та в певній мірі утопічність самого поняття «справедливість», які роблять практично неможливим надання йому досконалого та прийнятного з юридичної точки зору визначення [120, с. 105], для вирішення згаданої проблеми видається прийнятним застосувати підхід «від зворотного». Певна абстрактність поняття «справедливість», на яку ми вже вказували раніше у цій роботі, не заважає нам прийняти за аксіому факт існування несправедливості. Справедливість так само як і несправедливість сприймається людиною у більшій мірі на рівні відчуттів, в силу переконань. А ці два елементи піддаються коригуванню та програмуванню, відповідно на

них і треба впливати, зокрема, шляхом зміни правової реальності та розширення правових можливостей [120, с. 105].

В цьому контексті варто зосередитись на декількох постулатах.

По-перше: будь-яке демократичне суспільство вільне від обов'язку беззаперечно довіряти державі, зокрема органам судової влади, в питаннях забезпечення справедливості. Натомість таке суспільство має право здійснювати функцію контролю за своєю владою;

По-друге: виходячи з власного розвитку та переконань суспільство само здатне сформулювати практичний зміст справедливості або ж варіанти уникнення несправедливості в кожному конкретному випадку;

По-третє: народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124 Конституції України, ч. 3 ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») і це право не може бути поставлено під сумнів у демократичній державі;

По-четверте: будь-яка влада, в тому числі судова, може здійснюватись виключно за згодою тих, щодо кого вона здійснюється, як єдиному джерелі її легітимності [120, с. 105].

Щодо останнього, варто зупинитись дещо детальніше, навівши деякі застереження щодо варіантів тлумачення ознаки легітимності [120, с. 105]. Розкриваючи сутність права на справедливий суд, у частині 1 статті 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» законодавцем використано словесну конструкцію «справедливим судом, утвореним відповідно до закону». Тлумачення терміну «легітимний» у юридичному сенсі є тотожним до зазначеного вище «утвореним відповідно до закону». Легітимність як політико-правове поняття означає підтримку, позитивне ставлення, довіру або визнання авторитету влади та державно-правових інститутів суспільною думкою (у т. ч. зарубіжною), населенням країни або великими групами населення [158].

Органи судової влади, як одна з її гілок, також, а можливо і в першу чергу, потребують легітимності в її політико-правовому значенні. Очевидно,

що рішення суду, який не тільки утворений у встановленому порядку, а ще й є легітимним в очах суспільства, будуть визнаватись правосудними та розцінюватись як справедливі в силу авторитету самого суду. Безсумнівно, саме такий наслідок відправлення правосуддя є бажаним, отже до нього і треба прагнути [120, с. 105].

Таким чином, виходячи з окреслених вище постулатів, доречним видається розширення можливостей суспільства щодо участі у відправленні правосуддя в якості тих же присяжних. Зокрема, в практичній площині мова може йти про розширення переліку справ, відправлення правосуддя у яких може відбуватись за участі присяжних, наприклад, поширити таку практику на всі спори про право. При цьому таку можливість можна законодавчо закріпити у вигляді права, де сторони спору, виходячи з власних міркувань, зможуть обирати між двома форматами розгляду їх спору у суді першої інстанції: професійним суддею одноособово або за участі присяжних [120, с. 105-106].

Розширення можливостей участі суспільства у відправленні правосуддя у якості присяжних, на нашу думку, дозволить якщо не запровадити практичні стандарти справедливості, то принаймні, «розміє» відповідальність за ймовірну несправедливість у вирішенні спору [120, с. 106]. За аналогією з Сьомою поправкою до Конституції США у вітчизняне законодавство можна включити норму, яка так само надаватиме право особам на власний розсуд обирати формат відправлення правосуддя. За таких обставин утвориться ситуація за якої особи добровільно обирають варіант вирішення спору між ними, а отже, приймають на себе ризик винесення й несправедливого рішення [120, с. 106].

В контексті наведеної пропозиції варто в черговий раз нагадати, що подібний підхід щодо формату відправлення правосуддя вже існував в нашій країні у минулому за часів УРСР (абзац 1 статті 16 ЦПК УРСР 1963 року, абзац 2 статті 10 Закону УРСР «Про судоустрій України» від 5 червня 1981 року № 2022-X) [120, с. 106]. Міркуючи з позицій сьогодення над варіантом

його певної «реставрації», або ж модернізації з урахуванням передового досвіду однієї з найавторитетніших держав світу – США, перше і найважливіше – в ході його реалізації утримуватись від формального підходу [120, с. 106].

Загалом роздуми над варіантами оптимальної моделі цивільного судочинства призвели до формулювання ще однієї пропозиції з цього приводу, яка, в деякій мірі, доповнює вже висловлену. Її зміст наступний: принцип здійснення судочинства узалежнюється від складу суду, який вирішуватиме конкретний спір. Розгляд справи судом присяжних буде здійснюватись на засадах змагальності, в основу ж відправлення правосуддя професійними суддями покладатиметься слідчий принцип. Як наслідок отримаємо стовідсоткову «гібридоподібність» цивільного процесу.

Продовжуючи розгляд проблемних питань функціонування процесуальних гарантій, присвяtimo декілька сторінок цієї роботи проблематиці протидії зловживанню правом, яка, на наш погляд, органічно вписується у логіку даного дослідження.

Чинна редакція ЦПК України зобов'язує учасників судового процесу та їхніх представників добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається (ч. 1 ст. 44 ЦПК України). Неприпустимість зловживання процесуальними правами додатково закріплено законодавцем в якості однієї з основних засад цивільного судочинства (п.11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України) [272].

Одночасно нормами ЦК України передбачено, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб; не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах (ч. 2, 3 ст. 13 ЦК України). При цьому, у випадку недодержання особою при здійсненні своїх прав зазначених приписів, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом (ч. 6 ст. 13 ЦК України) [270].

На жаль, такі необхідні і правильні положення законодавства на сьогоднішній день мають ознаки скоріше декларативності аніж придатності до повного втілення у практичній площині. Законодавцем не сформульовано поняття «зловживання правом». Він обмежився тільки наведенням у частині другій статті 44 ЦПК України невичерпного переліку діянь, які суд, залежно від конкретних обставин, може визнати зловживанням процесуальними правами. Примітно, що віднесення до дискреційних повноважень суду питання ідентифікації процесуальної поведінки особи як зловживання правом далеко не завжди може сприяти виконанню завдання цивільного судочинства [75, с. 38]. Свобода вибору суду в такій ситуації, за відсутності необхідності додатково узгоджувати його із конкретизованим положенням закону, одночасно створює сприятливі умови для зловживань і сваволі з боку самого суду [276, с. 78].

З аналізу змісту статті 44 ЦПК України вбачається, що суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами маючи при цьому єдиний орієнтир для ідентифікації діянь як зловживань правом, а саме: їх спрямованість всупереч завданню цивільного судочинства. При цьому будь-які сумніви суду у цьому плані неможливо компенсувати застосуванням аналогії ані з ЦК України, ані з інших цивілістичних процесуальних кодексів у зв'язку з відсутністю у них більш чітких взаємодоповнюючих положень щодо ознак зловживань правом. Додатково ускладнюється ситуація відсутністю у законодавстві окреслених меж понять-противаг: добросовісність і сумлінність. Зміст останніх у кожній конкретній ситуації узалежнений від суддівського розсуду [75, с. 38].

Слушною видається думка щодо явної хибності передбаченого у ЦПК України підходу щодо ідентифікації випадків зловживання правом [75, с. 38]. Як справедливо відмічає М. М. Чабаненко, в умовах цивілістичного процесу, який побудовано на засадах диспозитивності і змагальності, надавати правову оцінку процесуальним діям учасників справи шляхом їх співвіднесення із завданням судочинства означає звуження засад

диспозитивності і змагальності, створення м'яких перепон до використання процесуальних прав [276, с. 78].

Отже, сьогодні має місце ситуація за якої, згідно правил цивільного судочинства, сам факт наявності або відсутності зловживання правом з боку певного учасника цивільної справи повністю узалежнений від розсуду конкретного судді, при чому ще й в умовах нечіткості критерій для оцінки [75, с. 38].

Протидія ж загрозам передбачає спершу їх чітку ідентифікацію. Відсутність розуміння сутності загрози, в даному випадку загрози виконанню завдання цивільного судочинства, значно звужує або навіть унеможлиблює розробку засобів ефективної протидії такій загрозі. Іншими словами, неможливо протидіяти тому, чого не розумієш, відповідно, і не помічаєш. Те, що пропонує з цього приводу сучасна редакція ЦПК України, має, в деякому сенсі, ознаки рішень навмання [75, с. 39].

В таких умовах ускладнюється можливість балансування між двома крайнощами: безкарним зловживанням правом з боку учасників цивільного судочинства, з одного боку, і свавіллям з боку суду – з іншого. Вольова реакція певного судді на недобросовісне діяння учасника у конкретній справі можливо і матиме загальний позитивний результат саме у цій справі, однак розвиток подій у іншій справі може бути цілком протилежний через відсутність такої волі у суду [75, с. 39].

Заради об'єктивності варто зауважити, що закріплення у законодавстві дефініції «зловживання правом» навряд чи вирішить проблему. Окрім того, що подібне завдання видається не лише надскладним у виконанні, результати його реалізації можуть бути зрештою вихолощені [75, с. 39], оскільки «мало таких визначень, які не можна було б перекрутити» (Dig.50.17.202) [313].

Виходячи з того, що в основі концепції зловживання правом лежить така реалізація свого права однією особою, яка унеможлиблює або створює перешкоди іншій особі в реалізації належного їй суб'єктивного права [89, с. 33], логічним видається передбачити в якості орієнтиру для ідентифікації

випадків зловживань правом найближчу легітимну мету, задля досягнення якої певне право особі безпосередньо і надано [75, с. 39].

У зв'язку з цим видається слушним змінити редакцію частини першої та абзацу першого частини другої статті 44 ЦПК України на наступну:

«1. Учасники судового процесу та їхні представники повинні діяти добросовісно і сумлінно, використовувати надані їм процесуальні права з метою, з якою вони надані, не допускати суперечливої поведінки та зловживання процесуальними правами.

2. Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами діяння, що вчинені без дотримання положень частини першої цієї статті, зокрема:» [75, с. 39].

Загалом же концепція ефективної протидії зловживанням правами має враховувати, серед іншого, і соціальну обумовленість цього явища. Для протидії йому доцільно застосовувати специфічні способи юридичного впливу на недобросовісних осіб, зумовлені менталітетом осіб і наявною ідеологією [25, с. 54], в тому числі майнового і репутаційного характеру [75, с. 39-40].

Відсутність сьогодні дієвої концепції ефективної протидії зловживанням правами негативно позначається на якості цивільного судочинства, породжує цілу низку негативних явищ, зокрема, призводить до судових помилок, робить безпорадними цілий ряд процесуальних гарантій [75, с. 40].

До речі, і у цьому питанні також є що перейняти у американських законодавців. У протидії зловживанню правом певну ефективність демонструє біфуркація (розщеплення, роздвоєння). Можливість застосування такого засобу передбачена правилом 42 (b) Федеральних правил цивільного судочинства та є дискреційним повноваженням суду [315]. Згідно вказаного положення біфуркація у цивільному судочинстві широко використовується для зручності або щоб уникнути упередженості, або коли окремі судові процеси сприятимуть швидкості та економії [315]. Вважається, що

біфуркація питань у цивільних судових процесах може бути ефективним засобом для контролю за судовими справами та зменшення витрат і тривалості судових процесів [332, с. 3].

Згідно згаданого вище правила окремий розгляд може бути застосовано судом до одного або кількох окремих питань, позовів, зустрічних позовів або позовів третіх осіб [315]. До прикладу, в окремі стадії можливе виділення таких питань як: юрисдикція; здатність особи звернутись з позовом; так звані позитивні заперечення проти позову, такі як позовна давність, естопель, *res judicata* (наявність рішення стосовно тотожного спору) тощо; питання, які, як правило, заявляються у зустрічному позові; форс-мажор та багато інших [177].

У спрощеному ж вигляді суть названого процесуального засобу зводиться до виокремлення, в основному, питання прийнятності позову і вирішення спору по суті. Розгляд питання прийнятності включає в себе з'ясування наявності самої підстави для звернення за судовим захистом. Позитивне вирішення даного питання відкриває шлях до подальшого руху справи у суді. Негативне ж рішення виключає таку можливість. При цьому, позивач, який не погоджується з негативним рішенням стосовно питання прийнятності його позову, має можливість у встановленому порядку його оскаржити. За такого підходу потенційне зловживання правом на звернення до суду, як триваюче порушення, достатньо швидко буде припинено і не потягне за собою суттєві наслідки для інших осіб.

На контрасті відмітимо, що вітчизняна судова практика сповнена випадками заявлення безпідставних позовів, які, зрештою, проходять повний цикл розгляду, включаючи апеляційний перегляд та касаційне оскарження. Все це спричинює невиправдані витрати як часу так і матеріальних ресурсів, звужує горизонт планування щодо можливостей розпорядження об'єктом спору та загалом провокує тривалу невизначеність відносно самого суб'єктивного права. Крім того, що така ситуація знижує динаміку розвитку суспільних відносин вона ще, як наслідок, погіршує економічну

привабливість країни, нівелює зміст свободи як такої та вкрай негативно відбивається на авторитеті держави взагалі.

Розділення питань під час відправлення судочинства видається виправданим в якості гнучкого та корисного інструменту, який дозволяє уникнути плутанини та забезпечити зручний метод вирішення судових спорів якомога справедливіше та швидше [332, с. 8-9]. Очевидно, що такий підхід є вкрай доречним в ситуаціях, коли одне питання може бути вирішальним у всій справі або ймовірно призведе сторони до переговорів про врегулювання, або якщо вирішення питання може зробити непотрібним розглядати інші питання в судовому процесі [332, с. 8-9].

Порушена тематика біфуркації у цивільному процесі і доречності її запровадження у вітчизняному судочинстві безперечно заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Ми ж виключно поверхнево згадали про такий правовий засіб в розрізі можливого його запровадження як додаткової процесуальної гарантії прав учасників цивільного судочинства.

Загалом же окреслена нами проблематика функціонування процесуальних гарантій у судовому провадженні – це лише невелика частина з усього масиву питань такого плану. Вирішення їх можливе лише за умови застосування комплексного підходу з урахуванням суспільних інтересів і наслідків для суспільства в усіх сферах його функціонування [114, с. 7], успадкувавши все найцінніше із законодавчого досвіду нашої країни [114, с. 7] з одночасним орієнтуванням на загальноприйняті демократичні цінності, загальні шляхи вирішення проблеми забезпечення права кожного на справедливий судовий розгляд [283, с. 32].

3.4 Проблема сталої дієвості процесуальних гарантій в контексті потреби в утвердженні стандартів взірцевого правосуддя: чинники та перспективи.

Вирішення спорів, які неминуче виникатимуть між членами суспільства, може здійснюватись у різних формах і судова – лише одна з них. Ступінь поширення ненасильницьких способів розв’язання суперечок та конфліктів є показником рівня розвитку, зрілості та цивілізованості суспільства. Рішення у спорі між особами може бути ними визнано і добровільно виконано за умови, в першу чергу, легітимності суб’єкта, який його приймає. При чому, у даному контексті легітимність передбачає не стільки законний порядок надання певній особі або органу відповідного титулу та повноважень, скільки визнання її (його) авторитету та добровільне бажання підкорюватись її (його) настановам. Більше того, може мати місце небажання підкорюватись владі формальній, забезпеченій силою державного примусу, але при цьому несправедливій, а отже – неавторитетній. Особа, яка прагне розв’язати конфлікт нічого іншого крім справедливості не бажає. Якщо в особі титулованого належним чином представника держави, сторона спору не буде вбачати справедливого суддю – справедливість шукатиметься деінде. Наприклад, реальною життєвою альтернативою є звернення за цим до представників злочинного співтовариства, які під час «вирішення» спорів не послуговуються законом. Однак, відкритим залишається питання, а чи заперечується одночасно такими «суддями» і право взагалі? Відповідь скоріше негативна, оскільки для прийняття рішення неодмінно треба мати якийсь базовий орієнтир, шкалу оцінок, певні правила. Доводиться відмічати очевидне: якщо до таких «суддів» ідуть за справедливістю, то саме вона і стає основним орієнтиром у їх діяльності. Засноване на справедливості правило стає правом. Постає риторичне питання: «а чи може держава з цим погодитись?». Для неї прийняти таку ситуацію означає визнати власну неспроможність, безсилість у забезпеченні справедливості, а отже – дефектність. Природно, що недержавне й несудове здійснення того, що може називатися правосуддям, не знаходить свого визнання державою в Україні. Водночас лишається питання, чи воно (в частині змістовних, а не формальних, зокрема, суб’єктних характеристик) припинить своє існування,

хоч і не називатиметься в теорії та конституційному праві правосуддям? [20, с. 94].

Отже, напрацювання підходів щодо стандартизації правосуддя безумовно вимагає визначеності щонайперше в питаннях праворозуміння, що використовується при визначенні правосуддя, ймовірних колізій форми та змісту реалізації ідеї правосуддя. Адже, якщо під правом розуміти не лише правові норми, встановлені державою, то виникає питання щодо того, чи є держава винятковим суб'єктом правозастосування в формі того, що іменується правосуддям – діяльності, здійснюваної винятково судами [20, с. 94]. Але від розкриття цього питання тут ми утримаємось та продовжимо міркування у контексті основної тематики даної праці.

З етимологічного аналізу терміну «правосуддя» випливає, що він складається з двох слів: «право» і «суддя», що також означає судити по праву, тобто за справедливістю [174, с. 108]. Правосуддя – суд з права, справедливості [174, с. 108]. При цьому формальне застосування закону всупереч вимогам справедливості перекручує саму ідею правосуддя [174, с. 108].

Очевидно, що наведений вище приклад недержавного «правосуддя» вказує на очевидну перевагу позазаконної «судової системи». Відсутність потреби узгоджувати власні рішення з вимогами закону взагалі знімає питання щодо його якості, відповідності нормам моралі, більше того – забезпечує безпосереднє застосування на практиці положень домінуючого у певному соціальному прошарку, або навіть і в усьому суспільстві, уявлення про справедливість. Очевидно, що саме це і має бути фундаментом моделі вирішення спорів у судовому порядку.

Принагідно зауважимо: серед правознавців вже давно сформувалась думка, що вирішення спорів у судовому порядку шляхом застосування виключно формального закону все-таки не є правосуддям. Якщо бути термінологічно точним, то зміст діяльності, що здійснюється судом за такого чинника, є заonosуддям [235, с. 190], а не правосуддям. В. С. Бігун слушно з

цього приводу наводить слова Б. В. Малишева про те, що «сліпе слідування букві закону робить судовий розгляд спору і його результат законним, але неправосудним» [20, с. 93]. Останній же, у свою чергу, підкріплював свої наукові позиції поглядом професора С. Максимова, що «право не існує в готовому вигляді в законі, з якого його можна безпосередньо отримати. Суддя пов'язаний законом. Проте закон має бути співвіднесений з визнаними у даному суспільстві принципами справедливості і з природою речей, тобто справедливістю у конкретній ситуації» [20, с. 93-94].

І в цьому полягає сама суть проблеми справедливого судочинства [82, с. 77].

У правовій державі усі без винятку права надані суб'єктам правовідносин саме для утвердження справедливості. Відповідні процесуальні гарантії таких прав є нічим іншим як знаряддям, за допомогою якого здійснюються спроби досягти визначеної мети, а отже, забезпечення правосудності судових рішень.

Філософський вимір поняття «правосуддя» виявляється у таких його характеристиках, як справедливість, ефективність [22, с. 40]. Термін «правосуддя» акцентує саме на змісті діяльності (за правом) [20, с. 89], йдеться не про будь-яку діяльність суду, а таку, що відповідає певній меті [20, с. 89]. Правосуддя – функціональна мета судів [20, с. 93]. Формальною ознакою правосуддя є його здійснення в формі судочинства судами як державними органами, а змістовною – відповідність вимогам справедливості і забезпечення ефективного поновлення в правах [19, с. 38].

У загальному наукове визначення правосуддя має наступний зміст: «правосуддя – це вид державної діяльності, механізм реалізації судової влади, її основна функція, що полягає у розгляді і вирішенні в судових засіданнях судових справ, що здійснюється судами у формі цивільного, кримінального, адміністративного та господарського судочинства з дотриманням встановленої законом процесуальної форми та принципів» [99, с. 91].

Вважаємо слушним додати, що правосуддя, у великій мірі, є не просто видом державної діяльності, в певному сенсі це – ритуал. Звернення до суду – це крайній спосіб вирішення суперечки, коли вже всі альтернативні використані безрезультативно, або ж відсутня була можливість їх використання в принципі. Суд ставить остаточну крапку у спорі. Він «височіє» над усім і усіма. Сьогодні ж ми маємо перекіс у суспільній свідомості щодо його призначення та, відповідно, суті права на справедливий суд. І це має свої об'єктивні причини.

Річ у тім, що розвиток суспільства не обов'язково має відбуватись по висхідній, він може мати і протилежний вектор. Культ ідеї свободи та варіанти її інтерпретації подекуди накладають негативний відбиток на поведінку людини. З одного боку, більша свобода розширює наші можливості досягти бажаного, цінного для нас. Одночасно з цим сама по собі ідея свободи передбачає право відмовитись від таких можливостей. Більше того, вона дозволяє особі свідомо обрати для себе несвободу. В такому випадку не залишається сумнівів в обґрунтованості думки, про те, що розширення свободи людини не обов'язково збільшує її добробут [333, с. 271].

Додатково відмітимо, що сучасні тенденції розвитку суспільства, де панує свобода, мають яскраво виражене погіршення комунікативних здібностей. Для сфери правосуддя це має критичне значення. Як можна відстояти власну позицію, захистити свої права у цивілізований спосіб, маючи примітивні комунікативні навички? Споконвічне право бути почутим, як найдавніша процесуальна гарантія, фактично вихолощується і втрачає свою актуальність. Звівши комунікацію між учасниками суспільних відносин переважно до віртуального спілкування, за допомогою електронних засобів зв'язку, які не передбачають фізичної присутності осіб в одному місці одночасно, відкрились нові можливості для розвитку електронного, або ж навіть віртуального судочинства. Водночас набув поширення такий його формат, який не передбачає виклик сторін і проведення, власне, самого

судового засідання. Такі тенденції на сьогодні видаються незворотними і призводять до виключення елементу ритуалізму з процедури відправлення правосуддя. Це, на нашу думку, не є добре. В таких умовах правосуддя перестає сприйматись суспільством як окрема інституційно-конституційна основа існування держави як правового явища [235, с. 196]. Значущість цього особливого виду державної діяльності знижується до рівня адміністративної функції. Прибувати у приміщення суду потреби немає, дотримуватись відповідних правил поведінки не треба. Необхідність своєю поведінкою засвідчувати повагу суду – в більшій мірі нівелюється. І ключове, на наш погляд, – відсутність зорового, вербального контакту між суддею та іншими учасниками судової справи. Компонент психологічного аналізу виключається повністю. А це, у свою чергу, стає додатковим аргументом на користь не «правосудності», а лише «законосудності» такого формату судочинства, яке, до того ж, демонструє ознаки зсуву до адміністративного нормозастосування.

Загалом же, як слушно відмічає Я. Я. Мельник, здавалося б – право покликано забезпечити механізм регулювання тих чи інших відносин, вирішувати запити суспільства щодо охорони певних благ, аж раптом – фантом – нерозуміння – колізії (зіткнення) – конфлікти – дефекти – аномалії – втрата ефективності – результативності – гнучкості – регулятивності, та, зрештою – сенсу. У підсумку ж втрачається віра в судову справедливість, її досяжність [146, с. 95]. Складається враження про прояв суттєвих збоїв («вірусів») і у системі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин [146, с. 95]. Виникає питання щодо стабільності правової системи, здатності права в цілому виконувати свою регулятивну та охоронну функції, відповідати запитам людини і суспільства [146, с. 95-96]. Хоча, необхідність права саме і обумовлена потребою в наданні відносинам між учасниками конфліктних ситуацій цивілізованого, ненасильницького характеру, оскільки це дає змогу утримувати суспільство в стані рівноваги та стабільності [146, с. 96]. Право – це форма відносин рівності, свободи і справедливості [235, с. 194].

В цьому контексті доречним видається навести слова видатного британського процесуаліста ХХ століття Джека Джекоба: «ми повинні зробити можливим, щоб правові спори, конфлікти та скарги, які неминуче виникають у суспільстві, вирішувалися впорядкованим чином відповідно до справедливості справи, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві, щоб вони не поглиблювалися та не породжували невдоволення та безлад» [320, с. 417].

Нажаль, сьогоднішні реалії, як зауважує уже згаданий Я. Я. Мельник, все частіше наводять на роздуми щодо втрати юридичним процесом, а вслід за цим, процесуальним правом, спроможності адекватно, швидко та повноцінно реагувати на виклики, які супроводжені особливостями охорони й захисту сучасної концепції розуміння прав, свобод та інтересів учасників судової справи [146, с. 108]. Відповідно, проглядається нагальна потреба пошуку такого процесуально-правового інструментарію, який би забезпечив сталість тієї чи іншої процесуальної форми, юридичної конструкції, процедури та забезпечив швидку модифікацію й адаптацію визначеної процесуальної системи в процесі захисту прав людини і її основоположних свобод; іншими словами, надав би можливість протистояти викликам, які нівелюють чи то здатні зруйнувати систему права на національному рівні [146, с. 109].

При чому підкреслимо: швидкість адаптації – ключовий фактор не тільки успіху реформ цивільного процесуального права, а і стабільності та невразливості держави як такої.

Все той же Я. Я. Мельник, в ході власного наукового дослідження поставив питання про феномен безпеки у цивільному процесі та його функції в забезпеченні стабільності процесуальної системи права, процесуальної форми [146, с. 109]. Розвиток процесуального права, на його думку, все частіше зсувається до забезпечення здійснення ефективного та якісного цивільного судочинства, в процесі якого домінують такі фактори, які потребують не лише додання проблем в правовому регулюванні процесуальних відносин, але й цим самим вказують на проявлення

безпекового аспекту. Об'єктивація названого аспекту визначає роль феномену безпеки на макро- та мікро- рівнях системи цивільного процесу, вказує на тісний зв'язок із національною безпекою держави [147, с. 17].

Сьогодні постановка питання саме таким чином звучить як ніколи актуально. Поточні випробування, через які проходить держава Україна та її народ, загальний політико-історичний контекст, не дає нам можливості залишитись осторонь питань, про які «важко говорити та неможливо мовчати».

Згідно п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України», національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Наступний, десятий пункт частини першої статті першої цього ж закону, національними інтересами України визначає життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян [201].

З урахуванням наведених дефініцій, право на справедливе, ефективне, своєчасне судочинство, іншими словами – право на правосуддя, поза всяким сумнівом, є одним з центральних елементів у системі національних інтересів України [82, с. 77]. Відповідно, забезпечення сталої дієвості процесуальних гарантій прав учасників судочинства, як елемент взірцевого стандарту правосуддя, є внеском у підсилення національної безпеки країни. Одночасно, вважаємо слушним наголосити: державу, яка належним чином піклується про свій народ завжди буде кому захищати.

В умовах збройної боротьби, спричиненої реалізацією намірів противника щодо знищення української державності як такої, відмічається об'єктивне звуження часового «вікна» для здійснення якісних змін на краще загалом, та у процесуальному праві, зокрема. При чому це стосується не тільки сфери цивільного судочинства. З урахуванням запропонованої свого

часу М. П. Курилом уніфікації усіх цивілістичних процесів, наведене в рівній мірі є актуальним для адміністративного та господарського судочинства. Те ж саме можна сказати і про судочинство кримінальне. Загальні проблеми правосуддя в нашій країні мають свій прояв безвідносно до конкретного виду судочинства.

Якість стандарту правосуддя напряду залежить від здатності досягти справедливості. На нашу думку, в значній мірі цьому сприяє безпосередня причетність громадян до здійснення судочинства. І чим ширшими такі можливості будуть, тим рідше у суспільстві буде виникати відчуття несправедливості, а отже підтримуватиметься режим гармонійного співіснування осіб з різним інтересами [77, с. 68]. Тут важливо підкреслити, для створення даних можливостей не достатньо просто відсутності заборони або ж наявності формального дозволу. Необхідні надання відповідних сформульованому завданню повноважень, запровадження реального правового інструментарію, а головне відбір правильно вихованих учасників для здійснення такого судочинства [82, с. 77].

Д. Ю. Шпеню обґрунтовано вважає, що значення судової влади в умовах формування громадянського суспільства в Україні зводиться до створення сприятливих правових умов для розвитку інститутів громадянського суспільства, підвищення рівня правосвідомості і правової культури у громадян, виховання у них поваги до Закону [287, с. 48]. Вчений вважає, що окреслені цілі досягаються через реалізацію таких функцій як: відправлення правосуддя в різних формах судочинства; забезпечення в ході здійснення цієї діяльності однакового розуміння та застосування судами законодавчих норм; забезпечення однакового розуміння та застосування положень законодавства як органами державного управління так і громадянами та юридичними особами; забезпечення участі громадян у відправленні правосуддя і вирішенні конфліктів [287, с. 48]. Зі свого боку, підкреслимо ще раз особливу важливість саме останнього пункту, у зв'язку з чим зупинимось на цьому детальніше.

Частина друга статті 5 Конституції України визначає народ єдиним джерелом влади в Україні. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [102]. Ці положення, у сукупності з приписами статті 124 Основного Закону, дають всі підстави рухатись в бік суттєвого розширення можливостей залучення громадян до відправлення правосуддя, в тому числі і у змістовному відношенні. Мова йде про вже згаданих у цій роботі раніше присяжних.

Як зауважила В. М. Тернавська суд присяжних виник на основі інституту солідарної відповідальності [250, с. 3] та є проявом самодовіри та недовіри до влади [20, с. 96]. Принагідно відмітимо, що, до прикладу, в американській правовій системі суд присяжних наділений безпрецедентним виключним повноваженням ігнорування (анулювання) несправедливого, на їх думку, закону – так зване присяжне анулювання. Аргументи «за» таке повноваження достатньо переконливі:

гарантія «останньої інстанції» проти неправомірних дій держави (тиранія, неправомірне ув'язнення тощо);

інструмент судового захисту права, зокрема і прав людини;

здійснення присяжними обов'язку (перед громадою) анулювати несправедливі закони;

повноваження присяжних як «істотної політичної установи» нехтувати відповідною нормою закону, якщо її застосування не відповідає домінуючому уявленню про справедливість загалом і його здійснення [20, с. 96].

По суті, присяжне анулювання є ефективним інструментом протидії несправедливим законам та несправедливому (на думку присяжних) застосуванню законів [20, с. 98]. Крім іншого, є підстави розцінювати таке повноваження суду присяжних як спосіб безпосередньої реалізації принципу верховенства права в ході здійснення судочинства, а отже, перетворення останнього саме на правосуддя, а не законосуддя.

Отже, унікальною особливістю наведеного зарубіжного досвіду судочинства, яка достойна уваги і вітчизняного законодавця, є можливість застосування судом, у певних випадках, справедливості замість закону. У такий спосіб проявляється практична дія актуальної для всіх часів доктрини про те, що суди не повинні дозволяти використовувати себе як інструмент беззаконня та несправедливості [335]. Очевидно, що суду, який керується такими постулатами, суспільство довірятиме охоче.

Звернімо увагу також і на такий аспект: право, на відміну від писаного закону, апріорі пронизане справедливістю. Особливість останньої, як відомо, полягає у неможливості підпорядкувати її законам логіки. Справедливість – це філософська, соціально-етична та морально-правова категорія, яка хоча і є одночасно одним з центральних принципів права, все ж залишається абстракцією. Вірогідно, виходячи з цього, О. Холмсом молодшим свого часу було зауважено: «Життя права не було логікою: це був досвід. Відчутні потреби певного часу, поширені моральні та політичні теорії, інтуїція державної політики, відкрита чи несвідома, навіть упередження, якими судді діляться зі своїм оточенням, мали набагато більше впливу, ніж силогізм у визначенні правил, якими мають керуватися люди» [319, с. 1].

На цій стадії нашого дослідження видається можливим зазначити, що стандартом взірцевого правосуддя можна визнати тільки таку систему судочинства, яка відповідає поточному домінуючому уявленню суспільства про справедливість, здатна унеможливити свавілля, нівелювати приписи несправедливого закону і, як наслідок, реально гарантувати дотримання прав учасників судового провадження. Дещо спрощуючи можна сказати, що правосуддя буде вважатись таким, якщо воно ґрунтуватиметься на концепції справедливості. У свою чергу, остання, з одного боку, вимагає від суддів активної, творчої ролі в процесі правозастосування, з іншого, занадто активна творча діяльність суддів у процесі правозастосування, їх невмотивоване нехтування нормами права або своїми попередніми рішеннями, може порушити концепцію справедливості та привести до

суддівського свавілля. Тому при вирішенні кожної справи потрібно постійно шукати необхідний баланс, символом якого є терези Феміди [285, с. 59].

Сьогодні, під час війни, коли на кону стоїть, без перебільшення, українська державність, а майбутнє, нажаль, все ще залишається невизначеним, потрібні швидкі рішучі правильні кроки [82, с. 77]. Сфера судочинства, в тому числі цивільного, потребує рішучих змін у визначеному вище напрямку. Справедливість держави визначається, у великій мірі, якістю судочинства, яке від її імені здійснюють спеціально уповноважені органи. Це мірило справедливості працює безвідмовно, а принцип його дії є інтуїтивно зрозумілим для пересічного громадянина [82, с. 77].

Загальна атмосфера захищеності, усвідомлення неможливості свавілля з боку держави до своїх громадян, гармонія, свобода, тотальне панування права сприятимуть особистому щастю кожної добропорядної людини та, як наслідок, сукупному прогресу усього суспільства. Все назване беззаперечно сприятиме згуртованості товариства вільних людей перед обличчям загрози будь-якого рівня складності. В умовах сумнівів і невизначеності це може стати стовпом збереження держави та її подальшого сталого розвитку [82, с. 77].

Допоки правосуддя сприймається суспільством як окрема інституційно-конституційна основа існування держави, саме на ньому, як на об'єкті удосконалення, слід фокусувати основну увагу. Разом з тим, маємо підкреслити: перемога надії над досвідом у царині правосуддя малоімовірна. У багатому досвіді, в тому числі, власному, за наявності цілеспрямованості, можна достатньо швидко віднайти конструкційний матеріал для побудови якісної системи судочинства. Запропоновані ж нами удосконалення моделі цивільного судочинства, висвітлені у цій праці, є всього лише частиною із можливих варіантів небездоганних способів подолання проблеми.

На завершення основної частини дослідження наведемо вислів французького правника Г. Друо, який гідний того, щоби бути використаним в якості епіграфу до переважної більшості досліджень у галузі права:

«Важливо усвідомлювати, що в таких сферах, як правосуддя та належне функціонування інституцій, головну роль відіграють люди, їхні особистості та темпераменти. Жодні реформи не вирішать проблем, якщо вони не відбудуться насамперед у свідомості людей. Це ... підтверджує, що поліпшення можуть бути досягнуті завдяки силі переконань, а не юридичній силі реформ» [314, с. 369].

Висновки до Розділу 3

Походження та суть проблем функціонування процесуальних гарантій у цивільному судочинстві зумовлені особливостями їх природи, властивостями цивільних процесуальних правовідносин та нерозривно пов'язані із діючим стандартом правосуддя.

Оскільки суб'єктивне цивільне процесуальне право і суб'єктивний цивільний процесуальний обов'язок є складовими елементами процесуальних правовідносин – це унеможлиблює їх ізолюване існування, а отже, можна стверджувати, що забезпечення безумовного виконання процесуальних обов'язків зумовлює безперешкодну реалізацію суб'єктивних прав, відповідно, є гарантією виконання завдання судочинства.

Під обов'язком варто розуміти діяння або їх сукупність, що вимагаються законом або судом до вчинення у визначений спосіб та строк, спрямовані на задоволення власних інтересів його носія чи необхідні для забезпечення реалізації (захисту, відновлення) прав інших суб'єктів.

У ряді випадків достатньо просто створити умови для реальності обов'язку і у особи, внаслідок внутрішньої психічної саморегуляції, виникне щире бажання його сумлінно і своєчасно виконати, оскільки з цим напряду узалежнена можливість реалізації суб'єктивного права. За таких обставин, не завжди обґрунтованою виглядає думка щодо обов'язкової забезпеченості виконання обов'язків за допомогою засобів примусу. Останній, в силу своєї природи, повинен мати певні межі дієвості в механізмі правового

регулювання процесуальних правовідносин, відносно яких він застосовується, та бути оптимальним за результатами свого правового впливу, а критерієм оптимальності може виступати здатність забезпечити досягнення бажаного результату. Проте, за поточної ситуації у цивільному судочинстві є підстави для сумнівів у здатності встановлених законом заходів процесуального примусу попереджувати виникнення процесуальних ускладнень у ході здійснення судочинства у цивільних справах і так само у здатності оперативно усунути наслідки таких ускладнень.

Водночас забезпечення виконання обов'язку на завершальній стадії судового провадження у примусовому порядку не може перетворюватись на свавілля і суцільне заперечення прав зобов'язаної особи-боржника. Має бути дотримано баланс між правами боржника та інтересами протилежної сторони у справі, забезпечено співмірність ступеня «агресивності» примусу із вимогами судового рішення. Для вирішення цієї задачі існує інститут судового контролю за виконанням судового рішення. Ця діяльність є невіддільною від правосуддя. Ніякий контроль з боку державних органів не може замінити судовий контроль, а будь-яке втручання в процес виконання рішення суду, окрім судового контролю, буде мати характер свавільного втручання та створюватиме потенційну загрозу у реалізації принципу верховенства права. З огляду на це та у зв'язку з тим, що функції щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням є складовими частинами єдиного процесу поновлення порушеного права особи, вбачається потреба сконцентрувати їх в органах системи правосуддя. Тільки належним чином організований оперативний контроль за виконанням винесених судами рішень може бути реально спрямовано на випередження можливості виникнення порушень та ускладнень в ході примусового виконання судових рішень.

Одним із факторів, що породжує проблеми функціонування процесуальних гарантій прав учасників справи є возведення в абсолют принципу змагальності. В певній мірі «змагальність» та «справедливість» у

цивільному процесі конфліктують. Належною гарантією забезпечення права зацікавлених осіб на справедливе судочинство є не обмеження права сторін, які приймають участь у справі, подавати докази та бути активним захисником своїх прав, свобод та інтересів у суді, а й розширення забезпечувальних повноважень суду. Відсутність у цивільному процесуальному законі обов'язку щодо встановлення судом об'єктивної істини у справі не означає відсутність фактичної потреби в цьому. Ситуація за якої суд позбавлений всієї інформації, яку він вважає доречною, є шкідливою для правосуддя. У зв'язку з цим проглядається потреба у розширенні повноважень суду щодо збору доказів у справі за власною ініціативою.

Ще одним варіантом удосконалення цивільного судочинства є запровадження повноцінного суду присяжних. В таких умовах принцип змагальності отримає якісно інше сутнісне наповнення. Виглядає прийнятним запровадження в Україні змішаної моделі цивільного судочинства, передбачивши право сторін спору на власний розсуд обирати формат відправлення правосуддя – професійним суддею чи судом присяжних, одночасно визначивши, що вирішення спору професійним суддею здійснюється за слідчим принципом; вирішення спору судом присяжних – змагальним. За таких обставин утвориться ситуація за якої особи добровільно обирають варіант вирішення спору між ними, а отже, приймають на себе ризик винесення й несправедливого рішення. Крім того, заслуговує на увагу ідея запровадження у вітчизняному цивільному судочинстві інституту біфуркації, суть якого, у спрощеному вигляді, зводиться до виокремлення питання прийнятності позову і вирішення спору по суті. Такий підхід є вкрай доречним та ефективним в ситуаціях, коли одне питання може бути вирішальним у всій справі або ймовірно призведе сторони до переговорів про врегулювання, або якщо вирішення питання може зробити непотрібним розглядати інші питання в судовому процесі.

На сьогодні судочинство все ще залишається віддаленим від «правосудності» та є більше подібним до «законосудності». До того ж у деяких випадках проглядаються ознаки зсуву судочинства до адміністративного нормозастосування. Відповідно, для вітчизняних реалій є вкрай актуальним створення належних умов для того аби правові спори вирішувалися впорядкованим чином, відповідно до справедливості, задля сприяння гармонії та миру в суспільстві, щоб такі спори та конфлікти не поглиблювалися та не породжували невдоволення та безлад.

Якість стандарту правосуддя напряму залежить від здатності досягти справедливості. Чим більшим буде масштаб безпосереднього залучення громадян до здійснення судочинства, тим рідше у суспільстві буде виникати відчуття несправедливості, а отже, підтримуватиметься режим гармонійного співіснування осіб з різним інтересами.

Сьогодні, під час війни, коли на кону стоїть існування української державності, а майбутнє, нажаль, все ще залишається невизначеним, потрібні швидкі рішучі правильні кроки. Сфера судочинства, в тому числі цивільного, потребує саме такого втручання. Справедливість держави визначається, у великій мірі, якістю судочинства, яке від її імені здійснюють спеціально уповноважені органи. З такого ракурсу видається, що однією з ключових процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві є реальна дієвість доктринального положення про те, що суди повинні перешкоджати намірам використовувати себе в якості знаряддя поширення беззаконня та несправедливості.

ВИСНОВКИ

Потреба процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві обумовлюється змістом правосуддя, яке безпосередньо залежить від світоглядних установок суспільства, уявлень про справедливість, суспільно-політичного устрою, панування певних ідей, організації влади. Еволюція праворозуміння призвела до усвідомлення сучасним суспільством факту, що забезпечення ефективного поновлення в правах і справедливість є змістовними ознаками правосуддя. У правовій державі всі без винятку права надані учасникам правовідносин саме задля утвердження справедливості. Досягнення цієї мети, у свою чергу, потребує відповідного інструментарію, створення середовища-інфраструктури. Перелічене у сукупності з процесуальною активністю суб'єктів правовідносин породжує можливості для безперешкодної реалізації особами власних суб'єктивних прав, отже являє собою інститут процесуальних гарантій.

Процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві є явищем правової реальності, яка уособлює комплекс усіх статичних і динамічних явищ, що перманентно розгортаються в певній правовій системі та являється сукупністю правових феноменів (правових норм, інститутів, наявних правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо); це явище характеризується взаємодією між собою, у визначеному порядку та способом, певного кола суб'єктів, які переслідують певну мету.

Разом з тим двоїста сутність процесуальних гарантій наділяє їх ознакою умовності, оскільки в ряді випадків задля реалізації суб'єктивного права учаснику справи доводиться протидіяти намаганням іншого реалізувати власне право. Процесуальні гарантії, призначені для забезпечення можливості реалізувати особою суб'єктивне право, за замовчанням функціонуватимуть навіть в умовах зловживання ним, фактично перетворюючись на знаряддя «зловмисника», тобто будуть використані на зло, всупереч призначенню права. За таких обставин,

результат функціонування процесуальних гарантій не може бути визначений наперед. У зв'язку з цим, бездоганною та універсальною гарантією можливості реалізації прав учасником справи може виступити тільки певна обставина або правило які унеможливають реалізацію прав іншим учасником справи з протилежними намірами у процесі.

З урахуванням наведеного, під процесуальними гарантіями прав учасників справи в цивільному судочинстві слід розуміти правові можливості в яких сформовано сприятливі умови для безперешкодної реалізації прав осіб через волюву свідому, передбачену законом взаємодію таких осіб між собою та з судом.

Завданням судочинства у правовій державі є справедливе вирішення спорів та ефективне поновлення прав. Правові можливості, які дозволяють це забезпечити, формуються, в першу чергу, системою принципів судочинства, які, по суті, є правилами для побудови правил, та заснованою на таких принципах моделлю його здійснення. Ключовою гарантією права на ефективний судовий захист є забезпечення обов'язковості судового рішення, повного своєчасного виконання обов'язку зобов'язаною особою, покладеного на неї судовим рішенням.

Під процесуальним обов'язком, безвідносно до стадій судочинства, слід розуміти діяння або їх сукупність, що вимагаються законом або судом до вчинення у визначений спосіб та строк, спрямовані на задоволення власних інтересів його носія чи необхідні для забезпечення реалізації (захисту, відновлення) прав інших суб'єктів.

На завершальній стадії судового провадження у цивільній справі, у переважній більшості випадків, виконання обов'язку зобов'язаною особою – боржником забезпечується примусом, тобто діяльністю спеціально уповноважених державою суб'єктів, яка ними здійснюється на завершальній стадії судового провадження та полягає у застосуванні особливих засобів правообмеження щодо зобов'язаної особи з метою фактичної реалізації приписів судового рішення. Співмірність ступеня «агресивності» примусу з

вимогами судового рішення забезпечується за допомогою інституту судового контролю, який є надважливим елементом у правовому механізмі забезпечення виконання судового рішення. Від правильно організованого судового контролю за виконанням судового рішення напряму залежить ефективність судового захисту. Ключове значення в цьому сенсі має питання дієвості оперативного контролю на стадії виконання та його змістовне наповнення. З урахуванням конституційно закріпленого принципу судового контролю за виконанням судових рішень, актуальною є потреба ліквідації дуалізму у цьому питанні, оскільки на сьогоднішній день одночасно існує і позасудовий контроль – відомчий контроль, що здійснюється Міністерством юстиції. З метою приведення у відповідність до вимог Основного Закону стану справ у даному питанні, гарантування права осіб на належний судовий захист, існує необхідність концентрації в органах системи правосуддя функцій щодо відправлення правосуддя, виконання судових рішень та контролю за таким виконанням, оскільки ці функції є складовими частинами єдиного процесу поновлення порушеного права особи.

Цей крок, серед іншого, створить додаткову мотивацію для уніфікації принципів всіх стадій судового провадження, переосмислення та удосконалення їх системи. Однією з суттєвих вад цієї системи у сучасному вигляді є відсутність, в якості одного з елементів, принципу справедливості. Недостатня повноцінність сформульованого законодавцем переліку основних засад (принципів) цивільного судочинства підлягає виправленню шляхом включення до частини третьої статті 2 ЦПК України додаткового пункту: «справедливість». Природно, що саме вона є головним орієнтиром для судочинства. В умовах недосконалості світу та неоднорідності суспільства досягти абсолютної справедливості не вдасться об'єктивно. Однак, зменшити гостроту проблеми несправедливості можна шляхом надання широких можливостей суспільству бути залученим у процес відправлення правосуддя, вирішення цивілістичних спорів. У зв'язку з цим пропонується у вітчизняне

цивільне процесуальне законодавство включити положення, якими передбачити:

можливість розгляду судом присяжних всіх справ у спорах про право;
право особам на власний розсуд обирати формат відправлення правосуддя – професійним суддею чи судом присяжних, одночасно визначивши, що вирішення спору професійним суддею здійснюється за слідчим принципом; вирішення спору судом присяжних – змагальним.

Прагнучи сформувати власний стандарт взірцевого правосуддя необхідно створити таку систему судочинства, яка відповідатиме поточному домінуючому уявленню суспільства про справедливість, буде здатна унеможливити свавілля, нівелювати приписи несправедливого закону і, як наслідок, реально гарантувати дотримання прав учасників судового провадження. Процесуальні гарантії прав учасників справи в цивільному судочинстві, як правові можливості, якими буде «пронизана» така система, мають своїм існуванням максимально звужувати простір як для ймовірних зловживань так і загалом для можливого свавілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2019 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Civil_sudu_2019.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
2. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2020 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2020_%20analiz_KCS.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
3. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2021 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/2021_analiz_KCS.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
4. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2022 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/2022_analiz_KCS.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
5. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2023 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KCS_2023.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
6. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2024 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/ztv4D67.pdf> (дата звернення: 11.04.2025).
7. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2025 році. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Analyz_KCS_2025.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

8. Андрійцьо В. Д. Мета процесу судового доказування в цивільному судочинстві. *Адвокат*. 2013. № 6 (153). С. 25–28. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=Ж14884%2F2013%2F6 (дата звернення: 10.03.2026).
9. Андронов І. В. Категорія «істина» та обґрунтованість судового рішення в цивільному процесі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. № 4. С. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2017_4_6 (дата звернення: 17.06.2025).
10. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Одеса, 2018. 435 с.
11. Андронов І. Сутність рішення суду в цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 5–9. URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/2.pdf> (дата звернення: 17.06.2025).
12. Арістотель. Політика / пер. з давньогрецької О. Кислюка. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 239 с.
13. Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ : Вища школа, 1993. 414 с.
14. Бадила О. О. Принцип змагальності та його вплив на забезпечення доказів у цивільному процесі: теорія, судова практика, законодавство. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 202–206. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_4_50 (дата звернення: 10.03.2026).
15. Бадила О. О. Теоретичні основи забезпечення доказів у цивільному та нотаріальному процесі: порівняльний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 191–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2014_1_44 (дата звернення: 10.03.2026).

16. Бедрій М. Судові механізми в історичних типах українського звичаєвого права. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2016. № 855 (12), випуск 3. С. 301–310. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-3-nomer-85512-2016/sudovi-mehanizmy-v-istorychnyh-tytah-ukrayinskogo> (дата звернення: 20.02.2024).
17. Биркович О. І. Судова реформа К. Розумовського: зміст, перспективи та наслідки. *Соціологія права*. 2020. № 3 (34). С. 7–10. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-3.1>.
18. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Київ, 2011. 519 с.
19. Бігун В. С. Філософія правосуддя як прикладна філософія права. *Правосуддя : філософське та теоретичне осмислення* : колективна монографія / відп. ред. В. С. Бігун. Київ, 2009. С. 18–45.
20. Бігун В. С. Філософія правосуддя : ідея та здійснення : монографія. Київ : Видавництво «Реферат», 2011. 303 с.
21. Білоус О. В. Процесуальні гарантії дотримання прав людини і громадянина в діяльності органів судової влади. *ScienceRise: Juridical Science*. 2019. № 2 (8), С. 34–38. DOI <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2019.173450> (дата звернення: 15.02.2024).
22. Богданов О. М., Панчишин Р. І. Правосуддя як якісна характеристика судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 39–42. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2023.06.
23. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини. Львів : Видавництво «Світ», 2000. 120 с.
24. Бойко І. Руська правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. № 75. С. 3–16. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vla.2022.75.003>.

25. Бородіна О. С., Васильєва-Шаламова Ж. В. Історія розвитку законодавства щодо відповідальності за зловживання процесуальними правами в зарубіжному праві: історико-порівняльний аналіз. *Право і суспільство*. 2021. № 5. С. 48–54. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.7>.

26. Бортняк Ф. В. *Форми та методи діяльності державної виконавчої служби* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» ; Київ, 2008. 18 с.

27. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (періоди Гетьманщини; входження українських земель до складу Російської імперії; радянський). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 1. С. 1–6. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/1_2018/3.pdf (дата звернення: 07.02.2024).

28. Бурдоносова М. А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 4–7. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2019/3.pdf (дата звернення: 15.01.2025).

29. Буроменська Н. Л. *Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Київ, 2021. 20 с.

30. Вавженчук С. Я. *Охорона та захист трудових прав працівників*. Харків : Видавництво «Право», 2016. 560 с.

31. Вакарюк Л. В. Правові засоби як складова частина правового режиму з позицій інструментальної теорії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. № 48. Т. 1. С. 15–18. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.48-1.pdf> (дата звернення: 22.04.2025).

32. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права. Київ, 1929. Збірник Соціально-Економічного Відділу ; № 11. Т. 1. 336 с.
33. Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : «Алерта», 2019. 506 с.
34. Васильєва-Шаламова Ж. В., Гуменюк К. П. До питання про поняття сторін як основних учасників цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 74. С. 205–211. URL: <https://www.apdp.in.ua/v74/32.pdf> (дата звернення: 27.04.2025).
35. Васьковскій Е. В. Учебникъ гражданского процесса. Москва : Изданіе Бр. Башмаковыхъ, 1914. 571 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
37. Виконання судових рішень в Україні: стан, проблеми, міжнародні аспекти. *Національна безпека і оборона*. 2019. № 3-4 (179-180). С. 3–6 / шеф-редактор Юрій Якименко. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD179-180_2019_ukr.pdf (дата звернення: 07.03.2025).
38. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про якість судових рішень. м. Страсбург, 18 грудня 2008 року. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-11-2008-on-the-quality-of-judicial-decisions-/16806a1fbc> (дата звернення: 15.03.2026).
39. Висновок від 08.06.2017 СК на проект Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (реєстр. № 6232 від 23.03.2017 р.) / Головне науково-експертне управління апарату Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415 (дата звернення: 15.03.2026).

40. Волощенко О. М. Модернізація та функціонування принципів цивільного процесуального права України у контексті євроінтеграційних процесів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 37. С. 105–111. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-11>.

41. Гетманцев М. О. Категорія «інтерес» у цивільному процесуальному праві. *Приватне право і підприємництво*. 2016. № 15. С. 38–

42. URL: <https://ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/15/11.pdf> (дата звернення: 02.03.2026).

42. Головатий С. Верховенство права : монографія у 3-х кн. *Книга перша. Верховенство права: від ідеї до доктрини*. Київ: Видавництво «Фенікс», 2006. С. 61–624.

43. Головатий С. П. «Верховенство права» не працює. Коментар до тексту документа Венеційської Комісії «Доповідь про правовладдя» ("Report on the Rule of Law"), що її ухвалено на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року (CDL-AD(2011)003rev). *Право України*. 2019. № 11. С. 39–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2019_11_5 (дата звернення: 12.04.2025).

44. Голубєва Н. Ю. Змагальність як принцип цивільного судочинства. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного, 18 грудня 2020 р. Одеса, 2020. С. 7–9. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14026> (дата звернення: 15.03.2026).

45. Горбалінський В. Ефективність способів захисту прав, свобод та інтересів осіб при оскарженні рішень суб'єктів владних повноважень: поняття та зміст. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-05>.

46. Горбенко К. П. Еволюція концепцій справедливості в античній філософії. *Вісник Донецького національного університету. Серія філософські*

науки. 2016. № 1. С. 7–20. URL: <https://jvestnik-philosophy.donnu.edu.ua/article/view/3747> (дата звернення: 15.01.2025).

47. Грицаєнко О. До питання ефективності захисту прав особи в адміністративному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 2 Ч. 2. Том 31 (70). С. 53–58. DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/10>.

48. Гришко Є. М. Державне управління у сфері примусового виконання рішень судів та інших органів в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» ; Київ, 2016. 22 с.

49. Гук Б. М. Проблеми дефініції поняття виконавчого провадження. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2009. № 1 (29). С. 101–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2009_1_19 (дата звернення: 07.02.2026).

50. Гущенко Є. Феномен справедливості як правової цінності: науковий дискурс сучасного розуміння. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”*. 2024. № 1 (41). С. 79–84. DOI <http://doi.org/10.23939/law2024.41.079>.

51. Демченко С. Складники ефективності господарського судочинства. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 2 (14). С. 21–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2010_2%2814%29_3 (дата звернення: 11.03.2025).

52. Дяченко С. В., Полінкевич О. В. Принцип змагальності в цивільному процесі. *Соціологія права*. 2018. № 3-4. С. 32–40. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001515040> (дата звернення: 02.03.2026).

53. Жаровська І. М. Суд присяжних як форма народовладдя: конституційно-правовий вимір. *Академічні візії*. 2024. № 35. С. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10.5281/zenodo.14513630>. URL:

<https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1553/1434> (дата звернення: 02.04.2026).

54. Жукевич І. В. Поняття, види та форми судового контролю за виконанням рішень у цивільних справах. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2017. № 4 (16). С. 110–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2017_4_20 (дата звернення: 01.12.2025).

55. Жукевич І. В. Реалізація судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України у справах приватного права. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 24 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 94–100. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-582-5-26>.

56. Заболотна Н. Я., Семчишин С. І. Зловживання суб'єктивним цивільним правом як вид аномалії правової поведінки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 138–141. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/30>.

57. Завальнюк І. В. Конституційно-правова кваліфікація права на справедливий суд. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 46–52. DOI: <https://doi.org/10.32782/392241>.

58. Завальнюк І. В. Право на справедливий суд та право на судовий захист: аспекти співвідношення. *Київський часопис права*. 2022. № 1. С. 52–59. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.8>.

59. Заворотченко Т. М. Гарантії реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 95–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_4_24 (дата звернення: 05.02.2024).

60. Загальна декларація прав людини : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 15.01.2025).

61. Загорулько Є. О. Сутність, ознаки й правове регулювання заходів адміністративного примусу у виконавчому провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6, Т. 1. С. 204–206. URL: https://www.nvppp.in.ua/vip/2016/6/tom_1/44.pdf (дата звернення: 07.12.2025).

62. Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві XV ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2008. № 8. С. 239–254. URL: http://resource.history.org.ua/publ/socium_2008_8_239 (дата звернення: 17.02.2024).

63. Зауваження від 12.07.2017 СК до проекту Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (реєстр. № 6232) / Головне юридичне управління апарату Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415 (дата звернення: 15.03.2026).

64. Захаров В. Н. Гражданские процессуальные гарантии субъективных прав сторон и третьих лиц при рассмотрении и разрешении гражданских дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – гражданское право и процесс ; Саратов, 1980. 23 с.

65. Захарова О. Процесуальні гарантії в цивільному процесі. *Вісник Київського національного університету. Юридичні науки*. 2010. № 83. С. 32–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2010_83_10. (дата звернення: 11.01.2024).

66. Захарова О. С. Визначення сутності та поняття цивільної процесуальної форми. *Слово Національної школи суддів України*. 2015. № 1 (10). С. 127–136. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2015_1_10/Zaharova%20O.%20Vyznachennia%20sutnosti.pdf (дата звернення: 17.04.2025).

67. Захарова О. С. Процесуальні строки як гарантія своєчасного розгляду цивільної справи. *Форум права*. 2014. № 4. 142–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_4_27 (дата звернення: 25.06.2025).
68. Захарова О. Система процесуальних гарантій в цивільному процесі. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 3 (1). С. 47–49. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/3/part_1/11.pdf (дата звернення: 11.01.2024).
69. Захарченко П. П. Історія держави і права України : Підручник. Київ : Атіка, 2005. 368 с.
70. Заяць Н. Сутнісна характеристика правових засобів у механізмі правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 202–205. URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/38.pdf> (дата звернення: 20.04.2025).
71. Зленко С. М. Вмотивованість судового рішення як процесуальна гарантія права на перегляд справи. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки, м. Київ, 15 травня 2025 р. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 95–98.*
72. Зленко С. М. Гарантуюча властивість принципів цивільного судочинства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 17–21 листопада 2025 р.). Суми, 2025. С. 542.
73. Зленко С. М. До питання гарантування ефективності судового захисту прав осіб у цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2025. № 1. С. 14–21. DOI: 10.32782/2663-5666.2025.1.3.
74. Зленко С. М. До питання гарантування прав учасників цивільної справи в умовах змагального судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2026. № 1 (66). С. 137–142. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2026.22>.

75. Зленко С. М. До питання дієвості процесуальних гарантій в цивільному судочинстві у протидії зловживанню правом. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 37–40. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-580-1-9>.

76. Зленко С. М. Збалансованість як властивість оптимальної моделі цивільного судочинства : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 13–17 квітня 2026 р.). Суми, 2026. С. 438.

77. Зленко С. М. Інститут присяжних як фактор демократизації судової системи. *Права людини та демократія* : зб. наук. ст. та тез за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої дню Європи, м. Харків, 08 травня 2026 р. Київ : Прецедент, 2026. С. 66–69.

78. Зленко С. М. Існуючі проблеми у дотриманні процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–16 травня 2024 р.). Суми, 2024. С. 646.

79. Зленко С. М. Примус як цивільна процесуальна гарантія: декларована мета і реальна дієвість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. № 92. Ч. 1. С. 395–401. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.55>.

80. Зленко С. М. Роль принципів цивільного судочинства у гарантуванні права на справедливий суд. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 24 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 100–103. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-582-5-27>.

81. Зленко С. М. Справедливий суд в контексті процесуальних гарантій в цивільному судочинстві : матеріали Всеукраїнської наукової

конференції студентів та аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 18–22 листопада 2024 р.). Суми, 2024. С. 508.

82. Зленко С. М. Справедливий суд як фактор стійкості держави. *Studia Slobozhanica* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2026», м. Харків, 30 квітня 2026 р. Харків : ДБТУ, 2026. С. 76–78.

83. Зленко С. М. Судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільних справах як гарантія поновлення порушеного права : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–18 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 408.

84. Зуєв В. В. Кримінальні процесуальні гарантії прав особи при міжнародному співробітництві під час кримінального провадження : Монографія. Харків : «Оберіг», 2017. 204 с.

85. Іванченко О. Система критеріїв оцінювання ефективності діяльності судів під час надання судових послуг. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 222–225. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/48.pdf> (дата звернення: 07.03.2025).

86. Історія держави і права України : Навч. посіб. / В. І. Батрименко та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 384 с.

87. Історія Української РСР : в 2 т. / ред. колегія : О. К. Касименко (гол.) та ін. ; Ін-т історії АН УРСР. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. Т. 1. 906 с.

88. Калюжний Р. А., Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Правові стимули в механізмі правового стимулювання : монографія. Київ : «МП Леся», 2013. 204 с.

89. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>.

90. Катренко А. А. Інтерес як категорія цивільного права. *Часопис цивілістики*. 2018. № 29. С. 34–37. URL: <https://clj.nuoua.od.ua/archive/29/10.pdf> (дата звернення: 02.02.2026).
91. Катренко А. Інтерес як елемент змісту суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу (нематеріальний і матеріальний інтерес). *Юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 89–94. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v4_2018/16.pdf (дата звернення: 02.02.2026).
92. Ковалишин О. Р. Особливості цивільного процесу за Статутом цивільного судочинства 1864 року. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Збірник наукових праць*. 2017. № 45. С. 166–175. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/1108> (дата звернення: 17.12.2023).
93. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського : Монографія. Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 200 с.
94. Ковбас І. В., Крайній П. І. Примусові заходи забезпечення виконання рішень у виконавчому провадженні: проблеми та перспективи. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 157–163. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-2.24>.
95. Коверзнев В. Ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин як критерій забезпечення доступу до правосуддя. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 82–86. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.13>.
96. Колодій А. М. Принципи права : генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 42–46. URL: <https://almanahprava.org/almanac-of-law-3-42> (дата звернення: 25.06.2025).
97. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с.
98. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Юридичний журнал «Право України»*. 2011. № 10. С. 22–44.

99. Комзюк В. Т. Щодо нормативного визначення поняття і сутності правосуддя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 88–92. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.14>.

100. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) : Ратифіковано Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.01.2025).

101. Кононець В. П. Судовий контроль як механізм підвищення ефективності судових рішень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 48. Т. 2. С. 14–18. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.48-2.3>.

102. Конституція України від 28 червня 1996 р. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.02.2025).

103. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 07.03.2025).

104. Корунчак Л. А. Заходи процесуального примусу в цивільному та господарському судочинстві: правова природа. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 162–165. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/492> (дата звернення: 07.12.2025).

105. Коханська М. Л. Процесуальні засоби забезпечення ефективності цивільного судочинства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Харків, 2019. 22 с.

106. Кочин В. В. Європеїзація принципів (засад) цивільного законодавства України. *Приватне право і підприємництво*. 2020. № 20. С. 58–61. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2020.20.10>.

107. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.03.2025).

108. Кримінальний кодекс України : проект [контрольний текст станом на 15.10.2025 року] / Робоча група з питань розвитку кримінального права. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 05.03.2026).

109. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 05.12.2025).

110. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків : Видавництво «Право», 2020. 672 с.

111. Кройтор В. А. Роль суду в змагальному процесі з метою удосконалення чинної моделі вітчизняного цивільного судочинства України. *Науково-практичний журнал «Право.UA»*. 2024. № 3. С. 179–190. DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.3.27>.

112. Кройтор В. Принцип обов'язковості судових рішень у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 175–178. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/39>.

113. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ : «Дрім Арт», 2013. 224 с.

114. Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Київ, 2014. 35 с.

115. Курило М. П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557–566. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_94 (дата звернення: 20.12.2023).

116. Курило М. П. Наука цивільного процесу на межі століть : нарис розвитку ідеї єдності процесу. *Судова апеляція*. 2015. № 3. С. 104–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_3_12 (дата звернення: 20.12.2024).

117. Курило М. П. Принципи цивільного процесу як концептуальна правова категорія. *Судова апеляція*. 2015. № 4 (41). С. 33–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_4_6 (дата звернення: 02.04.2026).

118. Курило М. П., Зленко С. М. До питання про актуальність судового контролю як цивільної процесуальної гарантії. *Нове українське право*. 2025. № 6. С. 40–48. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.6.5>.

119. Курило М. П., Зленко С. М. До питання про сутність поняття процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2024. № 1. С. 14–20. DOI: 10.32782/2663-5666.2024.1.3.

120. Курило М. П., Зленко С. М. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 102–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/23>.

121. Курило М., Ясинок М. Виконання судових рішень як стратегічна мета судово-правової реформи в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 2. С. 66–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2012_2_17 (дата звернення: 18.03.2025).

122. Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

123. Куцик К. В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.03

«Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Київ, 2017. 188 с.

124. Куцик К. В. Щодо визначення поняття процесуального примусу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 41. Том 1. С. 116–121. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/33743> (дата звернення: 07.12.2025).

125. Кучер В. О. Цивільні процесуальні обов'язки сторін у позовному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. № 84. Ч. 1. С. 311–316. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.46>.

126. Кучер В. О., Парасюк В. М., Бориславський Р. А. Правова природа заходів процесуального примусу в цивільному процесі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 10–16. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-2-2>.

127. Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства в українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 24–26. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/9a27fa60-d139-4eb0-bf5c-24a587100d9e> (дата звернення: 27.02.2024).

128. Ладиченко В. В., Потьомкін С. О. Поняття і суть судового контролю за виконанням судових рішень. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 3. С. 190–198. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2023.39.

129. Лашенко Р. Литовський статут, яко пам'ятник українського права. Прага, 1923. 32 с.

130. Левченко Д. В. Законні інтереси та суб'єктивні права в системі правових засобів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2013. № 5. С. 45–49. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc5/10.pdf> (дата звернення: 02.02.2026).

131. Легких К. В. Справедливість як принцип діяльності національних судів. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3 (69) том 2. С. 146–152. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.3.2.25>.

132. Лимарь І. В. Судовий контроль за виконавчим провадженням у цивільному процесі : дис. ... доктора філософії : 081 «Право» ; Харків, 2023. 247 с.

133. Литовський Статут 1529 р. *National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus* : веб-сайт. URL: https://pravo.by/upload/pdf/pamjatniki-prava/Statut_Vielikjgo_Kniazestva_Litovskogo_1529_stranici_32-131.pdf (дата звернення: 15.02.2024).

134. Литовський Статут 1566 р. *National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus* : веб-сайт. URL: https://pravo.by/upload/pdf/pamjatniki-prava/Statut_Vialikaha_Kniastva_Litouskaha_1566_g_ctr.37-263_nbrb_optim.pdf (дата звернення: 15.02.2024).

135. Литовський Статут 1588 р. *National Legal Internet Portal of the Republic of Belarus* : веб-сайт. URL: https://pravo.by/upload/pdf/pamjatniki-prava/Statut_1588_g_str.41_347_optim.pdf (дата звернення: 15.02.2024).

136. Лісна І. С. Історія становлення судової влади та суб'єктний склад судового процесу в Київській Русі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 2 (44). С. 54–60. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2022-44-2-54-60>.

137. Лісова К. С. Судоустрій та судочинство на території України (х–хix ст.): історико-правовий аналіз. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2021. № 30. С. 128–135. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5877509>.

138. Логвиненко М. Поняття та складники правової поведінки. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 283–286. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.44>.

139. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Харків, 2011. 20 с.

140. Маленко О. В. Поняття і суть категорії «інтерес» у загальнотеоретичному аспекті. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 406–410. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.66>.

141. Мамницький В. Ю. Поняття та зміст принципу змагальності у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2014. № 3. С. 201–206. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2014_3_34 (дата звернення: 12.03.2026).

142. Мартянова С. Чинники ефективності судової влади щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 96–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_2_20 (дата звернення: 11.03.2025).

143. Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості: типологія та межі норми. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. № 4 (20). С. 62–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2013_4_11 (дата звернення: 15.01.2025).

144. Матвєєва Т. О. Законодавство гетьманщини у 18 ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 36–39. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/7>.

145. Медвідь Ф. М., Мельниченко Я. Б., Твердохліб А. І. Право як ефективний регулятор суспільних відносин в контексті завдань правової освіти. *Будівельне право: проблеми теорії і практики* : в 2-х ч. : матеріали Третьої Міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 4 грудня 2019 р. Київ–Тернопіль : «Бескиди», 2019. Ч. 1. С. 104–109.

146. Мельник Я. Я. Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Київ, 2019. 505 с.

147. Мельник Я. Я. Безпека цивільного процесу: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Київ, 2019. 40 с.

148. Мельник Я. Я. Гарантії реалізації цивільних процесуальних обов'язків учасниками цивільного процесу. *Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України* : монографія / за ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2014. С. 313–329.

149. Мельник Я. Я. Інститут процесуальних гарантій безпеки в цивільному судочинстві: верифікація поняттєвого апарату та функціонального призначення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 4. Том 1. С. 68–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_4%281%29_17 (дата звернення: 15.12.2023).

150. Мельник Я. Я. Цивільні процесуальні обов'язки. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2012. № 3 (43). С. 135–144. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2012_3_22.pdf (дата звернення: 05.03.2026).

151. Менюк Д. О. Реалізація принципу об'єктивної істини при перегляді судових рішень у цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 223–227. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.40.

152. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 15.01.2025).

153. Міліціанов Р. В. Процесуальна активність суду як гарантія конституційної засади змагальності сторін. *Форум права*. 2014. № 3. С. 233–239. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_39.pdf (дата звернення: 29.12.2024).

154. Міщенко І. Основи справедливості. *New voice* : веб-сайт. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/konstituciya-ukrajini-suddya-verhovnogo-sudu-pro-spravedlivist-dlya-ukrajinciv-50482526.html> (дата звернення: 17.02.2025).

155. Міщенко І. С. «Суд знає закони» та змагальність сторін: баланс та взаємодія. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Mischenko.pdf (дата звернення: 15.03.2026).

156. Монастирський Д. А. Стабільність закону : поняття, сутність та фактори забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Київ, 2008. 199 с.

157. Москвич Л. Критерії оцінювання ефективності судової системи. *Вісник Верховного суду України*. 2010. № 10 (122). С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2010_10_7 (дата звернення: 11.03.2025).

158. Музика І. В. Легітимність як політико-правове поняття. *Енциклопедія історії України : Т. 6: Ла-Ми* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Legitimnist_ponyattya (дата звернення: 15.02.2025).

159. Надьон В. В. Характерні ознаки суб'єктивного цивільного обов'язку (теоретичний аспект). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 13. С. 78–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2017_13_14 (дата звернення: 02.03.2026).

160. Ніколенко Л. М. Визначення принципу змагальності у господарському судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2023. № 76 Ч. 1. С. 214–218. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.33>.

161. Облік посад суддів. *Вища кваліфікаційна комісія суддів України* : веб-сайт. URL:

https://vkksu.gov.ua/oblik?date_filter%5Bvalue%5D%5Bdate%5D=&date_filter_1%5Bvalue%5D%5Bdate%5D=&tid=All (дата звернення: 11.03.2024).

162. Овчаренко О. М. Судовий контроль за діяльністю приватних виконавців у виконавчому провадженні: концептуальні засади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 188–196. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/44>.

163. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України : монографія / М. Б. Мельник та ін. ; за ред. М. М. Ясинка. Київ : «Алерта», 2014. 336 с.

164. Остапенко Т. О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2014. № 51. С. 440–446. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2014_51_55 (дата звернення: 15.02.2024).

165. Остапенко Т. О. Основні напрями проведення судової реформи К. Розумовського в Україні-Гетьманщині 1760–1763 рр. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 травня 2020 р. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 1. С. 170–173.

166. П'ятницький А. В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації заходів примусового виконання судових рішень в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» ; Суми, 2018. 225 с.

167. Пабат О. В. Адміністративно-процесуальні гарантії прав та свобод громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» ; Харків, 2008. 21 с.

168. Павлюков І. І. Правові засоби: поняття, види, функції та взаємодія в процесі регулювання суспільних відносин. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2023. № 75. Ч. 1. С. 41–46. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.6>.

169. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. *Нариси історії. Заміски наукового товариства ім. Шевченка*. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990. Т. 209: Історично-філософічна секція. Правнича комісія. Ч. 5. 128 с.

170. Пасайлюк І. В. Змагальність сторін як основний принцип цивільного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 3 (24). С. 51–57. URL: https://pjv.nuoua.od.ua/v3_2018/13.pdf (дата звернення: 12.03.2026).

171. Пасічник М. С. Руська правда як основний законодавчий документ Давньої Русі. *Квалілогія книги*. 2013. № 1 (23). С. 89–98. URL: <http://kk.uad.lviv.ua/wp-content/uploads/2017/01/191-23.pdf> (дата звернення: 22.01.2024).

172. Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів : Видавництво Львівського університету, 1967. 180 с.

173. Педан А. І. Правова природа виконавчого провадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 41. Т. 1. С. 130–134. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.41-3.pdf> (дата звернення: 07.02.2026).

174. Пенязь П. Концепт «правосуддя» у соціально-філософському вимірі. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. № 49. С. 105–110. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.13>.

175. Перунова О. М. Загальна характеристика процесуальної форми цивільного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 213–216. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/49>.

176. Перунова О. М. Основні принципи цивільного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія:*

Юриспруденція. 2024. № 71. С. 63–68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.71.13>.

177. Пільков К. Біфуркація процесу: перспективи у господарському та цивільному судочинстві. *Supreme Observer* : веб-сайт. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1822/bifurkatsiia-protsesu-perspektyvy-u-hospodarskomu-ta-tsyvilnomu-sudochynstvi> (дата звернення: 11.01.2026).

178. Плохута Є. П. Сутність та особливості примусового виконання судових рішень і рішень інших органів як вид адміністративної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 483–486. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/123>.

179. Погорецький М. А. Поняття кримінально-процесуальних гарантій. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 2 (10). С. 1–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_2_27 (дата звернення: 25.02.2024).

180. Полянський А. Г. Процесуальні гарантії забезпечення функції правосуддя. *Право та державне управління. Збірник наукових праць*. 2019. №3 (36) том 1. С. 46–52. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.3-1.7>.

181. Попович Т. П. Поняття обов'язку як елементу правового статусу особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 714–718. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.123>.

182. Попович Т. П. Юридичний обов'язок як правова цінність. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 43–47. DOI: [10.36695/2219-5521.2.2020.06](https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.06).

183. Порівняльний цивільний процес : навчально-методичний посібник / Т. В. Заварза та ін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 156 с.

184. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 жовтня 2025 року у справі № 489/6074/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131035280> (дата звернення: 03.05.2025).

185. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 червня 2021 року у справі № 11-104сап21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967342> (дата звернення: 05.05.2025).

186. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 листопада 2023 року у справі № 11-228сап21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115308744> (дата звернення: 03.05.2025).

187. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 червня 2019 року у справі № 761/9584/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87952206> (дата звернення: 03.05.2025).

188. Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*. 2010. № 2. 403–408. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_2_66 (дата звернення: 25.06.2025).

189. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 26.01.2016 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 07.03.2025).

190. Правила життя Фрідріха Великого. *Цей день в історії* : веб-сайт. URL: <https://www.jnsn.com.ua/h/PZ39/> (дата звернення: 15.03.2024).

191. Правила організації ефективного судочинства обговорили на нідерландсько-українській конференції. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1492723> (дата звернення: 10.03.2025).

192. Правознавство : словник термінів / за ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрисконсульт, КНТ, 2007. 636 с.

193. Практичний посібник зі статті 13 Європейської конвенції з прав людини. Право на ефективний засіб правового захисту. Рада Європи / Європейський Суд з прав людини. 2023. 92 с. URL: <https://rm.coe.int/guide-article-13-echr-ukrainian/1680ae3709> (дата звернення: 22.01.2025).

194. Практичний посібник зі статті 6 Право на справедливий суд (Цивільна частина). Рада Європи / Європейський Суд з прав людини. 2013. 77 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_ukr (дата звернення: 22.01.2025).

195. Принцип верховенства права : проблеми теорії та практики : монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. / *Книга перша : Верховенство права як принцип правової системи : проблеми теорії* / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Видавництво «Юридична думка», 2008. 344 с.

196. Притуляк В. М. Повноваження суду при примусовому виконанні судових рішень у цивільних справах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Одеса, 2016. 205 с.

197. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text> (дата звернення: 22.02.2025).

198. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text> (дата звернення: 15.01.2025).

199. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text> (дата звернення: 15.01.2025).

200. Про затвердження положення про Міністерство юстиції України : Указ Президента України від 30 грудня 1997 р. № 1396/97 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396/97/ed20000731#Text> (дата звернення: 03.12.2025).

201. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 05.04.2026).

202. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 15.02.2025).

203. Про судоустрій України : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 червня 1981 р. № 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2022-10/ed19810605#Text> (дата звернення: 15.01.2025).

204. Проблемы науки гражданского процессуального права : монография / В. В. Комаров и др. ; под ред. В. В. Комарова. Харьков : Право, 2002. 440 с.

205. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 «Судоустрій ; прокуратура та адвокатура» ; Харків, 2011. 29 с.

206. Пушкар Е. Г. Право на обращение в суд за судебной защитой : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 – гражданское право и процесс ; Киев, 1984. 38 с.

207. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ : Видавництво «Атіка», 2001. 176 с.

208. Римарчук Р. М., Римарчук Г. С. Поняття, зміст і місце принципу змагальності в діяльності адвоката. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. № 21. С. 197–203. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2019.911.197>.

209. Рішення Європейського суду з прав людини (Друга секція) у справі «Шмалько проти України» (заява № 60750/00) від 20 липня 2004 року (офіційний переклад). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 27.12.2025).

210. Рішення Європейського суду з прав людини (П'ята секція) у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (заява № 40450/04) від 15 жовтня 2009 року (офіційний переклад). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479#Text (дата звернення: 03.01.2026).

211. Рішення Європейського суду з прав людини (П'ята секція) у справі «Бендерський проти України» (заява № 22750/02) від 15 листопада 2007 року (офіційний переклад). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_313#Text (дата звернення: 03.05.2025).

212. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text (дата звернення: 27.12.2025).

213. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» (Case of Immobiliare Saffi v. Italy) (заява № 22774/93) від 28 липня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075#Text (дата звернення: 03.01.2026).

214. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 1 березня 2023 року №2-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів частини першої статті 294, частини шостої статті 383 Кодексу адміністративного судочинства України (щодо рівноправності сторін під час судового контролю за виконанням судового рішення) № 3-27/2022(54/22). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-23#Text> (дата звернення: 05.12.2025).

215. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 13 травня 2024 року № 6-р(II)/2024 у справі за конституційною скаргою Лопушанського Володимира Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини другої статті 3, підпункту 9 пункту 1 частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» (справа про обов'язковість судового рішення) № 3-187/2023(351/23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-24#Text> (дата звернення: 02.12.2025).

216. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 15 травня 2019 року № 2-р(II)/2019 у справі за конституційною скаргою

Хліпальської Віри Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України «Про виконавче провадження» (щодо забезпечення державою виконання судового рішення) № 3-368/2018(5259/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text> (дата звернення: 12.12.2025).

217. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 17 червня 2020 року № 4-р(П)/2020 у справі за конституційною скаргою Плєскача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини третьої статті 307, частини третьої статті 309 Кримінального процесуального кодексу України № 3-180/2018(1644/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-20#Text> (дата звернення: 05.12.2025).

218. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 19 квітня 2023 року № 4-р(П)/2023 у справі за конституційними скаргами Сиротенка Сергія Євгеновича щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів пункту 2 частини дев'ятої статті 171, пункту 4 частини п'ятої статті 246 Кодексу адміністративного судочинства України (щодо особових даних у судовому рішенні) № 3-79/2021(189/21, 394/21). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-23#Text> (дата звернення: 05.12.2025).

219. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 2-р(П)/2022 у справі за конституційною скаргою Марго Поліни Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 1 частини п'ятої, частини сьомої статті 454 Цивільного процесуального кодексу України № 3-9/2019(206/19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text> (дата звернення: 02.12.2025).

220. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів

України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) № 1-10/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення: 02.02.2026).

221. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) № 1-12/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> (дата звернення: 02.12.2025).

222. Рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 р. № 8-рп/2002 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) № 1-1/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02#Text> (дата звернення: 12.12.2025).

223. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 1-33/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 19.04.2025).

224. Ровинський Ю. О. Поняття та види державного примусу. *Держава і право*. 2010. № 49. С. 35–41. URL:

<https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/34345> (дата звернення: 05.12.2025).

225. Рожнов О. В. Заходи процесуального примусу. Підстави та порядок застосування заходів процесуального примусу. *Цивільний процес. Навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату* / за ред. К. В. Гусарова. Харків, 2022. С. 81–83. Електронне видання. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/civ_proc-22.pdf (дата звернення: 07.12.2025).

226. Рудюк В. С. Судова влада в Україні (X–XVIII ст.): філософсько-історичний аналіз. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1-2 (15-16). С. 146–158. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1014/1027> (дата звернення: 19.02.2024).

227. Рябченко Ю. Об'єктивна істина як мета судового доказування у цивільному процесі. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2020. № 1 (73). Т. 19. С. 59–66. DOI: 10.37491/UNZ.73.5.

228. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкти цивільного процесуального права : монографія. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2018. 372 с.

229. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 43–47. DOI: 10.36695/2219-5521.2.2021.07.

230. Савенко В. В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1-2. С. 57–66. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/399/401> (дата звернення: 25.01.2025).

231. Савенко М. Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі. *Наукові записки Національного Університету «Києво-Могилянська академія» : Юридичні науки*. 2004. Т. 26. С. 75–79. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/03297068-0a8f-4efc-a812-5a04fde706d1/content> (дата звернення: 22.01.2025).

232. Савицкий В. М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии) / под ред. А. Я. Сухарева. Москва : Издательство «Наука», 1987. 290 с.

233. Сакара Н. Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності*. 2018. № 142. С. 77–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_142_8 (дата звернення: 22.10.2025).

234. Система збору даних про виконання судових рішень. Міністерство юстиції України : веб-сайт. URL: https://minjust.gov.ua/other/data_collection_system_on_enforcement_proceedings (дата звернення: 22.12.2025).

235. Сібільова Н. В. Еволюція поняття «правосуддя». *Питання боротьби зі злочинністю : збірник наукових праць*. 2005. № 10. С. 186–196. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/items/6263e1f0-71f2-43a7-b141-d4832b319f43> (дата звернення: 02.03.2026).

236. Склярєнко І., Соболь Є. Належне мотивування судового рішення у судовій справі як гарантія його правосудності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2 (34). С. 206–213. DOI: 10.35774/app2022.02.206.

237. Слинько Д. В. Розвиток процесуального права на українських землях у середині XVII – кінці XVIII століття. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття* : тези доп. учасників IV Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 20 листопада 2020 р. С. 33–36. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20201120/article/view/slynko (дата звернення: 17.12.2023).

238. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) : Монографія. Одеса : ОДУВС, 2010. 210 с.

239. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві : дис. ... доктора філософії (PhD) : 081 – «Право» ; Суми, 2022. 190 с.
240. Сорока М. До питання правової сутності справедливості: від ретроспективного бачення до сучасного розуміння. *Юридичний вісник*. 2023. № 5. С. 127–140. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v5.2023.17>.
241. Старченко Н. П. Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012, № 3. С. 49–77. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2012_3_49 (дата звернення: 17.02.2024).
242. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — XVII століття). Київ : Laurus, 2014. 510 с.
243. Степанова Т. В. Теоретико-правові засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.04 «Господарське право , господарсько-процесуальне право» ; Київ, 2018. 36 с.
244. Стеценко Ю. В. До поняття об'єктивності в судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2014. № 10-1. Т. 2. С. 118–120. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc10-1/part_2/32.pdf (дата звернення: 10.03.2026).
245. Стецюк Б. Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2015. № 7 (825). С. 281–288. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4916/stetsyuk.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).
246. Стратій О. В. Значення принципу змагальності сторін в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 218–220. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/47>.

247. Стрибко Т., Бойченко С. Правова поведінка як складник правосвідомості: загальнотеоретичний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 257–261. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.43>.

248. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / В. С. Бігун та ін. ; за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2014. 501 с.

249. Сумченко І. В. Філософські концепції справедливості: особливості інтерпретації. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. № 4 (2). С. 212–218. URL: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/80/80> (дата звернення: 15.01.2025).

250. Тернавська В. М. Інститут суду присяжних в Україні (Історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Київ, 2007. 18 с.

251. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. Київ : А. С. К., 2007. 1056 с.

252. Тертышников В. И. Гражданский процесс : конспект лекций. Харьков : Консум, 2002. 239 с.

253. Тимошенко В. І. Деформація індивідуальної правосвідомості як передумова зловживання правом. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 13–22.

254. Тимошенко В. І. Мотивація правової поведінки. *Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2007. № 36. С. 8–16. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4af94552-4012-4c9d-b74c-87d01cea5dda/content> (дата звернення: 25.06.2025).

255. Тимченко Г. П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспекти. *Збірник наукових праць «Держава і право. Юридичні і політичні науки»*. 2010. № 48. С. 316–322.

256. Тімашов В. Правовий порядок діяльності Запорізької Січі у площині права людини на особисте волевиявлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 116–120. URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/01/22.pdf> (дата звернення: 15.02.2024).

257. Ткаля О. В. Право на справедливий суд як європейський стандарт прав людини. *Приватне та публічне право*. 2025. № 2. С. 67–73. DOI: 10.32782/2663-5666.2025.2.11.

258. Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки. *Актуальні проблеми політики*. 2011. № 43. С. 56–63. URL: https://app.nuoua.od.ua/archive/43_2011/10.pdf (дата звернення: 15.01.2025).

259. Токмілова Л. М. Гарантії забезпечення процесуальних прав учасників адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» ; Одеса, 2021. 194 с.

260. Толочко П. П. Ярослав Мудрий. Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 2002. 272 с.

261. Тофтул М. Г. Логіка. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 368 с.

262. Трубніков В. М., Скакун О. Є. Принцип справедливості з позиції філософії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. № 20. С. 13—20. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/5816/5355> (дата звернення: 15.01.2025).

263. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : загальна частина. Київ : Кондор, 2005. 152 с.

264. Україна та Європейський суд з прав людини. *Постійне представництво України при Раді Європи* : веб-сайт. URL: <https://coe.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/ukrayina-ta-yevropejskij-sud-z-prav-lyudini> (дата звернення: 11.03.2024).

265. Француз І. Г. Теоретико-правові аспекти примусового виконання судових рішень в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Київ, 2018. 20 с.
266. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
267. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. 208 с.
268. Хотинська О. З. Обов'язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 «Судоустрій ; прокуратура та адвокатура» ; Київ, 2006. 14 с.
269. Цивільне процесуальне право України / за ред. В. В. Комарова. Харків : Видавництво «Основа» при Харківському державному університеті, 1992. 416 с.
270. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.11.2025).
271. Цивільний процес : навч. посіб. / О. Г. Бортнік та ін. ; за ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.
272. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.02.2025).
273. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 179 с.
274. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. Науково-практичний коментар / Беленчук І. А. та ін. ; ред. колегія : І. П. Кононенко (відп.) та ін. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1973. 496 с.
275. Ціцерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів / пер. з латини В. Литвинова. Київ : «Основи», 1998. 476 с.

276. Чабаненко М. М. До питання зловживання процесуальними правами у вітчизняному цивільному процесі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 76–78. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/f719cbd7-a3aa-4d0e-8a96-867b31f87b10> (дата звернення: 25.11.2025).

277. Чалий Ю. І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права*. 2019. № 4. С. 66–74. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3403558>.

278. Черниговский А. Г. Процессуальные гарантии прав сторон в суде первой инстанции по делам, возникающим из жилищных правоотношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – гражданское право и процесс ; Харьков, 1973. 24 с.

279. Чернишова Н. В. Судова влада в Україні : навчальний посібник. Київ : «Центр учбової літератури», 2011. 103 с.

280. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1968. 72 с.

281. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 60. С. 440–445. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_60_65 (дата звернення: 15.02.2024).

282. Чуприна Ю. Концептуальні засади оцінки ефективності функціонування судової влади. *Державне будівництво*. 2009. № 2. С. 1–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_2_32 (дата звернення: 11.03.2025).

283. Шаповал М. М. Підготовче провадження в цивільному судочинстві України : дис. ... доктора філософії (PhD) : 081 – «Право» ; Суми, 2022. 200 с.

284. Шевченко А. В. Суддівський розсуд і суддівське свавілля : межі дозволеного та відповідальність за їх порушення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 111–120. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/305> (дата звернення: 22.01.2025).

285. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. Харків : Консум, 2002. 296 с.

286. Шершенькова В. А. Перша кодифікація права в Радянській Україні (20-ті рр. XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 82–84. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/18>.

287. Шпенюв Д. Ю. Служба суддів в Україні : адміністративно-правові засади : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» ; Харків, 2017. 489 с.

288. Штефан А. С. Механізм доказування у цивільному судочинстві : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; Київ, 2020. 470 с.

289. Штефан М. Й. Цивільний процес. Підручник для юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ : «ІнЮре», 1997. 608 с.

290. Штефан О. Поняття і значення принципів цивільного процесуального права в умовах воєнного стану. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2022. № 3. С. 5–14. DOI: <https://doi.org/10.33731/32022.262616>.

291. Штомпка Пйотр. Соціологія. Аналіз суспільства / пер. з польської Г. Теодорович. Львів : «Колір ПРО», 2020. 800 с.

292. Шульга А. М. Мотивація правомірної поведінки особи як результат і проблема її правового виховання. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 10–14. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/55> (дата звернення: 27.04.2025).

293. Ювчиця О. В. Історія становлення принципів незалежності та безсторонності суду в цивільному судочинстві України. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 травня 2020 р. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 2. С. 364–367.

294. Юридический энциклопедический словарь / редкол. : М. М. Богуславский и др. ; гл. редактор А. Я Сухарев. Москва : Сов. энциклопедия, 1987. 528 с.

295. Юрчак І. Р. Обов'язки особи : теоретико-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» ; Львів, 2016. 185 с.
296. Юрченко М. М., Ярмачі В. Х., Ніцевич А. С. Суд присяжних в Україні та світі: порівняльна характеристика. *Правова позиція*. 2024. № 4 (45). С. 169–173. DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-4.33>.
297. Якименко О. Процесуальна форма стадії підготовки цивільних справ до судового розгляду. *Право України*. 2001. № 9. С. 50–53.
298. Яковлів А. Українське право : історичний нарис. *Ізборник* : веб-сайт. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm> (дата звернення: 11.02.2024).
299. Ясинок М. М., Бойко В. Б. Характеристика завдань підготовчого провадження через призму завдання цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 74–82. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.12>.
300. Ясинок М. М. Введення в прецедентне право України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 7. С. 3–6. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/07_2013.pdf (дата звернення 11.03.2025).
301. Ясинок М. М. До питання «ефективності» правосуддя в Україні : аналіз та перспективи. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.4.19>.
302. Ясинок М. М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 79–85. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2013_1_13 (дата звернення 15.04.2025).
303. Ясинок М. М. Основні етапи історичного розвитку юридичної категорії «обов'язок» у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 11. С. 21–25. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/11_2013.pdf (дата звернення 10.02.2025).
304. Ясинок М. М. Поняття науки цивільного процесуального права та місце в ній окремого провадження як підгалузі цивільного процесуального

права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3. С. 48–54. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_3_9 (дата звернення 10.04.2025).

305. Ясинок М. М. Судове рішення в позовному та окремому провадженні цивільного процесуального права України (теоретичний аспект). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 5. С. 60.

306. Ясинок М. М. Учасники цивільного процесу як носії цивільних процесуальних обов'язків та їх цивільний процесуальний статус. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 12. С. 3–6. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2013/12_2013.pdf (дата звернення 22.03.2025).

307. Bazargan Hamid. Reliability Engineering in Theory and Practice. 2023. 477 p. URL: <https://opentextbc.ca/oerdiscipline/wp-content/uploads/sites/213/2018/09/Reliability-Engineering.pdf> (дата звернення: 20.12.2024).

308. Bülow Oskar. Die Lehre von den Processeinreden und die Processvoraussetzungen. Gießen : Verlag von Emil Roth, 1868. 322 s.

309. Cappelletti M. Fundamental Guarantees of the Parties in Civil Litigation : Comparative Constitutional, International, and Social Trends. *Stanford Law Review*. 1973. № 5 Vol. 25. P. 651–715. DOI: <https://doi.org/10.2307/1227903>.

310. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. 1978. Vol. 27. P. 181–292. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1142/> (дата звернення: 15.03.2024).

311. Code de procédure civile : le décret № 75-1123 du 5 décembre 1975. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/ (дата звернення: 07.03.2026).

312. De Enjuiciamiento Civil : Ley 1/2000, de 7 de enero de 2000. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2000-323> (дата звернення: 05.03.2026).

313. Domini nostri sacratissimi principis Iustiniani iuris enucleati ex omni vetere iure collecti Digestorum seu Pandectarum. Liber quinquagesimus. *The Latin Library* : website. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml> (дата звернення: 27.11.2025).

314. Drouot Guillaume. La retroactivite de la jurisprudence. Recherche sur la lutte contre l'insécurité juridique en droit civil : thèse de doctorat en droit privé. Paris : Université Panthéon-Assas, 2014. 409 p. DOI: <https://doi.org/10.70675/a3648061z7600z4ca6z9d9ezae092e949527>.

315. Federal Rules of Civil Procedure. *U.S. Courts* : website. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/2025-02/federal-rules-of-civil-procedure-dec-1-2024_0.pdf (дата звернення: 20.01.2026).

316. Habscheid WJ. The Fundamental Principles of the Law of Civil Procedure. *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa*. 1984. № 1 Vol. 17. P. 1–31. URL: <http://www.jstor.org/stable/23246919> (дата звернення: 27.12.2024).

317. Hazard Geoffrey C. Jr. Law and Justice in the Twenty-First Century. *Fordham Law Review*. 2002. Volume 70, Issue 5. P. 1739–1744. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/flr/vol70/iss5/13> (дата звернення: 15.07.2025).

318. Hobbes Thomas. *Leviathan*. Oxford; New York : Oxford University Press, 1998. 508 p.

319. Holmes Oliver Wendell, Jr. *The Common Law*. Boston : Little, Brown and company, 1881. 422 p.

320. Jacob Jack. Access to justice in England. Access to Justice / edited by M. Cappelletti, B. Garth. Milan : Giuffrè/Alphen aan den Rijn, Sijthoff & Noordhoff, 1978. Vol. 1 : A World Survey. 1037 p.

321. Jacob Jack. *The Fabric of English Civil Justice*. London : Stevens and Sons, 1987. 297 p.

322. Jolowicz J. A. Adversarial and Inquisitorial Models of Civil Procedure. *International and Comparative Law Quarterly*. 2003. № 2. C. 281–295. URL: <https://www.jstor.org/stable/3663110> (дата звернення: 14.03.2026).

323. Judgment of European Court of Human Rights (First section) in the case of Luciano Rossi v. Italy (application № 30530/96) 15 November 2002. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\"itemid\":\[\"001-60751\"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{\) (дата звернення: 09.01.2026).

324. Kant Immanuel. Observations on the Feeling of the Beautiful and Sublime and Other Writings. New York : Cambridge University Press, 2011. 348 p.

325. Kapur Kailash C., Pecht Michael. Reliability engineering. Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, Inc., 2014. 489 p.

326. Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zarysie (I. Prawo karne. II. Postępek sądowy). Lwów-Warszawa-Kraków : Wydawnictwo zakładu nar. imienia Ossolińskich, 1927. Wydanie drugie. 127 s.

327. Mnookin Jennifer L. Bifurcation and the Law of Evidence. *Univeirsity of Pennsylvania Law Review*. 2006. Vol. 155. P. 134–145. URL: <https://repository.law.upenn.edu/Documents/Detail/bifurcation-and-the-law-of-evidence/142116?item=142720> (дата звернення: 20.01.2026).

328. Montesquieu Charles. The Spirit of Laws / trans. by T. Nugent. Kitchener, Ontario : Batoche Books, 2001. 726 p. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/montesquieu/spiritoflaws.pdf> (дата звернення: 15.02.2025).

329. Montesquieu. Persian Letters / trans. by J. Davidson. London : George Routledge And Sons, Limited, 1891. 359 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.97067/page/n7/mode/2up> (дата звернення: 15.02.2025).

330. Rawls John. A theory of justice (revised edition). Cambridge, Massachusetts : The belknap press of Harvard University Press, 1999. 538. p.

331. Roslon D., Lukianchenko D., Zlenko S., Kulibaba O., Akimov O., Akimova L. European standards of the rights of the parties to the case in the application of civil action enforcement measures and their implementation in Ukraine. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. № 2, special

XXXVII. P. 12–21. DOI: <https://doi.org/10.33543/j.130237.1221>.

332. Rowley John P. III, Moore Richard G. Bifurcation of Civil Trials. *University of Richmond Law Review*. 2010. Vol. 45. P. 1–36. URL: <http://lawreview.richmond.edu/files/2010/12/Rowley-Moore-451.pdf> (дата звернення: 25.01.2026).

333. Sen Amartya. *The Idea of Justice*. Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. 467 p.

334. Števček M., Ivančo M. The conception of civil procedure in the Slovak Republic. *Juridical Tribune*. 2017. Vol. 7, Special Issue. P. 119–135. URL: <https://www.tribunajuridica.eu/arhiva/An7v11/9.%20Stevcek.pdf> (дата звернення: 15.03.2025).

335. Supreme Court of New Jersey Decision decided May 9, 1960. *Henningsen v. Bloomfield Motors, Inc.* 161 A.2d 69, 32 N.J. 358 (1960). URL: <https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/1960/32-n-j-358-0.html> (дата звернення: 02.03.2026).

336. The Constitution of the United States. *U.S. Senate* : website. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> (дата звернення: 11.03.2026).

337. The Declaration of Independence (July 4, 1776). *U.S. House of Representatives. Document Repository* : website. URL: <https://docs.house.gov/meetings/GO/GO00/20220929/115171/HHRG-117-GO00-20220929-SD010.pdf> (дата звернення: 11.03.2026).

338. Zivilprozessordnung : Bundesgesetz 30. Januar 1877. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/> (дата звернення: 17.03.2026).

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Зленко С. М. До питання гарантування ефективності судового захисту прав осіб у цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2025. № 1. С. 14–21. DOI: 10.32782/2663-5666.2025.1.3.
2. Зленко С. М. До питання гарантування прав учасників цивільної справи в умовах змагального судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2026. № 1 (66). С. 137–142. DOI: <https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2026.22>.
3. Зленко С. М. Примус як цивільна процесуальна гарантія: декларована мета і реальна дієвість. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2025. № 92. Ч. 1. С. 395–401. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.55>.
4. Курило М. П., Зленко С. М. До питання про актуальність судового контролю як цивільної процесуальної гарантії. *Нове українське право*. 2025. № 6. С. 40–48. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.6.5>.
5. Курило М. П., Зленко С. М. До питання про сутність поняття процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві. *Приватне та публічне право*. 2024. № 1. С. 14–20. DOI: 10.32782/2663-5666.2024.1.3.
6. Курило М. П., Зленко С. М. Справедливість як принцип цивільного судочинства: теоретичні погляди та практична потреба. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 102–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/23>.
7. Roslon D., Lukianchenko D., Zlenko S., Kulibaba O., Akimov O.,

Akimova L. European standards of the rights of the parties to the case in the application of civil action enforcement measures and their implementation in Ukraine. *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. 2023. № 2, special XXXVII. P. 12–21. DOI: <https://doi.org/10.33543/j.130237.1221>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Зленко С. М. Вмотивованість судового рішення як процесуальна гарантія права на перегляд справи. *Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених* : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки, м. Київ, 15 травня 2025 р. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 95–98.

9. Зленко С. М. Гарантуюча властивість принципів цивільного судочинства : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 17–21 листопада 2025 р.). Суми, 2025. С. 542.

10. Зленко С. М. До питання дієвості процесуальних гарантій в цивільному судочинстві у протидії зловживанню правом. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права* : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кременчук, 5 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 37–40. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-580-1-9>.

11. Зленко С. М. Збалансованість як властивість оптимальної моделі цивільного судочинства : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 13–17 квітня 2026 р.). Суми, 2026. С. 438.

12. Зленко С. М. Інститут присяжних як фактор демократизації судової системи. *Права людини та демократія* : зб. наук. ст. та тез за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої дню Європи, м. Харків, 08 травня 2026 р. Київ : Прецедент, 2026. С. 66–69.

13. Зленко С. М. Існуючі проблеми у дотриманні процесуальних гарантій прав учасників справи в цивільному судочинстві : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–16 травня 2024 р.). Суми, 2024. С. 646.

14. Зленко С. М. Роль принципів цивільного судочинства у гарантуванні права на справедливий суд. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 24 грудня 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 100–103. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-582-5-27>.

15. Зленко С. М. Справедливий суд в контексті процесуальних гарантій в цивільному судочинстві : матеріали Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої Міжнародному дню студента (м. Суми, 18–22 листопада 2024 р.). Суми, 2024. С. 508.

16. Зленко С. М. Справедливий суд як фактор стійкості держави. *Studia Slobozhanica* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2026», м. Харків, 30 квітня 2026 р. Харків : ДБТУ, 2026. С. 76–78.

17. Зленко С. М. Судовий контроль за виконанням судових рішень у цивільних справах як гарантія поновлення порушеного права : матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (м. Суми, 14–18 квітня 2025 р.). Суми, 2025. С. 408.